

Томаш Камусэла

НЯПОЛЬСКАЯ ПОЛЬШЧА

1989 год

і ілюзія вернутаі гістарычнай
пераемнасці

Пераклад з ангельскай

Мінск
“Тэхналогія”
2025

УДК 94(438)
ББК 63.3(4Пол)
К18

Навуковы рэдактар *Генадзь Сагановіч*
Пераклад з ангельскай *Мар'яна Гарэвіча*

Tomasz Kamusella
The Un-Polish Poland, 1989
and the Illusion of Regained Historical Continuity
Palgrave Macmillan
2017

Камусэла, Т.

К18 Няпольская Польшча : 1989 год і ілюзія вернутай гістарычнай пераемнасці / Томаш Камусэла ; пер. з анг. Мар'яна Гарэвіча ; навук. рэд. Генадзь Сагановіч. – Мінск : Тэхналогія, 2025. – 188 с. : іл.
ISBN 978-985-458-396-9.

У кнізе разглядаюцца гістарычныя пераемнасці і пярэвы паміж даўняй Рэччу Паспалітай, міжваеннай Польшчай, Польскай Народнай Рэспублікай і сучаснай Польшчай. Як даводзіць аўтар, хоць у палітыцы памяці сённяшняй польскай дзяржава падаецца натуральнай пераемніцай міжваеннай Польшчы як “другой рэспублікі” і даўняй Рэчы Паспалітай як “першай рэспублікі”, у рэальнасці яна ўвасабляе пераемніцу ПНР. Парадаксальна, але з перспектывы той польскасці, якая характарызавала даўнюю Рэч Паспалітую ў праўным, сацыяльным, культурным, этнічным і палітычным сэнсе, сённяшняй Польшча хутчэй не польская.

Для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Усходняй і Цэнтральнай Еўропы.

УДК 94(438)
ББК 63.3(4Пол)

ISBN 978-985-458-396-9

© Kamusella T., 2017
© Гарэвіч М., пераклад
на беларускую мову, 2025
© Афармленне, выданне на беларускай
мове. НВК “Тэхналогія”, 2025

Buch ten wienija
Ani a Rašadowi
Ані і Рашады

Змест

Прадмова	5
Падзяка	15
Пералік картаў	19
Пералік табліц	25
1. Ад Першай да Трэцяй рэспублікі	26
2. Што помняць і што забываюць	37
3. “Шляхоцкая рэспубліка”	42
4. Паўстанні польскія ці шляхоцкія?	68
5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?	98
6. Трэцяя рэспубліка – якія ж высновы?	140
Пасляслоўе	173
Заўвагі навуковага рэдактара	183
Паказальнік імёнаў і тэмаў	185

Прадмова

У 2009 г. я апублікаваў манаграфію пра гісторыю нацыяналізму і моўную палітыку ў Цэнтральнай Еўропе Новага часу [Kamusella 2009]. Праз чатыры гады Андрэа Грацыёзі запрасіў мяне на міжнародную канферэнцыю пад назвай “Дзяржавы, народы, мовы: параўнальная палітычная гісторыя ўкраінцаў ад 1863 да 2013 г.”, якая прайшла ў 2014 г. ва Украінскім навуковым інстытуце пры Гарвардскім універсітэце (Кембрыдж, штат Масачусетс). Падобна да таго, як я зрабіў гэта раней у сваёй кнізе, удзельнікі канферэнцыі збіраліся сцісла акінуць вокам гісторыю Цэнтральнай і Усходняй Еўропы XIX–XX ст., якая насіла беспрэцэдэнтна трагічны характар – галоўным чынам праз дамінаванне ў той час імперска-нацыяналістычна-тэталітарных праектаў падгонкі падзеленых паводле моўнай прыметы груп насельніцтва (“народаў”) да “іх” тэрыторый (“нацыянальных дзяржаў”). Неадлучнай часткай гэтага працэсу было таксама канструяванне, дэканструяванне або трансфармаванне “моваў” такім чынам, каб яны больш адпавядалі актуальным нацыянальным праектам. У выніку ў XX ст. чалавек мог не адзін раз “перасяляцца” з адной краіны ў другую, не пакідаючы сваёй вёскі. На наступную раніцу пасля абвяшчэння чарговай дэкларацыі аб незалежнасці або анексіі тая ці іншая падданая раптам зніклай імперыі магла дазнацца, што жыве ў новай дзяржаве. Горш за тое, з увагі на нейкія напаўзабытыя рэлігійныя карані яе муж мог быць абвешчаны “чужаземцам”, дарма

што яго сям’я адвеку жыла ў родным горадзе. Пасля чарговага раптоўнага перасоўвання межаў нейкі дзяржаўны чыноўнік мог выявіць, што ён фактычна непісьменны, бо цяпер неабходна было ўжываць у адміністрацыйнай працы мову, якой ён не валодаў, і літары, якіх ён не ведаў. У гэтым дзіўным новым мадэрным свеце ўсе мусілі вывучыцца ў пачатковай школе. Якая-небудзь сялянская дзяўчынка вярталася дадому ў слязах, таму што настаўніца пакпіла з яе, бо яна няправільна гаварыла на сваёй нацыянальнай мове. У гэты ж час у далёкай сталіцы ўрад даручаў групе прафесараў у строгіх касцюмах распрацаваць яшчэ адну маштабную рэформу, гэтым разам для таго, каб ачысціць нацыянальную мову ад “нязграбных пазычаных” слоў, фраз, гукаў, сінтаксічных канструкцый і напісанняў, “зусім чужых сапраўднаму характару нашага народа”.

Праўда, Андрэа, арганізатары канферэнцыі і я маўкліва меркавалі, што гэтая нацыянальна-лінгвістычная апантанасць дапасаваннем уяўленых кімсьці дзяржаўных межаў да такіх жа ўяўленых моўных і нацыянальных арэалаў павінна была ў асноўным згаснуць пасля краху камуністычнай ідэалогіі ў 1989 г. і распаду Савецкага Саюза двума гадамі пазней. Войны за спадчыну былой Югаславіі, якія ўрэшце прывялі да расколу сербахарвацкай мовы, здаваліся анамаліяй, якой наканавана было неўзабаве адправіцца на пажоўклыя старонкі гістарычных манаграфій пра “цёмнае XX стагоддзе”. Надзвычай разбуральныя войны на постсавецкай прасторы – паміж Арменіяй і Азербайджанам, у Грузіі, Чачні або Таджыкістане – зручна было разглядаць як нееўрапейскія канфлікты. Яны адбываліся занадта далёка ад Парыжа, Бруселя ці Лондана, каб мець вялікі рэзананс. На Захадзе (маецца на ўвазе Еўропа і Паўночная Амерыка) гісторыя, здавалася, дасягнула

свайго ідэалагічнага фіналу. Склаўся шырока распаўсюджаны кансенсус, паводле якога дэмакратыя была прызнана найлепшай сістэмай кіравання і дзяржаўнай арганізацыі, а капіталізм – аналагам дэмакратыі ў эканамічнай сферы. Нічога лепшага прыдумаць ужо было нельга. Вось жа, пасля доўгіх стагоддзяў няспынных войнаў і канфліктаў у пошуках ідэальнай сістэмы эканамічнай і палітычнай арганізацыі людзі нарэшце маглі адпачыць ад палітыкі і заняцца сваім жыццём, не баючыся, што іх чакаюць новыя ўзрушэнні [Fukuyama 1992].

На мяжы 2014 г. з усіх нас бесцырымонна сарвалі гэтыя ружовыя акуляры. Гісторыя зноў дагнала нас. У лістападзе 2013 г. у Кіеве і па ўсёй Украіне пачаў нарастаць народны рух супраць прэзідэнта Віктара Януковіча (нар. у 1950 г.). Спачатку ён без належнага абмеркавання надаў рускай мове ва Украіне дапаможны статус такім чынам, што тая зрабілася дэ-факта афіцыйнай мовай краіны – а гэта непазбежна мусіла прывесці да аслаблення ўкраінскай мовы [Moser 2013]. Але вырашальны паваротны момант настаў, калі на патрабаванне Масквы Януковіч радыкальна змяніў інтэграцыйны вектар краіны, выбраўшы замест збліжэння з Еўрапейскім Саюзам (ЕС) супрацоўніцтва са створанай па ініцыятыве Расеі Еўразійскай эканамічнай супольнасцю (пераўтворанай у 2014 г. у Еўразійскі эканамічны саюз) [Russia 2013; Ukrainian 2013]. Нягледзячы на выкарыстанне ўрадам спецназа і баявых патронаў, пратэстоўцы перамаглі [Середюк 2015]. У лютым 2014 г. дыскрэдытаваная адміністрацыя Януковіча абрынулася, а прэзідэнт і многія члены яго ўрада знайшлі прытулак у Расеі [The Maidan Uprising 2014].

Адразу ж пасля гэтага ў Крыме з’явіліся “маленькія злётныя чалавечкі”. Гэтыя вайскоўцы запатрабавалі ад украінскай міліцыі і вайскоўцаў далучыцца да іх або

пакінуць паўвостраў. Расейская анексія Крыма, праведзеная пад маркай “абароны волевыяўлення насельніцтва” (цяпер вядомая як “гібрыдная вайна”), была хутка завершана ў сакавіку 2014 г. Каб надаць некаторую легітымнасць гэтай анексіі, быў падпісаны дагавор аб далучэнні “незалежнага” Крыма да Расійскай Федэрацыі (што было пададзена як “уз’яднанне”) [Березовець 2015]. Гэтым актам была разбурана адна з асноў стабільнасці і міру ў пасляваеннай Еўропе, а менавіта артыкул III Хельсінкскіх пагадненняў 1975 г., які прадугледжвае, што ніякія міжнародныя межы ў Еўропе не могуць быць зменены ў аднабаковым парадку. Дапусціўшы парушэнне гэтага найважнейшага прынцыпу непарушнасці міжнародных межаў у Еўропе, ніхто не звярнуў увагі на Будапешцкі мемарандум 1994 г. аб гарантыях бяспекі, у якім Вялікабрытанія, Расея і ЗША гарантавалі Украіне, а таксама Беларусі і Казахстану захаванне іх тэрытарыяльнай цэласнасці ў абмен на згоду трох постсавецкіх краін перадаць Расеі свае запасы ядзерных боегаловак, атрыманыя ў спадчыну ад Савецкага Саюза¹. У красавіку 2014 г. пачаліся спробы расейскага боку апанаваць ваеннымі метадамі Усходнюю Украіну, што працягваюцца і сёння ў выглядзе акупнай вайны паміж украінскай арміяй і “сепаратыстамі”, за якімі стаяць і якім аказваюць дапамогу (як бы ні спрабавалі абвергнуць гэта) расейскія вайскоўцы [Sakawa 2015].

Апрача таго, у красавіку 2014 г. у Расеі быў прыняты закон аб паскораным атрыманні грамадзянства, які дазваляе прэтэндаваць на гэта любому носьбіту рускай мовы. Шмат хто выказвае засцярогі, што тым самым Масква маўкліва дае сабе самой “права на інтэрвенцыю” ў прыгранічныя раёны Беларусі, Эстоніі, Латвіі і Казахстана, дзе пражывае значная колькасць рускамоўных, калі інтарэсы гэтай “рускай меншасці”, на думку Крамля,

апынунца пад “пагрозай” [Brennan 2014; New Citizenship 2014]. Тое, што адбылося з Украінай, можа паўтарыцца і ў іншых суседніх краінах, калі расейскае кіраўніцтва вырашыць, што гэтыя краіны перайшлі “тонкую чырвоную лінію”. У 2007 г. постсавецкая расейская канцэпцыя “блізкага замежжа” была заменена (або дапоўнена) геапалітычнай ідэяй “рускага свету”, які можа ўлучаць у сябе *любую* тэрыторыю на планеце, калі там жыве значная колькасць рускамоўнага насельніцтва [Фонд 2016; Смыслы и ценности 2010]. Такім чынам, мова зноў становіцца лакмусавай паперкай, якая вызначае прыналежнасць да той ці іншай нацыі, а таксама інструментам рэалізацыі імперскіх і тэрытарыяльных амбіцый. Вось так і мінуў недаўгавечны “канец гісторыі”.

У сярэдзіне 2014 г., калі я выправіўся за акіян у Кембрыдж (штат Масачусетс), лёсавызначальныя зрухі ў геапалітычным ландшафце Цэнтральнай і Усходняй Еўропы яшчэ не паспелі аформіцца. Арганізатары, справядліва асцерагаючыся палітычна матываванага зрыву канферэнцыі, падкрэслівалі, што апошнія падзеі не павінны абмяркоўвацца. Нам, навукоўцам, было прапанавана засяродзіцца на тэме канферэнцыі, г. зн. на моўнай палітыцы і інжынерыі мінулых часоў – у Расейскай імперыі, Савецкім Саюзе, а таксама ў іншых краінах Еўропы, хіба што з невялікімі экскурсамі ў постсавецкі перыяд, і аж ніяк не далей за 1990-я гады.

Я ляцеў у ЗША праз аэрапорт “Шэнан” у Ірландыі. Каб аблегчыць праходжанне іміграцыйнага кантролю, які чакае пасажыраў па прылёце ў ЗША, кампанія “Aer Lingus” перанесла гэты цяжкі працэс у “Шэнан”. Дзякуючы гэтаму пасажыры могуць прайсці малапрыемную працэдуру да пасадкі на рэйс, калі яны яшчэ поўныя сіл. У ірландскім аэрапорце быў арганізаваны віртуальны памежны

кантроль ЗША. Пасажыры праходзілі яго даволі хутка. Я перадаў свой пашпарт дзяжурнаму супрацоўніку памежнай службы ЗША. Ён спрытна прагартваў яго і хутка знайшоў маю амерыканскую візу. Потым ён папрасіў мяне паказаць запрашэнне на канферэнцыю і яе праграму. Прачытаўшы назву канферэнцыі, ён запытаўся ў мяне:

– Ці ведаеце вы, сэр, што ў Крыме амаль усе гавораць па-руску?

Удаўшы абьякавасць, я адказаў:

– Ну, мне ніколі не даводзілася там бываць.

– Вы ж збіраецеся гаварыць на канферэнцыі пра мову ва Украіне, я правільна зразумеў? – далей гнуў сваю лінію афіцэр.

– Сапраўды, тэма такая, але мы будзем абмяркоўваць XIX і XX стагоддзі, – я шчыра баяўся, што ён знойдзе якую-небудзь прычыну не пусціць мяне на рэйс.

– У Крыме жывуць рускія, і яны скарысталіся на сакавіцкім рэферэндуме сваім дэмакратычным правам на ўз'яднанне з Расеяй, – заявіў афіцэр. Я хутка зірнуў на яго нашыўку: прозвішча афіцэра было Азоў. Няўжо я нешта пераблытаў і збіраюся сесці на рэйс у Маскву? Ды не, форма яго была яўна амерыканская. У ёй нішто не нагадвала пра Расею або постсавецкую прастору. А вось па-англійску ён гаварыў каструбавата і з моцным акцэнтам. Я рызыкнуў і прапанаваў:

– Сэр, мы можам прадоўжыць нашу размову па-руску, калі вам зручней.

Мне падалося, што афіцэр толькі і чакаў такой прапановы. Ён прадоўжыў на чыстай рускай мове сваю лекцыю аб даўнім праве Расеі на Крым, у якой настойваў, што пераважная большасць жыхароў паўвострава *заўсёды* былі рускімі, і красамоўна даводзіў, якую вялікую памылку зрабіў Мікіта Хрушчоў, калі ў 1954 г. перадаў

Крым украінцам. Палітычны інстынкт савецкага лідара тут здрадзіў яму, бо “гэтым украінцам папросту ж нельга верыць”. Уладзіміру Пуціну нічога не заставалася, як выправіць абуральную памылку свайго папярэдніка і “вярнуць усё на свае месцы, як і мусіла быць ад пачатку”.

Я ківаў і выдаваў нейкае прыязнае хмыканне. Іншыя пасажыры, якія стаялі за мною і якім усё гэта было зусім нецікава, з нецярпеннем чакалі сваёй чаргі. Мне ж хацелася толькі, каб памежнік хутчэй мяне прапусціў і гэтая сюррэалістычная сітуацыя скончылася. Ніхто не паверыць, падумаў я пазней, што амерыканскі памежнік *па-руску* ўшчуваў мяне за тое, што я не падтрымліваю крамлёўскай пазіцыі ў справе анексіі Крыма. І сапраўды, мала хто паверыў. Я дагэтуль гадаю, кім быў гэты містар Азоў – рускім, які выйграў грын-карту ў візавай латарэі ЗША? Ці, можа, савецкім габрэем, сям’я якога пасля 1989 г. з’ехала ў Ізраіль, але потым перадумала і перабралася ў ЗША? Яшчэ адна версія палягае ў тым, што амерыканскія памежнікі маглі даручыць правядзенне пагранкантролю ў “Шэнане” мясцовым прыватным падрадчыкам. У такім выпадку містар Азоў мог быць, скажам, крытычна настроеным да Захаду этнічным рускім з Латвіі, які ўладкаваўся на працу ў Ірландыі дзякуючы свайму грамадзянству ЕС.

Мабыць, я пра гэта так і не даведаюся, але амерыканскі памежнік зрабіў усё, каб я ніколі не забыўся на гэты кафкіянскі момант. Ён расплюшчыў мне вочы. Наша з ім размова адбывалася ў той момант, калі пасля захопу большай часткі ўкраінскага ўзбярэжжа Азоўскага мора ніхто не мог быць упэўнены, што расейскія войскі і падтрымліваныя імі сепаратысты не прасунуцца яшчэ далей на захад і не захопяць узбярэжжа Чорнага мора паміж азоўскім портам Марыупалем і анексаваным

Крымам. Украінская армія была дэмаралізавана і разгромлена. На дапамогу ёй пачалі прыходзіць добраахвотнікі, у тым ліку батальён “Азоў”, які названы так, бо меў сваёй першай задачай адваёву Азоўскага ўзбярэжжа. У апошні дзень нашай канферэнцыі, у пятніцу 13 чэрвеня 2014 г., гэты батальён удзельнічаў у паспяховай аперацыі па вызваленні Марыупаля [Vasovic 2014]. Не дзіва, што пазней ён выбраў гэты партовы горад месцам свайго базавання [Lazaredes 2015]. Нечакана назва “Азоў” пачала несці ў сабе мноства супярэчлівых сэнсаў.

Сэнт-Эндрус, Вялікабрытанія
2016 г.

Томаш Камусэла

¹ Магчыма, камуністычныя дыктатары КНДР з дынастыі Кімаў не такія ўжо і вар’яты, як падаецца на першы погляд. Пакуль дзяржава, як бы непрыхільна да яе ні ставіліся, валодае ядзернымі боегалоўкамі і сродкамі іх міжконтынентальнай дастаўкі, яна можа быць упэўнена, што ніхто не наважыцца пагражаць яе суверэнітэту і тэрытарыяльнай цэласнасці. З гэтага гледзішча Кіеў зрабіў велізарную геапалітычную памылку, перадаўшы Расеі сваю частку савецкага ядзернага арсенала. Праўда, калі зірнуць на гэтае пытанне праз прызму міру і стабільнасці ў посткамуністычнай Еўропе, гэта было вельмі правільнае рашэнне – хоць нельга сказаць, што заходнія і ўсходнія дзяржавы-гаранты дагэтуль захавалі належнае разуменне яго важнасці і каштоўнасці. Вось жа, ведаючы цяпер, як яно бывае, у будучыні наўрад ці нейкая дзяржава, што валодае ядзернай зброяй, адмовіцца ад яе дзеля ўсеагульнага добра, выражанага ў высакароднай ідэі аб нераспаўсюджанні ядзернай зброі.

Літаратура

- Brennan C. Federation Council Approves Bill Requiring Russian Language for Residency // The Moscow Times. 16.04.2014. URL: <https://themoscowtimes.com/news/federation-council-approves-bill-requiring-russian-language-for-residency-34042> (дата звароту 23.12.2016).
- Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: Free Press, 1992.
- Kamusella T. The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe. Basingstoke: Palgrave, 2009.
- Kamusella T. The Twentieth Anniversary of the German-Polish Border Treaty of 1990: International Treaties and the Imagining of Poland's Post-1945 Western Order // Journal of Borderlands Studies. 2010. № 25 (3–4). P. 120–146.
- Lazaredes N. Ukraine Crisis: Inside the Mariupol Base of the Controversial Azov Battalion // ABC News. 24.03.2015. URL: www.abc.net.au/news/2015-03-13/inside-the-mariupol-base-of-ukraine's-azov-battalion/6306242 (дата звароту 23.12.2016).
- Moser M. Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine Under President Viktor Yanukovich (25 Feb 2010–28 Oct 2012). Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2013. (Ser.: Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 122).
- New Citizenship Shortcut for Russian-Speakers of Soviet, Imperial Ancestry // RT. 21.04.2014. URL: <http://www.rt.com/politics/russian-citizenship-ancestors-language-764/> (дата звароту 22.12.2016).
- Russia Offers Ukraine Major Economic Assistance // BBC News. 17.12.2013. URL: www.bbc.co.uk/news/world-europe-25411118 (дата звароту 22.12.2016).
- Sakawa R. Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands. London: I. B. Tauris, 2015.
- The Maidan Uprising, Separatism and Foreign Intervention: Ukraine's Complex Transition / Ed. by K. Bachman and I. Lyubashenko. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014. (Ser.: Studies in political transition. Vol. 4).
- Ukrainian Government Issues Decree to Suspend Preparations for Signing of Association Agreement with EU // Interfax-Ukraine. 21.11.2013. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/general/176073.html> (дата звароту 22.12.2016).

Vasovic A. Ukrainian Forces Reclaim Port City from Rebels // Reuters. 13.06.2014. URL: www.reuters.com/article/us-urkaine-crisis-mariupol-idUSK-BN0EO0KP20140613 (дата звароту 23.12.2016).

Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки "гібридної війни". Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015.

Середюк О. Україна. Хроніка подій: від майдану до АТО. Київ: ФОП Стебеляк, 2015.

Смыслы и ценности Русского мира. Сборник статей и материалов круглых столов, организованных фондом "Русский мир" / под ред. В. М. Никонова. Москва, 2010. URL: [https://russkiymir.ru/events/docs/Смыслы и ценности Русского мира 2010.pdf](https://russkiymir.ru/events/docs/Смыслы_и_ценности_Русского_мира_2010.pdf) (дата звароту 23.12.2016).

Фонд "Русский мир". URL: <https://russkiymir.ru/fund/> (дата звароту 23.12.2016).

Падзяка

Ідэя гэтага нарыса ўзнікла ў чэрвені 2014 г., калі я ўдзельнічаў у канферэнцыі ва Украінскім навуковым інстытуце пры Гарвардскім універсітэце ў Кембрыджы (штат Масачусетс). На яго напісанне мяне натхнілі перш за ўсё займальныя гутаркі з Андрэа Грацыёзі і Раманам Шпарлюком, якім я шчыра дзякую за такую магчымасць. Я таксама ўдзячны Року Сцергару, Кэтрын Гібсан і іншым чытачам за заўвагі і папраўкі, якія дазволілі мне паляпшыць гэты тэкст. Зразумела, толькі на мне ляжыць адказнасць за ўсе іншыя недакладнасці, з якімі чытач можа сутыкнуцца ў гэтым нарысе.

Калі ўлічыць, што апошнім часам у Еўропе і ЗША каштоўнасці лібералізму, адкрытасці і мультыкультуралізму трацяць былую папулярнасць, словы падзякі варта адрасаваць і Джорджу Сорасу. Пасля падзення камуністычнага рэжыму ў Польшчы, на пачатку 1990-х гадоў, калі сярэднямесячны заробак у прамысловасці гэтай краіны складаў каля 10 долараў ЗША, мне ўдалося атрымаць ліберальную адукацыю заходняга ўзору ў Цэнтральнаеўрапейскім універсітэце ў Будапешце, які гэты філантроп заснаваў для таго, каб спрыяць развіццю дэмакратыі ў посткамуністычных і постсавецкіх краінах. Пасля заканчэння ўніверсітэта сетка арганізацый, фінансаваных Сорасам, дазволіла мне падарожнічаць па ўсім свеце, вучыцца і выкладаць у розных летніх школах. Іншыя ініцыятывы, таксама фундаваныя Сорасам,

далі мне прыбаўку да мізэрнага заробку малодшага выкладчыка польскай ВНУ, дазволілі распачаць свой першы сур’ёзны даследчы праект і, нарэшце, дапамаглі мне пазнаёміць маіх студэнтаў з міжнароднымі стыпендыяльнымі праграмамі і іх аднагодкамі ў іншых еўрапейскіх краінах. У наш час Сорас і названыя арганізацыі нярэдка шальмуюцца за тое, што нібыта імкнуцца “захапіць кантроль над светам” [George 2016; Hakerzy 2016; Janik 2016; Конспиративни 2016]. Прозвішча Джорджа Сораса на пачатку XXI ст. паслужыла асновай для такіх неалагізмаў, як *соросовец* у рускай мове [Розенбергс 2007], *sorosoid* у балгарскай [Воденичаров 2007], *sorosowiec* у польскай [Pająk 2016], *sorosovec* у славацкай [Navran 2012], і вельмі злавесным знакам выглядае тое, што іх аналаг нядаўна з’явіўся і ў расейскіх англамоўных СМІ ў напісанні *sorosite* [rmstock 2016]. Навідавоку ўсё большае прасоўванне гэтага тэрміна для шальмавання супрацоўнікаў арганізацый, фундаваных Джорджам Сорасам, а таксама выпускнікоў іх адукацыйных філіялаў. Гэты ярлык – не што іншае, як праява тонка завуаляванага неаантысемітызму, канспіралагічная аснова якога вядзе радавод яшчэ ад “Праціколаў сцёнскіх мудрацоў”, сфабрыкаваных у нетрах расейскай тайнай паліцыі ў 1903 г.

Без той адукацыйнай і даследчай падтрымкі, якую я атрымаў дзякуючы арганізацыям, створаным і фінансаваным Джорджам Сорасам, мне было б цяжка ці нават немагчыма прыйсці да высноў, выкладзеных у гэтым нарысе. Рэч Паспалітая ўяўлялася б мне проста “старой добрай Польшчай” з маіх школьных падручнікаў гісторыі, паслухмяна вытрыманых у рамках польскага нацыянальнага майстар-наратыву. З чыста метадалагічных прычын, нават маючы поўнае ўяўленне аб

найважнейшых фактах і падзеях, звязаных з колішняй польска-літоўскай дзяржавай, я не змог бы паставіць пад сумненне хістку канструкцыю сучаснага нацыянальнага міфа, які настойвае на гістарычнай пераемнасці паміж Рэччу Паспалітай і сучаснай Польшчай.

Трывожна, што ва ўмовах неліберальнай дэмакратыі, якая ўсталявалася ў сённяшняй Венгрыі, далейшае існаванне маёй “сорасаўскай” альма-матар – Цэнтральна-еўрапейскага ўніверсітэта – знаходзіцца пад пытаннем [Spike 2017].

Літаратура

- George Soros Conspiracy Theories // Wikipedia. 2016. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/George_Soros_conspiracy_theories (дата звароту 25.12.2016).
- Hakerzy opublikowali niepełną listę polityków na usługach George’a Sorosa // Zmiany na Ziemi. 20.08.2016. URL: <https://zmianynaziemi.pl/wiadomosc/hakerzy-opublikowali-niepelna-liste-politykow-na-uslugach-georgea-sorosa> (дата звароту 25.12.2016).
- Janik M. Miliarder i polityka. Jak George Soros finansuje idee, również nad Wisłą // Dziennik.pl. 2.07.2016. URL: <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/525266,george-soros-i-jego-pieniadze-komu-pomaga-kogo-wspiera.html> (дата звароту 25.12.2016).
- M. Havran, vyštudovaný evanjelický teológ a Sorosovec // Afinabul. 2.04.2012. URL: <https://afinabul.blog.cz/1204/m-havran-vystudovany-evanjelicky-teolog-a-sorosovec-z-jetotak-sk> (дата звароту 25.12.2016).
- Pajak H. Polskojęzyczny kundlizm przeciwko Białorusi // Wolna Polska. 2016. URL: <https://wolna-polska.pl/judeo-polonia-2/polskojezyczny-kundlizm-przeciwko-bialorusi-henryk-pajak> (дата звароту 25.12.2016).
- rmstock. Sorosites move against Putin // The Info Underground. 21.01.2016. URL: <https://theinfounderground.com/smf/index.php?topic=20655.0> (дата звароту 25.12.2016).

Spike J. Fidesz's Illiberal Democracy May Have Its Eye on CEU in 2017 // The Budapest Beacon. 3.02.2017. URL: <http://budapestbeacon.com/featured-articles/fideszs-illiberal-democracy-may-eye-ceu-2017/44338> (дата звароту 5.02.2017).

Воденичаров Р. Соросоиди // Нова зора. 7.08.2007. URL: www.povazora.net/2007/issue31/story_07.html (дата звароту 25.12.2016).

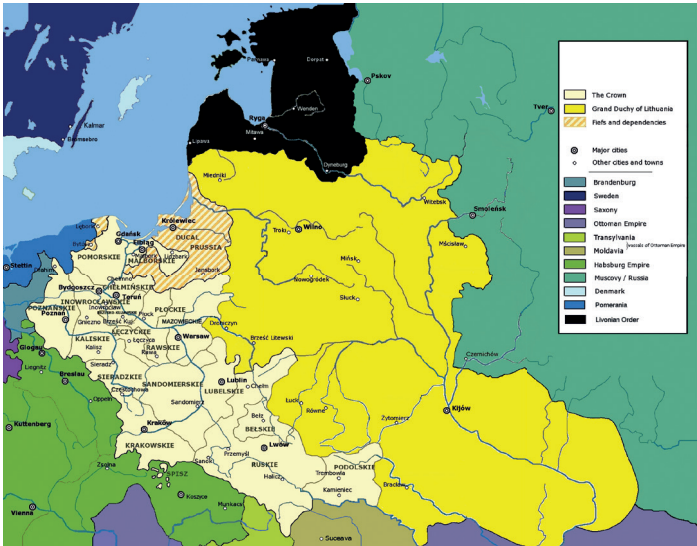
Конспиративни теории за Джордж Сорос // Уикипедия. 2016. URL: https://bg.wikipedia.org/wiki/Конспиративни_теории_за_Джордж_Сорос (дата звароту 25.12.2016).

Розенбергс Р. Соросовцы надеются захватить внешнюю политику Европы // Россия сегодня. 25.10.2007. URL: <https://inosmi.ru/world/20071025/237446.html> (дата звароту 25.12.2016).

Пералік картаў

Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае да Люблінскай уніі 1569 г.	20
Каралеўства Польскае і пазбаўленае часткі земляў Вялікае Княства Літоўскае пасля Люблінскай уніі	21
Тры падзелы Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795)	22
Арэал польскай мовы на землях былой Рэчы Паспалітай у 1914 г. з гледзішча польскіх нацыяналістаў.	23
Ад міжваеннай да камуністычнай Польшчы	24

Карты

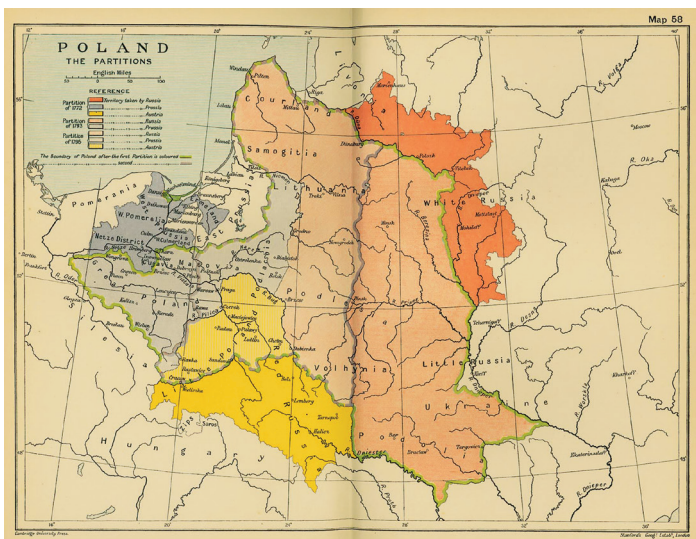
Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае да Люблінскай уніі 1569 г.

Крыніца: https://commons.wikimedia.org/wiki/Atlas_of_Poland#/media/File:Poland_and_Lithuania_in_1526.PNG

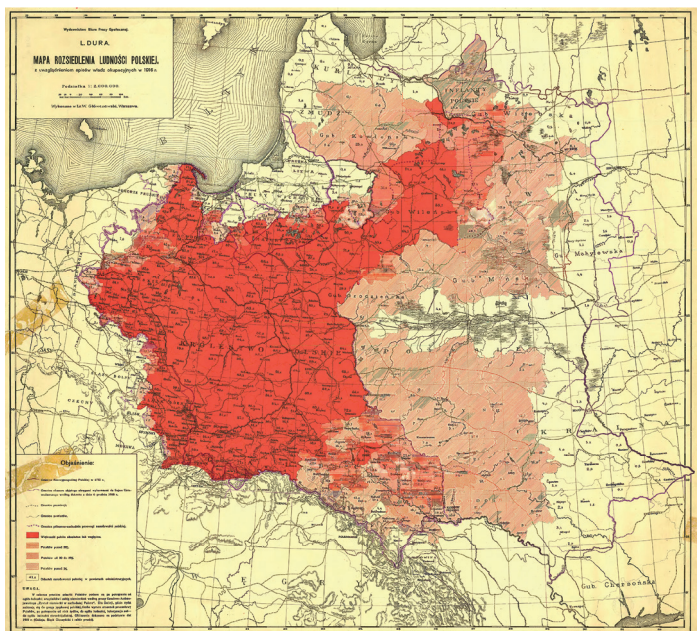

Каралеўства Польскае і пазбаўленае часткі земляў Вялікае Княства Літоўскае пасля Люблінскай уніі.

Крыніца: Freeman, Edward Augustus. 1882. The Historical Geography of Europe, vol 2. London: Longmans, Green (map LVII).

Тры падзелы Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795).
 Крыніца: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Poland_partitions_1772.jpg

Арэал польскай мовы на землях былой Рэчы Паспалітай у 1914 г.
з гледзішча польскіх нацыяналістаў.
Крыніца: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Mapa_rozsiedlenia_ludno%C5%B9ci_polskiej_z_uwzgl%C4%99dnieniem_spis%C3%B3w_z_1916_roku.jpg

Ад міжваеннай да камуністычнай Польшчы.

Пералік табліц

Табліца 1. Колькасць “польскага” (“польскамоўнага”) насельніцтва, а таксама яго становішча падзелу 75

Табліца 2. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных у канцы XVIII ст. (з выняткам Царства Польскага, для якога ўзяты звесткі за 1815 г.) 77

Табліца 3. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных у канцы XVIII ст. (з выняткам Царства Польскага, для якога ўзяты звесткі за 1815 г.) у параўнанні з гэтым паказчыкам для расейскай зоны падзелу 80

Табліца 4. Размеркаванне “польскага” насельніцтва па зонах падзелу пасля 1815 г. 82

Табліца 5. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных пасля 1815 г. 82

Табліца 6. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных пасля 1815 г. у параўнанні з гэтым паказчыкам для расейскай зоны падзелу. 83

1. Ад Першай да Трэцяй Рэспублікі

Анатацыя. У гэтым раздзеле разглядаецца асноватворны міф польскага нацыянальнага майстар-нарратыву, гэта значыць міф пра гістарычную пераемнасць колішняй Рэчы Паспалітай – дзяржавы ранняга Новага часу – з сучаснай польскай нацыянальнай дзяржавай. Але Рэч Паспалітая была палітычным утварэннем, дзе ідэалогія нацыяналізму была невядомая. Вузкая праслойка шматнацыянальнай шляхты панавала над такімі ж шматнацыянальнымі прыгоннымі, якія складалі пераважную большасць насельніцтва. Месца чалавека ў грамадстве вызначалася станам, у якім ён нарадзіўся, а не мовай. Сённяшняя Польшча – гэта нацыянальная дзяржава польскай нацыі, пад якой разумеюцца носьбіты польскай мовы, незалежна ад іх станавага паходжання. Апрача таго, трэць тэрыторыі сучаснай Польшчы складаюць землі, якія не належалі даўней ні да Польшчы, ні да ВКЛ; астатнія ж дзве трэці – польска-літоўскія паводле свайго гістарычнага характару, але яны складаюць усяго толькі пятую частку земляў былой Рэчы Паспалітай.

Ключавыя паняцці: міф пра гістарычную пераемнасць, нацыянальны майстар-нарратыў, польская нацыянальная дзяржава, Рэч Паспалітая, этналінгвістычны нацыяналізм.

У 1997 г., праз восем гадоў пасля падзення камуністычнага рэжыму і распаду савецкага блока, была нарэшце

прынята новая Канстытуцыя Польшчы. Прэамбула гэтага дакумента, у прыватнасці, дэкларуе: “Мы, Польшкі Народ – усе грамадзяне Рэспублікі... працягваючы найлепшыя традыцыі Першай і Другой Рэспублікі... уводзім Канстытуцыю Рэспублікі Польшча... [гэта значыць] Трэцяй Рэспублікі...” [Constitution 1997]. Як і ў афіцыйным англійскім перакладзе польскага арыгінала, у тэксце Канстытуцыі на польскай мове таксама згадваюцца Першая, Другая і цяперашняя Трэцяя рэспублікі [Konstytucja 1997]. Аднак у арыгінальным тэксце тэрмін “рэспубліка” перадаецца састарэлым польскім словам *rzeczpospolita*, якое з’яўляецца простым перакладам лацінскага словазлучэння *res publica*. Літаральна гэта азначае “[наша] агульная рэч ці справа”, хоць у англійскай мове традыцыйным – і таксама даволі састарэлым – перакладам гэтага лацінскага паняцця служыць слова *commonwealth* (“сдружнасць”). Гэты англійскі тэрмін па-ранейшаму сустракаецца ў некаторых вузкіх кантэкстах як агульны назоўнік, а таксама фігуруе ў назвах некаторых палітычных утварэнняў. Так, напрыклад, поўная афіцыйная назва амерыканскага штата Масачусетс – “Commonwealth of Massachusetts”. Аднак тыповым сінонімам тэрміна *commonwealth* у агульнаўжывальнай англійскай мове нязменна выступае слова *republic*.

Гэтаксама ў сучаснай польскай літаратурнай мове адзіным адпаведнікам англійскага *republic* будзе слова *republika*, якое, як і яго англійскі аналаг, з’яўляецца простым пазычаннем (а не калькаваным перакладам) названага лацінскага выразу *res publica*. Даўнейшая польская лексема для абазначэння гэтага паняцця, а менавіта *rzeczpospolita*, цалкам выйшла з ужытку і традыцыйна працягвае фігураваць толькі ў афіцыйнай назве польскай нацыянальнай дзяржавы – *Rzeczpospolita Polska*

(Рэспубліка Польшча)¹. Іншыя дзяржавы, назвы якіх улучаюць у сябе слова *рэспубліка*, па-польску называюцца *republika*мі (рэспублікамі). Так, Чэшская Рэспубліка – гэта *Republika Czeska*, а Федэрацыйная Рэспубліка Германія – *Republika Federalna Niemiec*. Ніякую іншую рэспубліку па-польску не называюць *rzeczpospolita*.

Польскі тэрмін *rzecz(y)pospolita* ўпершыню з’явіўся ў якасці назвы дзяржавы, калі ў 1569 г. у горадзе Любліне станы (*stany*) Вялікага Княства Літоўскага (*Wielgie Xięstwo Litewskie*) і Каралеўства Польскага (*Korona Polska* – літаральна “Польская карона”) заключылі рэальную унію паміж гэтымі дзвюма дзяржавамі. Прадстаўнікі літоўскага і польскага станаў пастанавілі называць сваю новую аб’яднаную дзяржаву Рэччу Паспалітай Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага (скарочана – Рэч Паспалітая, а ў англамоўнай літаратуры нярэдка – *Poland-Lithuania*, г. зн. “Польшча-Літва”) [Akt 1569: Art. 2, 3]. Паралельны, менш фармальны варыянт назвы новай дзяржавы гучаў як “Рэч Паспалітая абодвух народаў”²; на яго менш афіцыйны статус паказвае ўжыванне малых літар у другой частцы назвы (Akt 1569: Art. 1).

Відавочна, што польскі тэрмін *naród*, або яго англійскі адпаведнік *nation* (“нацыя”), меў тады значэнне, кардынальна адрознае ад таго, якое асацыюецца з гэтым тэрмінам сёння. У XVI ст. меркаваны сэнс лепш за ўсё перадаецца юрыдычным сярэднявечным лацінскім тэрмінам *natio* (мн. л. *nationes*), якім абазначалі прадстаўнікоў панавальных станаў у той ці іншай дзяржаве (у тую эпоху, калі панаваў патрыярхальны ўклад, членамі *natio* дэ-факта лічыліся толькі шляхта і святары; жанчыны былі толькі “для нараджэння дзяцей”). У Рэчы Паспалітай у гэтым кантэксце мелі вагу ўсяго

два станы – каталіцкае духавенства (*stan duchowny* – “духоўнае саслоўе”, таксама вядомае як *stan kościelny* – “касцёльнае саслоўе”)³ і дваранства, або шляхта⁴ (безадносна да яе канфесійнай або этнічнай прыналежнасці [Opalinski 2001: 132]). Манарх, як *primus inter pares*, уваходзіў у склад шляхоцкага стану (*stan szlachecki*). У Акце аб уніі Рэч Паспалітая абвяшчалася адным непадзельным палітычным целам (*jedno nierozdzielne... ciało*), а дзве “нацыі”, што насялялі Польшчу і ВКЛ, – “адным народам” (*jeden lud*) [Akt 1569: Art. 3]. Паколькі слова *naród* (“нацыя”) не адносілася ў гэтым акце да ўсіх жыхароў новаўтворанай Рэчы Паспалітай, то і тэрмін *lud* (“народ”) не адносіўся да іх. У той час абодва гэтыя тэрміны ў польскай мове выкарыстоўваліся *выключна* для абазначэння панавальных станаў.

У выніку трох падзелаў 1772, 1793 і 1795 г. Рэч Паспалітая паступова была ліквідавана з палітычнай карты Еўропы расейскімі Раманавымі, прускімі Гагенцолернамі і Габсбургамі⁵. Толькі ў 1918 г. зноў з’явілася дзяржава пад такой афіцыйнай назвай⁶. Гэта была *Rzeczpospolita Polska* (Польская Рэспубліка). Хоць яе назва на мове арыгіналу непасрэдна апелявала да колішняй Рэчы Паспалітай, новая дзяржава прызначалася не для *natio* ў складзе шляхты і каталіцкага духавенства, а для этналінгвістычна акрэсленай польскай нацыі ў сучасным (г. зн. цэнтральнаеўрапейскім) разуменні гэтага паняцця. Такім чынам, гэтая дзяржава была не “адроджанай, уваскрэслай або адноўленай” Рэччу Паспалітай⁷, як часта памылкова сцвярджалася, а ўсяго толькі яшчэ адной нацыянальнай дзяржавай сярод многіх тых, якія прыйшлі на змену шматнацыянальным імперыям у Цэнтральнай Еўропе, асабліва пасля Першай сусветнай вайны⁸.

Назва новай нацыянальнай Польскай Рэспублікі (*Rzeczpospolita Polska*) на самай справе адрознівалася ад афіцыйнай назвы колішняй Рэчы Паспалітай (“*Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego Xięstwa Litewskiego*”). Трэба, аднак, адзначыць, што пачынаючы з XVIII ст. скарачаная форма *Rzeczpospolita Polska* ўжывалася як паўафіцыйная назва Рэчы Паспалітай нават у афіцыйных зводах законаў аб’яднанай манархіі [гл. Prawa 1782: 45]. У першай палове XIX ст. гэтая скарачаная назва папулярна завалася вядучым даследчыкам гісторыі Рэчы Паспалітай Іахімам Лялевелем (1786–1861 г.) у яго працах і картах [гл. Lelewel 1864: 190, 196, 198, 213; Seegel 2012: 44–64]. У выніку федэрацыйны характар Рэчы Паспалітай быў зручна (для польскай нацыянальнай ідэі) адсунуты на другі план і зарэтушаваны ў папулярным дыскурсе. У апошнім важным заканадаўчым акце польска-літоўскай дзяржавы, прынятым у 1791 г., а менавіта ва Уставе аб кіраванні (*Ustawa Rządowa*)⁹, *Rzeczpospolita Polska* не згадвалася. У гэтым дакуменце слова *rzeczypospolita* (фанетычна скарачанае да *rzeczyplta*) сустракаецца толькі ў фразе, якая характарызуе польска-літоўскую дзяржаву як *Państwa Rzeczypltey*, г. зн. “[дзве складовыя] дзяржавы Садружнасці” [Ustawa 1791: 7], пад якімі разумеюцца Каралеўства Польскае і Вялікае Княства.

У згаданай Уставе Рэч Паспалітая акрэсліваецца толькі ўскосна, праз пералічэнне прыналежных ёй земляў і тытулаў польска-літоўскага манарха, а таксама праз зварот да дзяржавы з дапамогай эмацыйна афарбаванага тэрміна “айчына” (*Ojczyzna*). У XVI–XVIII ст. даўжэйшы тэрмін *Rzecz(y)pospolita* ў назве польска-літоўскай дзяржавы розным чынам скарачаўся і фанетычна рэдукаваўся, напрыклад, да *Rzplita* ў польскай мове. Апошняя скарачэнне стала найбольш папулярнай звычайнай назвай гэтай

дуалістычнай манархіі, пакуль яна існавала [гл. Schultz 1747: 35]. Расейскія навукоўцы і правазнаўцы, калі пішуць пра зніклую польска-літоўскую дзяржаву, выкарыстоўваюць у якасці яе назвы слова *Rzeczpospolita*, якое перадаецца па-руску як *Речь Посполитая*. Да пачатку 1840-х гадоў да гэтай назвы, як правіла, дадавалі прыметнік *польская*, у выніку чаго атрымлівалася *Речь Посполитая Польская*, але пазней прыметнік адпаў і *Речь Посполитая* засталася ў якасці вычарпальнай назвы [Полное 1830: 553; Соловьёв 1870: 194]. Такім чынам, унія Польшчы і ВКЛ у сучаснай рускай мове захоўвае традыцыйнае найменне *Речь Посполитая*, а адсюль ён стаў гэтаксама называцца і па-беларуску (“Рэч Паспалітая”), па-латышску (*Žečpospolīta*), па-літоўску (*Žečpospolita*) і па-ўкраінску (*Річъ Посполіма*) [гл. Дзярновіч 2007; Kalnačs 2008: 22; Станіславський 2004; Žiugžda 1957: 225, 230, 312]. Зразумела, больш літаратуры на гэтых чатырох мовах пачало друкавацца толькі ў канцы XIX – пачатку XX ст., калі большасць іх носьбітаў яшчэ жылі пад юрысдыкцыяй Расейскай імперыі, што тлумачыць вызначальны ўплыў рускай мовы на фармаванне беларускай, латышскай, літоўскай і ўкраінскай тэрміналогіі.

З іншага боку, паколькі польска-літоўская шляхта на французскай мове, якая была ў тых часы еўрапейскай *lingua franca*, звычайна называла Рэч Паспалітую “Польшчай” (*Pologne*), гэты узус пашырыўся на ўсіх франкамоўных аўтараў [гл. Lelewel 1837]. А ў выніку скарачанага назва “Польшча” (*Poland, Polen*) для абазначэння Рэчы Паспалітай пранікла і ў публікацыі на англійскай і нямецкай мовах [гл. Lindsey 1773; Lindsey 1774; Lindsey 1775; Schlözer 1780: 48–52, 193]. Такім чынам, калі ў мовах, распаўсюджаных цяпер на ўсход ад Польшчы, падзелы польска-літоўскай дзяржавы акрэсліваюцца як “падзелы Рэчы Паспалітай” [гл. Яковенко 1997: 266; Носов

1999], дык у польскай і заходнееўрапейскіх мовах гэтыя падзеі нязменна называюцца “падзеламі Польшчы” [пар. Cegielski, Kądziela 1990; Lukowski 1999; Müller 1984; Preto 1986; Tapié 1969].

Вось жа, у апошнім выпадку памяць пра Вялікае Княства Літоўскае фактычна сціраецца з навуковай тэрміналогіі, а Польшча *неправамерна* атаясамліваецца з Рэччу Паспалітай. Відавочна, што такое развіццё падзей дае бонус у скарбонку сучаснага польскага нацыянальнага майстар-наратыву, пры ўсіх – цалкам абгрунтаваных! – прэтэнзіях усходніх суседзяў Польшчы. У Беларусі, Латвіі, Літве, Расеі ці Украіне добра памятаюць, што Рэч Паспалітая – гэта не Польшча, а федэрацыйная дзяржава, якая складалася з Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага*. У адрозненне ад Польшчы, забыцца пра гэты факт тут не могуць, бо ўсе гэтыя дзяржавы (з выняткам, вядома, Расеі) прэтэндуюць на палітычную і культурную спадчыну Рэчы Паспалітай як на сваю ўласную, хоць і з большым акцэнтам на ВКЛ, а не на Каралеўства Польскае¹⁰.

¹ У старасвецкай польскай акадэмічнай мове ў дачыненні да Венецыянскай рэспублікі і старажытнай Рымскай рэспублікі да сярэдзіны XX ст. нярэдка ўжывалася азначэнне *rzecz(y) wspólna* [гл. Olkiewicz 1972; Zieliński 1958]. У сучаснай польскай мове абедзве дзяржавы называюцца словам *republika* [пар. Hinard 1992; Wagner 2012].

² “Рэч Паспалітая абодвух народаў”, у найлепшым выпадку паўафіцыйная назва, увайшла ў шырокі ўжытак пасля таго, як гісторык Павел Ясяніца (псеўданім Лявона Леха Бейнара, 1909–1970) папулярываў яе ў сваёй аднайменнай манаграфіі па гісторыі польска-літоўскай дзяржавы, якая да гэтага часу часта перавыдаецца і шырока выкарыстоўваецца [Jasienica 1967]. У сучаснай польскай мове гэтая назва з’яўляецца агуль-

напрынятым скарачаным найменнем Рэчы Паспалітай і пішацца з выкарыстаннем вялікіх літар на пачатку кожнага слова, як сапраўдная назва дзяржавы, г. зн. *Rzeczpospolita Obojga Narodow*. Відавочна, што ў самой Рэчы Паспалітай такая форма ніколі не выкарыстоўвалася.

- ³ Праваслаўнае, як і пратэстанцкае духавенства не ўлучалася ў склад касцёльнага стану, якое было паводле азначэння каталіцкім, хоць праваслаўныя святары і пратэстанцкія пастары, а тым больш епіскапы гэтых дзвюх канфесій, усё ж маглі належаць да шляхоцкага стану ў тым разе, калі яны былі шляхцічамі з паходжання.
- ⁴ Слова *шляххта* (*szlachta*) было пазычана польскай мовай з чэшскага *šlechta* (“дваранства”) і першапачаткова пісалася як *šlechta* або *slachta*. У сваю чаргу, чэшскае слова было ўтворана ад нямецкага *geslehte* (пазней *Geschlecht*), што азначала “сям’я”, “род”, “радавод” або “народ” [гл. Długosz-Kurczabowa 2005: 483; Tischner 2016].
- ⁵ У большай частцы літаратуры, прысвечанай падзелам Рэчы Паспалітай, тры дзяржавы, якія ўдзельнічалі ў гэтым працэсе, звычайна акрэсліваюцца як “Расея, Прусія і Аўстрыя”. Аднак у канцы XVIII ст. суверэннай дзяржавы пад назвай *Аўстрыя* не існавала. Аўстрыйская імперыя была заснавана ў 1804 г., г. зн. праз 9 гадоў пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай. Да таго Габсбургі фармальна панавалі над Святой Рымскай імперыяй, але іх непасрэдны кантроль быў абмежаваны паўднёвай часткай імперыі, дзе канцэнтраваліся іх спадчынныя землі. Па-за межамі гэтай імперыі, таксама па законе спадчыннасці, прамое праўленне Габсбургаў пашыралася на Венгерскае каралеўства. Аўстрыйская імперыя была ўтворана з усіх пералічаных спадчынных земляў, якія належалі дому Габсбургаў.
- ⁶ Некаторыя мяркуюць, што Кракаўская рэспубліка (*Rzeczpospolita Krakowska*, 1815–1846) была больш раннім выпадкам ужывання тэрміна *rzeczpospolita* ў назве дзяржавы. Аднак гэта было неафіцыйнае ўжыванне, бо ў сваіх устаноўчых дакументах гэтае дзяржаўнае ўтварэнне называлася “Вольным, Незалежным і Строга Нейтральным Горадам Кракавам і яго Акругай” (*Wolne, Niepodległe i Ściśle Neutralne Miasto Kraków i jego Okręg*). У літаратуры гэтая назва звычайна ўжывалася скарачана як *Вольны горад Кракаў* (*Wolne Miasto Kraków*) [Bartel 1976: 15; Wachholz 1957].

- ⁷ Фраза “адроджаная Польшча” (*Polska odrodzona*) была магутным топасам у польскім палітычным дыскурсе (у тым ліку ў белетрыстыцы) пачынаючы з 1860-х гадоў, як і яе лацінскі адпаведнік *Polonia rediviva* [гл. Ernault 1863; Oraczewski 1919].
- ⁸ Зрэшты, пры ўсёй легітымізацыйнай рыторыцы пра этналінгвістычную аднароднасць, і міжваенная Польшча, і большасць іншых нацыянальных дзяржаў, утвораных у Цэнтральнай Еўропе пасля 1918 г., былі такімі ж шматнацыянальнымі, як і імперыі, якім яны прыйшлі на змену (я ўдзячны Кэтрын Гібсан, якая нагадала мне пра гэты факт).
- ⁹ У XIX ст. гэты акт быў заднім днём перайменаваны ў “Канстытуцыю 3 траўня” (*Konstytucja Trzeciego Maja*). [гл. Коўґатай 1830].
- ¹⁰ Яшчэ больш забытанай уяўляецца гісторыя з Курляндыйяй і Лівоніяй (якія прыблізна адпавядаюць сучаснай Латвіі). Першая была феодам, а другая – неадлучнай часткай польска-літоўскай дзяржавы; пры гэтым яна не ўваходзіла ні ў Каралеўства Польскае, ні ў ВКЛ, а належала наўпрост Рэчы Паспалітай на правах кандамініума (зноў-такі акурат Кэтрын Гібсан ласкава звярнула маю ўвагу на гэты факт).

Літаратура

- Akt Unii Lubelskiej. 1569. URL: www.law.uj.edu.pl/~khpp/fontesu/1569.htm (дата звароту 25.10.2014).
- Bartel W. M. Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. (Ser.: Biblioteka Krakowska).
- Cegielski T., Kądziela Ł. Rozbiory Polski, 1772, 1793, 1795. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1990.
- Constitution of the Republic of Poland. 1997. URL: www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm (дата звароту 25.10.2014).
- Długosz-Kurczabowa K. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- d’Ernault É. O. Polonia rediviva [Паэма]. Paris: impr. de A. Lainé et J. Havar, 1863.
- Hinard F. Republika Rzymska. Senat i konsulowie, polityka podbojów / tłum. z franc. S. Bartkowska. Warszawa: BGW, 1992.
- Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. T. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967.
- Kalnačs B. Latvieši, igauņi un lietuvieši. Literārie un kultūras kontakti. Rīga: Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2008.

- Kołątaj H. O ustanowieniu [sic] upadku Konstytucyi polskiej 3go Maia. Warszawa: w Druk[arni] przy ul[icy] Elektoralney nro 795, 1830.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. 1997. URL www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm (дата звароту 25.10.2014).
- Lelewel J. La couronne de Pologne et sa royauté. Rouen: Impr. de D. Brière, 1837.
- Lelewel J. Mowy i pisma polityczne. Dzieło pośmiertne przypiskami pomnożone i wydane przez E. Rykaczewskiego. Posen [Poznań]: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1864.
- Lietuvos TSR istorija. T. 1 / red J. Žiugžda. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Lindsey T. Podział Polski w siedmiu rozmowach, z francuskiego. Leipzig, 1774.
- Lindsey Th. The Polish Partition: Illustrated: In Seven Dramatick Dialogues, or, Conversation Pieces, Between Remarkable Personages, Published from the Mouths and Actions of the Interlocutors. London: Printed for P Elmsly, 1773.
- Lindsey Th. Le partage de la Pologne, en sept dialogues en forme de drame, ou conversation entre des personnages distingués, dans laquelle on fait parler les interlocuteurs conformément a leurs principes et a leur conduite. London: De l'Imprimerie de P Elmsly, 1775.
- Lukowski J. The Partitions of Poland, 1772, 1793, 1795. London: Longman, 1999.
- Müller M. G. Die Teilungen Polens, 1772, 1793, 1795. München: C H Beck, 1984.
- Olkiewicz J. Najjaśniejsza Rzeczpospolita Wenecka. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972.
- Opaliński E. Sejm srebrnego wieku, 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2001.
- Oraczewski Cz. Naród na przełomie. Warszawa: M Arct, 1919. (Ser.: Polska odrodzona. T. 1).
- Prawa, konstytucye y przywileie Krolestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących: Na Walnych Seymach Koronnych od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347. Aż do Ostatniego Seymu uchwalone. Warszawa: w Drukarni J. K. Mciy Rzeczypospolitey u Xięży Scholarum Piarum, 1782.
- Preto P. Venezia e le spartizioni della Polonia. Florence: Leo S Olshcki, 1986.
- von Schlözer A. L. August Ludwig Schlözer's Professors in Göttingen der Kaiserl. Russischen Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg,

- der Königl. Schwedischen in Stockholm, und der Kursüstl. Bayrischen in München, Mitglieds Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts. Fünfter Theil. Heft XXV–XXX. Göttingen: Im Verlage der Vandenhoeckschen Buchhandlung, 1780.
- Schultz G. P. *Commentarius de succamerario Regni Poloniae. Thorunii [Toruń]: Imprimebat Theophilus Ehrenfried Waetzoldt, Nobil. Senat. et Gymn. Typogr., 1747.*
- Seegel St. *Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire.* Chicago: University of Chicago Press, 2012.
- Tapié V. L. *La Pologne jusqu'au troisième partage.* Paris: Centre Documentation Universitaire, 1969. (Ser.: Europe Centrale et Orientale. Vol. 4).
- Tischner H. *Etymologie: Geschlecht.* 2016. URL: <http://www.heinrich-tischner.de/22-sp/2wo/wort/idg/deutsch/g/geschlecht.htm> (дата звароту 26.11.2016).
- Ustawa Rządowa. Prawo uchwalone. Dnia 3 Maia, Roku 1791. Warszawa: u P. Dufour Konsyl: Nadw: J. K. Mci i Dyrektora Druk: Korp Kad, 1791. URL: <http://polona.pl/item/1092850/2/> (дата звароту 26.10.2014).
- Wachholz Sz. *Rzeczpospolita Krakowska. Okres od 1815 do 1830 r.* Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1957.
- Wagner M. *Udział Republiki Weneckiej w wielkiej wojnie tureckiej (1684–1699) // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / Red. M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak.* Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012.
- Zieliński T. *Rzeczpospolita rzymska.* Warszawa: Książka i Wiedza, 1958.
- Дзярновіч А. *Найяснейшая Рэч Паспалітая. Цывілізацыя – Культура – Рэлігія – Палітыка – Авантура – Гераіка – Успамін.* Мінск: ІП Логвінаў, 2007.
- Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. Т. XII: 1744–1748. С.-Петербург: Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830.
- Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой / отв. ред. Б. Носов. Москва: Институт славяноведения РАН, 1999.
- Соловьев С. *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ.* Т. 12. Москва: Въ университетской типографіи, 1870.
- Станіславський В. *Запорозька Січ та Річ Посполіта, 1686–1699.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 2004.
- Яковенко Н. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 1997.

2. Што помняць і што забываюць

Анатацыя. У гэтым раздзеле разглядаецца *ненацыянальны* і этнічна стракаты характар Рэчы Паспалітай і яе разнароднага насельніцтва, які актыўна замоўчваўся на працягу XIX ст. гісторыкамі са шляхоцкіх колаў, а ў яго апошняй трэці – і іх пераемнікамі з ліку польскіх нацыяналістаў. Яны лічылі за лепшае помніць толькі пра тыя адметнасці Рэчы Паспалітай, на якіх павінна была грунтавацца новая ідэалогія польскага этнічнага нацыяналізму. Да іх належалі каталіцызм, польская мова і агульная культура польска-літоўскай шляхты, якую, аднак, старанна выдавалі за станава-нейтральную культуру польскай нацыі.

Ключавыя паняцці: забыццё *ненацыянальнага*, каталіцызм, культура польска-літоўскай шляхты, польская мова, польскі этнічны нацыяналізм.

Семантычнае і анамастычнае ўраўноўванне і адначасовае змяшэнне афіцыйных назваў Рэчы Паспалітай (“Першая рэспубліка”), а таксама міжваеннай (“Другая рэспубліка”), камуністычнай (“Народная рэспубліка”) і посткамуністычнай (“Трэцяя рэспубліка”) Польшчы робіцца магчымым дзякуючы такому “цягавітаму” слову *rzecz(y)pospolita*. Гэтаму тэрміну аніяк не даюць выйсці з афіцыйнага ўжытку, як гэта адбылося ў гутарковай польскай мове, і таму ён нязменна фігуруе ў афіцыйных

назвах усіх чатырох дзяржаў. Справа ў тым, што ён ставіць сімвалічны знак роўнасці паміж гэтымі дзяржавамі: мяркуецца, што кожная наступная з іх (з пэўным выняткам камуністычнай Польшчы) была паслядоўнай “рэінкарнацыяй” папярэдняй, а радавод вядзецца, такім чынам, ад першапачатковай Рэчы Паспалітай Каралеўства Польскага і ВКЛ. Пераемнасць дзяржаўнасці і гісторыі, якая вынікае адсюль, ляжыць у аснове сучаснага польскага нацыянальнага майстар-наратыву. Галоўны пастулат гэтага наратыву аб пераемнасці застаецца ключавым элементам “патрыятычнай гісторыі”, якой вучылі ў польскіх школах і ў міжваенны перыяд, і ў часы ПНР, і працягваюць вучыць пасля краху камуністычнага рэжыму ў 1989 г. [Jaskułowski, Surmiak 2017]. Вядома, нейкія іншыя падзеі і трактоўкі “польскай” мінуўшчыны маглі асвятляцца па-рознаму (аж да фальсіфікацыі) ці зусім выкідацца з падручнікаў, але гэты нязменны тэзіс аб пераемнасці, аб непарыўнай – нягледзячы ні на якія часовыя разрывы – традыцыі “польскай” дзяржаўнасці заўсёды прымаўся і падтрымліваўся ў якасці нацыятворчай восі польскага нацыянальнага майстар-наратыву.

Аднак такая манера гісторыяпісання пакідае па-за ўвагай гісторыю шматлікіх сацыяльных, этнічных, моўных і канфесійных групаў, а таксама тэрыторый, на якіх яны жылі і якія сёння знаходзяцца за межамі Польшчы. Яны не ўпісваюцца ў згаданы майстар-наратыв або руйнуюць заповітны міф пра пераемнасць, а таму могуць – ці нават *мусяць* – забывацца. Тое самае датычыць і гісторыі тых групаў, якія жылі ў заходніх і паўночных рэгіёнах сучаснай Польшчы (на так званых *Ziemiach Odzyskanych*, г. зн. “вернутых землях”), большая частка з якіх ніколі не ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай ці міжваеннай Польшчы і да 1945 г. належала Германіі (а некаторыя

раней Прусіі) [Ziemie 1947]. У заходнегерманскай тэрміналогіі гэтыя землі на ўсход ад лініі Одэр – Нейсе, праведзенай на Патсдамскай канферэнцыі, вядомы як *deutsche Ostgebiete* (“нямецкія ўсходнія тэрыторыі”)¹. Што да польскай гістарыяграфіі, дык менш ідэалагізаваная назва *Ziemie Zachodnie i Północne* (“заходнія і паўночныя землі”) пачала з’яўляцца ў навуковых публікацыях пасля 1956 г. [Deutsche Ostgebiete 1956; Męclewski 1960].

Як і ў выпадку кожнага нацыянальнага майстар-наратыву (але найперш тых, што ствараліся ў інтарэсах нацыянальных дзяржаў, пабудаваных на этналінгвістычнай глебе), польская *нацыянальная* гісторыя складаецца не толькі з таго, што помняць, але і з таго, што было вырашана забыць. У гэтым нарысе я прапаную сціслы агляд тых рэчаў, якія былі пахаваны ў “цёмнай матэры” забытага, ці, дакладней, адмыслова вылучанага з агульнапрынятай, ухваленай грамадствам польскай *нацыянальнай* памяці. Але ж забытае – не значыць няіснае. Так ці інакш, забытае ўплывае на тое, што помняць. І бывае вельмі цяжка, а то і немагчыма растлумачыць тое, што помняць, без свядомага рашэння прыадкрыць хоць бы самую важную частку забытага. Такія звесткі могуць мець немалую карысць для тлумачэння працэсаў ці падзей, важных для гістарычнай памяці. Навязванне грамадству “нацыянальна карэктных” інтэрпрэтацый мінуўшчыны без звароту да забытага параджае парадоксы і вядзе нас да непрыкрытай хлусні. Ян Юзаф Ліпскі (1921–1991), прадвеснік і адзін з галоўных дзеячаў польска-нямецкага прымірэння, аднойчы так выказаўся на тэму забытага: “Мы мусім расказаць адзін аднаму ўсё... Без гэтага цяжар мінуўшчыны не дазволіць нам увайсці ў супольную будучыню”² [Lipski 1996: 89–90].

Тая частка забытай польскай – ці, дакладней, польска-літоўскай – мінуўшчыны, на якой я спыняюся ў гэтым нарысе, можа дапамагчы зразумець, чаму літоўцы, беларусы, украінцы або габрэі *адмаўляюцца* атаясамліваць Рэч Паспалітую з Польшчай. Як і палякі, гэтыя народы маюць такое самае права прэтэндаваць на колішнюю польска-літоўскую дзяржаву як на *сваю* – адну з папярэдніх сучасных Літвы, Беларусі, Украіны ці Ізраіля. Многія палякі не могуць гэтага прыняць – і гэта зусім тыпова для нацыяналістаў этналінгвістычнага кірунку, зачараваных сваім запаветным ідэалам непарыўнай тысячагадовай традыцыі нацыянальнай дзяржаўнасці – нацыянальнай, вядома ж, у сэнсе мовы і этнічнасці. Такого роду апантаных польскія нацыяналісты не могуць сабе ўявіць, што мова і этнічная прыналежнасць усяго сто ці дзвесце гадоў таму маглі не мець значэння для ўтварэння, легітымацыі і захавання дзяржаўнасці. На жаль, яны не здатны ўсвядоміць, што супольная мінуўшчына можа прывесці да рознай, але аднолькава легітымнай сучаснасці.

Я спадзяюся, што мой нарыс зможа ўнесці хоць невялікую карэктыву ў гэтую польскую нацыянальную аблуду.

¹ Паколькі “нямецкія ўсходнія тэрыторыі”, з заходнегерманскага гледзішча, пасля вайны адышлі да Польшчы і СССР (у выпадку Калінінградскай вобласці – былой Усходняй Прусіі), ГДР нярэдка называлі ў ФРГ “Цэнтральнай Германіяй” (*Mitteldeutschland*). Так было да 1972 г. [гл. Mampel 1968], калі дзве нямецкія дзяржавы афіцыйна прызналі адна адну [гл. Verlag 1972].

² У арыгінале: “Musimy powiedzieć sobie wszystko... Bez tego ciężar przeszłości nie pozwoli nam wejść we wspólną przyszłość”.

Літаратура

- Deutsche Ostgebiete und fremder Verwaltung [Karte] / Hrsg. E. Krem-ling; red. G. Fochler-Hauke. München: JRO-Verlag, 1956. (Ser.: Ak-tuelle JRO-Landkarte, № 70).
- Jaskułowski K., Surmiak A. Teaching History, Teaching Nationalism: A Qualitative Study of History Teachers in a Polish Post-Industrial Town // *Critical Studies in Education*. 2017. Vol. 58, is. 1. P. 36–51.
- Lipski J. J. Odręczenie i pojednanie. Polemika z Günterem Grassem // Idem. Powiedzieć sobie wszystko... Eseje o sąsiedztwie polsko-nie-mieckim = Wir müssen uns alles sagen... Essays zur deutsch-polni-schen Nachbarschaft / Teksty wybrał i wstępem opatrzył G. Ziegler. Warszawa: Wydawnictwo Polsko-Niemieckie, 1996. S. 89–93.
- Mampel S. Herrschaftssystem und Verfassungsstruktur in Mitteldeut-schland. Die formelle und die materielle Rechtsverfassung der "DDR". Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1968. (Ser.: Abhandlungen zum Ostrecht. Bd. 5).
- Męclewski E. Ziemie zachodnie i północne nierozdzielną częścią polskie-go organizmu państwowego. Warszawa: Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich, 1960.
- Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepu-blik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, 21. Dezember 1972. URL: www.chronik-der-mauer.de/material/178847/vertrag-ueber-die-grundlagen-der-beziehungen-zwischen-der-bun-desrepublik-deutschland-und-der-deutschen-demokratischen-repu-blik-21-dezember-1972?n (дата звороту 26.11.2016).
- Ziemie Odzyskane to siła i dobrobyt Polski Ludowej. [b.m.]: Wydawnic-two Wydziału Propagandy Z.P.W.K.B.W., 1947. (Ser.: Biblioteczka Żoł-nierza Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. T. 24).

3. “Шляхоцкая рэспубліка”

Анатацыя. У гэтым раздзеле паказана, як польскі нацыянальны майстар-наратаў выдае Рэч Паспалітую за даўнейшую “Рэспубліку Польшчу” або, уласна кажучы, “Першую рэспубліку”. Тым самым міжваенная польская нацыянальная дзяржава, утвораная ў 1918 г., робіцца нібыта прамой правапераемніцай Рэчы Паспалітай. Такое прысабечванне палякамі гісторыі Рэчы Паспалітай па змаўчанні адмаўляе Беларусь, Латвію, Літву і Украіне ў праве на гэтую агульную спадчыну. Пры гэтым не бярэцца пад увагу, што тэрыторыя і насельніцтва ўсіх пералічаных дзяржаў, нароўні з Польшчай, таксама вядуць свой радавод ад Рэчы Паспалітай.

Ключавыя паняцці: Беларусь як спадкаемніца Рэчы Паспалітай, Латвія як спадкаемніца Рэчы Паспалітай, Літва як спадкаемніца Рэчы Паспалітай, Польшча як спадкаемніца Рэчы Паспалітай, Украіна як спадкаемніца Рэчы Паспалітай.

У XIX ст. шмат якія прадстаўнікі колішняй польска-літоўскай *natio* – пераважна шляхта – адчайна шукалі спосабаў вярнуць сабе страчаную айчыну. Яны прыдумалі яшчэ адну назву для абазначэння былой Рэчы Паспалітай – *rzeczpospolita szlachecka* (“шляхоцкая рэспубліка”; гл. Okólniki 1838: 119). Гэтую назву рэдка калі пісалі з вялікіх літар, з выняткам першага слова, пры

напісанні якога вялікая літара часам такі ўжывалася (*Rzeczpospolita szlachecka*) [гл. Stefański 1869: LI]. У XIX ст. гэтая новая назва заклікана была падкрэсліць станавы (шляхоцкі) характар польска-літоўскай дзяржаўнасці. Вось чаму некаторыя ўспрымалі назву *rzeczpospolita szlachecka* як крытычны закід наконт дыскрымінацыйнага характару палітычнага ладу Рэчы Паспалітай. Гэтая крытыка натхнялася ідэямі Вялікай французскай рэвалюцыі, якая абвясціла, што ўсе жыхары Францыі, незалежна ад іх сацыяльнага паходжання, веравызнання і мовы, павінны лічыцца членамі французскай нацыі і грамадзянамі французскай нацыянальнай дзяржавы. У Рэчы Паспалітай пераважная большасць жыхароў – прыгонныя сяляне – былі пазбаўлены грамадзянства; не пашыраўся на іх і этнонім “палякі”, пад якімі меліся на ўвазе толькі прадстаўнікі шляхты і каталіцкага духавенства [гл. Album 1845: 311]. З іншага боку, апалагеты Рэчы Паспалітай падтрымлівалі гэтае новае найменне – *rzeczpospolita szlachecka*. Яны спадзяваліся, што ў адроджанай “Польшчы” (“Рэчы Паспалітай 2.0”) шляхта, нягледзячы ні на што, зберажэ свой высокі палітычны і эканамічны статус, дарма што гэта было магчыма толькі пры захаванні прыгоннага права, г. зн. прыгнёту і прымусовай эксплуатацыі сялян [гл. Czajkowski 1885: 103; Łuczewski 2012: 95; Tomaszewski 1985: 118].

На пачатку XIX ст. тэрмін *rzeczpospolita szlachecka* пачаў фігураваць у назвах папулярных манаграфій па гісторыі Рэчы Паспалітай, што працягваецца і дагэтуль [гл. Dąbrowski 1941; Derwich, Żurek 2003]. Асабліва папулярна гэтае найменне ў камуністычнай Польшчы, паколькі ў ім падкрэслівалася прыгнечанае становішча сялянства ў Рэчы Паспалітай, якія заставаліся прыгоннымі да самага канца існавання гэтай дзяржавы і нават

пазней – аж да сярэдзіны XIX ст. [гл. Tazbir 1973]. У ПНР з ідэалагічных прычын фармулёўка “шляхоцкая рэспубліка” пасавала куды больш, чым “Рэспубліка абодвух народаў”, пазбаўленая належнага класавага падтэксту [гл. Wisner 1978]. Больш за тое, другі варыянт супярэчыў этналінгвістычнай аднароднасці польскай нацыянальнай дзяржавы, дасягнутай пасля 1945 г. Пасля Другой сусветнай вайны Польшча апынулася ў савецкім блоку, але гэта не перашкодзіла новай дзяржаве зрабіцца максімальна арыентаванай на фармаванне адзінай і гамагеннай у этнамоўных адносінах польскай нацыі. У яе радах не было месца ні шляхце, ні якім-небудзь іншым нацыям (ці “субнацыям”) – літоўцам, беларусам, украінцам або габрэям. Вось чаму ў позні перыяд існавання ПНР набыло папулярнасць гучнае ў сваёй дэкларатыўнасці азначэнне *Rzeczpospolita Polaków* (“Рэспубліка палякаў”) [гл. Osmańczyk 1977], хоць на самой справе яно было прыдуманая значна раней – у сярэдзіне XIX ст., калі прагучала ў адной з забытых дыскусій пра “будучыню Польшчы” [гл. Koronowicz 1858: 355].

Перш чым прадоўжыць аналіз, неабходна даць палітычна-эканамічную характарыстыку Рэчы Паспалітай, калі мы хочам выкарыстоўваць яе ў якасці пункту адліку. На піку тэрытарыяльнай экспансіі польска-літоўскай дзяржавы (у канцы XV – пачатку XVI ст.) яе тэрыторыя дасягала 1,14 млн км², прычым на долю Каралеўства Польскага прыпадала 260 тыс. км², а на долю Вялікага Княства Літоўскага – 880 тыс. км². Праз паўстагоддзя агульная плошча Рэчы Паспалітай скарацілася да 865 тыс. км², у асноўным за кошт тэрытарыяльных страт, панесеных Вялікім Княствам на ўсходзе на карысць Маскоўскай дзяржавы. І ўсё ж сваёй тэрыторыяй, якая тады складала 605 тыс. км², ВКЛ працягвала больш чым удвая

перасягаць Каралеўства Польскае. Пасля Люблінскай уніі 1569 г. паўднёвыя ваяводства ВКЛ (а таксама некаторыя заходнія землі¹) былі перададзены Каралеўству Польскаму, пасля чаго тэрыторыя апошняга дасягнула 568 тыс. км², а плошча ВКЛ скарацілася да 297 тыс. км². З усяго насельніцтва Рэчы Паспалітай, якое складала на той момант 7,5 млн чалавек, 2,5 млн жылі ў новым аб’ектам ВКЛ і 5 млн – у Каралеўстве Польскім. І хоць амаль палова тэрыторыі Вялікага Княства адышла да Кароны, у дэмаграфічным плане змены былі не такія значныя. Землі, што адышлі да Каралеўства Польскага, былі маланаселеныя, таму Карона атрымала ўсяго 0,5 млн жыхароў ВКЛ, насельніцтва якога да уніі складала 3 млн чалавек [Bumblauskas 2013: 25; Jezierski, Leszczyńska 2003: 37; Kallas 2005: 33; Kuklo 2009: 211; Niendorf 2011: 66; Sobczyński 2008: 32].

Да 1772 г., г. зн. да моманту першага падзелу Рэчы Паспалітай, тэрыторыя супольнай польска-літоўскай дзяржавы скарацілася з 865 тыс. км² да 718 тыс. км². Галоўным рэцыпіентам гэтых страчаных у ходзе шматлікіх войнаў тэрыторый была Маскоўская дзяржава, з 1721 г. вядомая як Расейская імперыя. Пасля здабыцця перамогі ў Паўночнай вайне 1700–1721 г. расейскі цар Пётр I прыняў вестэрнізаваны лацінскі тытул *Imperator Russiae* (“імператар усерасійскі”), які ў тым жа годзе быў прызнаны Прусіяй, а праз два гады – разгромленай Швецыяй. Праўда, Асманская імперыя адмаўлялася прызнаваць гэты тытул аж да 1741 г., Габсбургская манархія і Вялікабрытанія – да 1744 г., Францыя – да 1745 г., а Рэч Паспалітая – аж да яе першага падзелу ў 1772 г. [Hennings 2016: 244–245; Wortman 2006: 32–33]. Апрача таго, Рэч Паспалітая саступіла частку сваёй тэрыторыі Швецыі, а ў 1657–1660 г. польска-літоўскі манарх дадаткова быў

вымушаны прызнаць незалежнасць Прускага герцагства (32 тыс. км² [гл. Prusy 1997: 226]), якое раней было васалам Кароны [Kallas 2005: 33; Moerner 1867: 220–227]. У сярэдзіне XVIII ст. насельніцтва Рэчы Паспалітай складала каля 12,5 млн чалавек, з якіх 4 млн жылі ў Вялікім Княстве Літоўскім і 8,5 млн – у Каралеўстве Польскім² [Augustyniak 2008: 253; Kiaupa et al. 2000: 254; Olczak 2006: 83].

У наш час польскія гісторыкі схільны лічыць, што напярэдадні першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. этнічныя “палякі” складалі 40% насельніцтва краіны, г. зн. 5 млн чалавек. З гэтага этналінгвістычнага пункту гледжання рэшту насельніцтва складалі “літоўцы” і “русіны” (г. зн. сучасныя “беларусы” і “ўкраінцы”) – 0,7 млн (5%) і 5,7 млн (45%) адпаведна, 1 млн габрэяў (8%), а таксама “немцы”, армяне і татары [Kuklo 2009: 222; Olczak 2006: 83].

Але ці ёсць сэнс у тым, каб анахранічна праецыраваць сённяшнія этналінгвістычныя катэгорыі на рэаліі Рэчы Паспалітай, якія яўна і катэгарычна не ўпісваліся ў пракрустава ложа нацыянальных рамак? У Рэчы Паспалітай не мела такога вялікага значэння, на якой мове гаварыў той ці іншы чалавек. Пераважная большасць насельнікаў краіны, а менавіта прыгонныя сяляне, былі непісьменныя і нават не падазравалі аб тым, што іх гаворка можа быць асобнай мовай, ды яшчэ і са сваім пісьменствам. З іншага боку, першаснае значэнне мелі рэлігійная прыналежнасць і станы статус. І першае, і другое надавалася людзям выпадкова, паводле нараджэння. Гэтыя дзве адзнакі – веравызнанне і стан – аўтаматычна ўзвышалі чалавека ў сацыяльным, палітычным і эканамічным жыцці Рэчы Паспалітай або выракалі яго на незаздорную долю прыгоннага

ці жыццё на загуменні грамадства. Вядома, неабходна помніць, што ў адрозненне ад Францыі, дзе людзі прастыя (г. зн. пераважна сяляне) лічыліся трэцім станам [гл. Sieyès 1789], у Рэчы Паспалітай прыгонныя знаходзіліся *па-за рамкамі* афіцыйна прызнаных станаў, члены якіх мелі права ўдзельнічаць у палітычным жыцці краіны [Kamiński 1975]. У выніку несвабоднае сялянства Рэчы Паспалітай уяўляла сабой пазастанавае насельніцтва (*ludność pozastanowa*)³ – дэмаграфічную большасць (75% насельніцтва Каралеўства Польскага і 80% насельніцтва ВКЛ [Kuklo 2009: 221], якая пры гэтым паводле сваёй ролі была сацыяльна-палітычнай меншасцю. Можна сказаць (вядома, адзначыўшы, што такое параўнанне будзе анахранізмам, а таксама тое, што інстытуцыялізацыя расавых забабонаў у Рэчы Паспалітай не практыкавалася), што сітуацыя ў польска-літоўскай дзяржаве надзвычай нагадвала колішні апартэйд у Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы, дзе дэмаграфічная меншасць “белых” панавала над бяспраўнай большасцю “нябелых” (“чорных”, “каляровых” і “індзейцаў”), якія ў выніку былі звядзены да статусу “сацыялагічнай меншасці” [Marger 2015: 30].

Гаворачы пра насельніцтва Рэчы Паспалітай, большасць з пералічаных этналінгвістычных катэгорый я паставіў у двукоссе, каб падкрэсліць іх анахранізм. Напрыклад, этнонімы “ўкраінцы” ці “беларусы” яшчэ не былі прыдуманы. Групавыя назвы “палякі” (*Polacy*) і “літвіны” (*Litwini* па-польску, *але не* па-літоўску) адносіліся амаль выняткова да шляхты, якая паходзіла, адпаведна, з Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага [Lengnich 1836: 406]. Тэрмін “немцы” (*Niemcy*) у асноўным ужываўся ў дачыненні да шляхты і мяшчанства са Святой Рымскай імперыі [Lengnich 1836: 55], тады як

шляхцічы Каралеўскай Прусіі і Прускага герцагства, якія размаўлялі на ніжнянемецкіх дыялектах, зваліся “прусакамі” (*Prusacy*) [Friedrich 20]. Цікава, што выхадцаў з Каралеўскай Прусіі называлі таксама “палякамі”, паколькі палітычна яны належалі да Каралеўства Польскага [Lengnich 1836: 379]. Аналагічна найменне “русіны” (*Rusini*) часцей за ўсё ўжывалася ў дачыненні да непрыгонных жыхароў Русі (г. зн. усходнеславянскіх земляў) або да непрыгонных праваслаўных хрысціян [Lengnich 1836: 23]. Габрэяў, армян і татароў я не стаў браць у двукоссе. У тагачаснай Рэчы Паспалітай кожная з гэтых трох супольнасцяў вызначалася не праз мову, а выключна праз рэлігію. Габрэі, якія размаўлялі на ідышы, вызнавалі юдаізм, цюркамоўныя армяне – монафізіцкую веру Армянскай царквы (зрэшты, з сярэдзіны XVII ст. большасць з іх перайшлі ў каталіцызм, але захавалі літургію на класічнай армянскай мове), а славянамоўныя татары – іслам [гл. Lewczuk 2012; Potašenko 2002].

А што ж астатнія? Як сучасныя гісторыкі вызначаюць “палякаў”, “русінаў”, “літоўцаў” ці “немцаў” Рэчы Паспалітай і як яны ацанілі іх дэмаграфічную долю ў складзе насельніцтва польска-літоўскай дзяржавы? Па сутнасці, яны бяруць даступныя з крыніц звесткі пра рэлігійную прыналежнасць жыхароў Рэчы Паспалітай і прапускаюць іх праз прызму сучасных анахранічных уяўленняў аб іх мовах (многія з якіх яшчэ не існавалі як самастойныя адзінкі), *не падмацаваных* ніякімі статыстычнымі звесткамі тых часоў (што не дзіва, бо перапісная статыстыка – гэта ў асноўным вынаходка XIX ст. [гл. Desrosières 1993; Report 1875]). У гэтай рэінтэрпрэтацыйнай схеме славянамоўныя каталікі звычайна класіфікуюцца як “палякі”, балтамоўныя каталікі – як “літоўцы” (або таксама “латышы”), славянамоўныя грэка-каталікі (уніяты)

і праваслаўныя – як “русіны”; нарэшце, нямецкамоўныя (часцей за ўсё гэта былі ніжнянямецкія дыялекты) пратэстанты (лютэране) – як “немцы”.

Дзіўна, але “русінаў” звычайна *не* дзеляць задняй да-тай на асобныя паўночную і паўднёвую групы, якія адпавядалі б сучасным беларусам і ўкраінцам. На першы погляд, такі падыход адпавядае крыніцам і мог бы вітацца як праява імкнення адысці ад анахранізму. Апрача таго, русінская (руская) мова на аснове кірыліцы да 1696/1697 г. была афіцыйнай мовай Вялікага Княства Літоўскага [Martel 1938; Niendorf 2011: 141], так што ў святле сучаснага нарматыўнага прыраўноўвання нацыі да мовы гэтая афіцыйная русінская мова цалкам магла б адпавядаць непадзеленым русінам. Але такой інтэрпрэтацыяй мы хутчэй зрабілі б празмерны аванс нацыянальна ангажаваным гісторыкам. У кантэксце анахранічнага, але настойлівага імкнення перапісаць жыхароў Рэчы Паспалітай на “палякаў”, “літоўцаў” і “немцаў” я лічу, што такое нелагічнае захаванне адзінай катэгорыі “русіны” з’яўляецца адбіткам палітыкі міжваеннай Польшчы ў дачыненні да беларусаў і ўкраінцаў. Паводле афіцыйнага меркавання варшаўскіх палітыкаў і іншых уплывовых асоб таго часу, яны ўяўлялі сабой “этнаграфічную масу”, пазбаўленую “выразнай нацыянальнай самасвядомасці” і, такім чынам, гатовую ўліцца ў склад польскай нацыі на захадзе і расейскай – на ўсходзе (г. зн., з этналінгвістычнага пункту гледжання, быць нацыянальна асіміляванай) [Brun 1955: 156].

Украінцы, колькасць якіх у міжваеннай Польшчы даходзіла да 5 млн чалавек, былі *самай шматлікай* нацыянальнай меншасцю гэтай краіны, але ў святле планаванай асіміляцыі польскія ўлады не дазвалялі ім карыстацца ўласным этнонімам (*Ukraincy* па-польску,

українці па-ўкраінску) і настойвалі на тым, каб называць іх “русінамі” (*Rusini*). Апраўдвалася гэта, у прыватнасці, тым, што пад падобнымі найменнямі ўкраінцы былі вядомы ў Аўстра-Венгрыі (*Ruthenen*) і ў Расейскай імперыі (*малороссы*) [Sojka-Masztalerz 2004]. З іншага боку, у міжваенны перыяд у Варшаве прымалі і не спрабавалі пераасэнсаваць самавызначэнне “тутэйшыя”, якім нярэдка называліся ў ходзе перапісаў многія беларусы і некаторыя ўкраінцы Палесся (Палескага ваяводства), цяпер падзеленага паміж Беларуссю і Украінай [Romer 1920: 11]. Выкарыстанне такой саманазвы як быццам бы пацвярджала афіцыйную лінію, паводле якой “тутэйшыя” былі толькі “этнаграфічнай масай”, якая чакала свайго ўлучэння ў склад той ці іншай “цывілізацыйна больш развітой” нацыі. Да таго ж, існаванне ў міжваеннай Польшчы графы “тутэйшыя” зусім апраўдана выключала палешукоў з колькаснага складу як беларускай, так і ўкраінскай меншасці [Stosunki polsko-białoruskie 2005: 8; Stoczewska 1998: 42, 259].

Аднак пры жаданні “перапісаць” русінаў Рэчы Паспалітай у “беларусаў” і “ўкраінцаў”, карыстаючыся ўсё той жа нацыянальна ангажаванай і анахранічнай манерай, адносна нескладана. Паўднёвая мяжа Вялікага Княства Літоўскага, якая пасля 1569 г. аддзяліла яго ад Каралеўства Польскага, сёння прыблізна супадае з дзяржаўнай мяжой паміж Беларуссю і Украінай [Вялікі гістарычны атлас 2013: 16]. Такім чынам, русінаў Вялікага Княства, якіх у сярэдзіне XVIII ст. налічвалася каля 2 млн чалавек, можна разглядаць як “беларусаў”, а 3,7 млн русінаў Каралеўства Польскага – як “ўкраінцаў” (гл. Kukło 2009: 222; Olczak 2006: 83). Але так чамусьці не робяць, нібы ідэалагічныя абмежаванні міжваеннай польскай палітыкі ў дачыненні да нацыянальных меншасцяў усё

яшчэ прысутнічаюць у сучасным польскім дыскурсе. На яўную пераемнасць афіцыйнага і навуковага падыходу міжваеннай, камуністычнай і посткамуністычнай Польшчы да русінаў колішняй Рэчы Паспалітай мала хто звяртае ўвагу. Ствараецца ўражанне, што ў Польшчы ўжо не могуць глядзець на яўна *ненацыянальныя* рэаліі даўнейшай польска-літоўскай дзяржавы інакш, як праз нязводную прызму польскага этналінгвістычнага нацыяналізму.

Нават калі адкінуць убок анахранічную праекцыю сённяшніх нацыянальных катэгорый на данацыянальную мінуўшчыну, застаецца пытанне, як жыхары Рэчы Паспалітай успрымалі самі сябе, кім яны былі ва ўласных вачах. Да падзелаў Рэчы Паспалітай шляхта складала каля 7% яе насельніцтва, каталіцкае (у тым ліку грэка-каталіцкае) і праваслаўнае духавенства – 1%, мяшчане – 16%, а прыгонныя сяляне – 76% [Kuklo 2009: 221]. Як і было заведзена ў познім Сярэднявеччы і на пачатку Новага часу, шляхта абараняла дзяржаву і вызначала яе палітыку, за што атрымлівала вызваленне ад падаткаў і дармавую працу сялянства ў рамках сістэмы прыгоннага права. У сваю чаргу, духавенства выкарыстоўвала рэлігію для “глумачэння” насельніцтву слушнасці сацыяльна-эканамічнай і палітычнай будовы Рэчы Паспалітай і, такім чынам, для яе легітымацыі [Kloczowski 2004: 157]. Мяшчане, г. зн. месцічы і местачкоўцы, былі ў асноўным рамеснікамі і гандлёва-фінансавымі пасярэднікамі (купцамі і ліхвярамі). Яны не адпавядалі жыццёвым і грамадскім ідэалам польска-літоўскай шляхты, якая асновай усяго лічыла вёску і сельскую гаспадарку. Большасць з іх паходзілі з габрэяў, а таксама з нямецкамоўных каталікоў і лютэран. Тым не менш, гэтыя мяшчане былі неабходны для функцыянавання

ўнутранай эканомікі Рэчы Паспалітай і яе замежнага гандлю [Ptaśnik 1934].

Шляхцічы і святары Рэчы Паспалітай маглі паходзіць з розных этнічных і моўных групаў, але аб'ядноўвала іх (з некаторым выняткам праваслаўнага духавенства) больш ці менш унармаваная польская мова (*język polski*), на якой яны пісалі і размаўлялі (ці імкнуліся размаўляць). З сярэдзіны XVI ст. польская мова была афіцыйнай мовай Каралеўства Польскага (нароўні з лацінай), а пасля 1696 г. стала і галоўнай афіцыйнай мовай Вялікага Княства Літоўскага*. Лаціна таксама захоўвала ў Вялікім Княстве пэўны афіцыйны статус, але яе роля была ніжэйшай, чым у Кароне [Niendorf 2011: 141]. І хоць спачатку польска-літоўская шляхта вызнавала розныя рэлігіі – праваслаўе, грэка-каталіцызм (уніяцтва), кальвінізм, іслам, а таксама рыма-каталіцызм, да XVIII ст. менавіта апошні заваяваў у яе асяроддзі найбольшую папулярнасць. Акурат таму ў 1791 г. рыма-каталіцызм быў афіцыйна абвешчаны “панавальнай рэлігіяй” (*Religia Panująca*) Рэчы Паспалітай [Ustawa 1791: 4–5].

У адрозненне ад гэтага свядомага палітычнага ўзвышэння каталіцызму, афіцыйны статус польскай мовы аж да канца існавання Рэчы Паспалітай не быў замацаваны ніводным каралеўскім, соймавым ці ўрадавым дакументам. Завядзёнка называць польскую мову афіцыйнай мовай Рэчы Паспалітай з'явілася ў пазнейшы час з увагі на фактычную моўную практыку ўрадавых устаноў гэтай краіны. Гэты крыху анахронічны пункт гледжання грунтуецца на адміністрацыйных рашэннях і дакументах адносна нізкага ўзроўню. Так, напрыклад, у Каралеўстве Польскім польская мова пачала афіцыйна выкарыстоўвацца нароўні з лацінскай у 1543 г., калі сойм вырашыў публікаваць свае пастановы на дзвюх

мовах – лацінскай і польскай. Гэтая двухмоўная заканадаўчая практыка не была падмацавана якой-небудзь спецыяльнай ухвалай або законам. Шляхцічы папросту дрэнна ведалі лаціну, а таму хацелі быць упэўнены, што ў законах, за якія яны галасуюць, *сапраўды* напісана тое, чаго яны хочуць. Такім чынам, акурат практычная палітычная патрэба прывяла да таго, што лацінскія арыгіналы апублікаваных законаў пачалі дапаўняцца перакладамі на польскую мову [Urbańczyk 1968: 152]. Узвядзенне польскай мовы ў ранг асноўнай афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага адбылося паводле змоўчання – пасля таго, як з афіцыйнага ўжытку была выведзена русінская мова*. Зрэшты, пад забарону трапіла нават не столькі русінская мова сама па сабе, колькі выкарыстанне кірыліцы, з якой гэтую мову пазней нярэдка атаясамлівалі. Пераход аблягчаўся тым, што на час прыняцця згаданага рашэння на русінскай мове складалася ўсяго 5% дакументаў. Апроч таго, для большасці русінамоўных пісцоў адмова ад кірыліцы не азначала адмовы ад роднай мовы [Martel 1938: 65; Niendorf 2011: 141; Tornow 2005: 347]. Яны проста пачалі пісаць па-русінску лацінскімі літарамі, што стварала ўражанне дастатковай польскасці [Niendorf 2011: 145]. У ідэалагічным плане некаторыя без належных на тое падстаў прыраўноўвалі русінскую мову да пісьмовай мовы Маскоўскай дзяржавы і называлі яе па-лацінску *Literas Moscouiticas* (“маскавіцкія літары” – інакш кажучы, кірыліца). Паколькі Маскоўская дзяржава была галоўным ворагам ВКЛ, адсюль вынікалі скараспелыя заклікі перастаць карыстацца русінскай мовай як “мовай ворага” [Niendorf 2011: 147].

Прыгонныя сяляне былі ў асноўным славянамоўнымі, бо і ў цэлым славянафоны складалі пераважную долю насельніцтва Рэчы Паспалітай. Аднак сярод прыгонных

былі і носьбіты балцкіх, а таксама нямецкіх дыялектаў. У залежнасці ад традыцый канкрэтнай мясцовасці сяляне (якія, будучы запрыгоненымі, не мелі права пакідаць сваіх вёсак) вызнавалі рыма- і грэка-каталіцызм, праваслаўе ці пратэстантызм. Разам са шляхтай яны складалі пераважную большасць насельніцтва Рэчы Паспалітай – каля 85% [Kuklo 2009: 221–222]. Гэтыя дзве страты былі базісам польска-літоўскай дзяржаўнасці і сацыяльна-палітычнага ладу. Сялянства абслугоўвала эканоміку дзяржавы ва ўмовах прыгоннай сістэмы на аснове паншчыны, а шляхта трымала пад сваім кантролем і кіраваннем эканоміку і палітыку Рэчы Паспалітай.

Месцічы ў польска-літоўскай дзяржаве не лічыліся асобным станам, таму іх уплыў на дзяржаўную палітыку быў мінімальны. Сітуацыя ўскладнялася малалікасцю і, як правіла, мізэрнымі памерамі гарадоў Рэчы Паспалітай у параўнанні з гарадамі суседняй Святой Рымскай імперыі [Kuklo 2009: 226, 234]. Месцічы, што складалі каля 15% насельніцтва краіны, залежалі ад шляхты, якая прадавала ім сельскагаспадарчую прадукцыю, купляла іх тавары і магла аказваць ці не аказваць ім сваю ласку. Толькі праз грашовыя пазыкі і пастаўку запатрабаваных тавараў і паслуг месцічы маглі здзяйсняць пэўны ціск на шляхту [Lelewel 1837: 112; Żukowski 1830: 96]. Будучы дэ-юрэ гэткімі ж бяспраўным у кантэксте ўсёй дзяржавы, як і сялянства, месцічы маглі ўдзельнічаць у палітыцы на ўзроўні сваіх гарадоў і мястэчак. Большасць гарадоў Рэчы Паспалітай (з выняткам каралеўскіх і прыватных, якія належалі найбагацейшым шляхцічам – магнатам), як і ў іншых краінах Цэнтральнай Еўропы, мелі самакіраванне. Яно грунтавалася на нормах *ius teutonicum* (“тэўтонскага”, або магдэбургскага, права), якое зарадзілася ў Сярэднявеччы ў Святой

Рымскай імперыі. Адтуль гэтая практыка гарадскога самакіравання разам з перасяленцамі з гарадоў імперыі прыйшла ў Рэч Паспалітую і Венгерскае каралеўства. Ганзейскі звяз таксама прасоўваў ідэю падобнага гарадскога самакіравання на ўзбярэжжы Балтыйскага мора, асабліва ў Швецыі [Krallert і інш. 1958; Magocsi 2002: 40–41; Miller 2008; Szczerbiec, Kowalski 2011].

Гарадское насельніцтва Рэчы Паспалітай істотна адрознівалася сваім веравызнаннем і мовай ад сельскіх жыхароў, што таксама было ў той час звычайнай справай для гэтай часткі Еўропы [Frick 2013; Scott 2012]. Паколькі габрэям нельга было набываць сельскагаспадарчыя землі, але затое дазвалялася займацца грашовым крэдытаваннем (якое, клеймаванае як “ліхварства”, было забаронена для хрысціян), яны канцэнтраваліся ў гарадах разам з нямецкамоўнымі месцічамі – каталікамі, а пазней у асноўным лютэранамі [Bałaban 1931: 188; Eisenbach 1972: 132]. Апошнія былі нашчадкамі перасяленцаў са Святой Рымскай імперыі або спецыялістамі ў розных рамёствах, якія нядаўна адтуль прыбылі. Да таго ж, пачынаючы з позняга Сярэднявечча, габрэі мелі ў Рэчы Паспалітай экстэрытарыяльную культурную і палітычную аўтаноміяю, у тым ліку права склікаць два габрэйскія соймы (*seymy żydowskie*) – адзін у Каралеўства Польскім, а другі ў ВКЛ [Sejm 2011; Michałowska-Mycielska 2014]. Падобная экстэрытарыяльная аўтаномія – хоць і абмежаваная тэрыторыяй канкрэтнай дзяржавы – была дадзена таксама польска-літоўскім армянам і цыганам [Barącz 1869: 77–115; Kopczyński, Tygielski 2010; Maciejowski 1842: 156; Mróz 2000]. Невядомая ў Заходняй Еўропе, Скандынавіі і Расейскай імперыі практыка падобнай экстэрытарыяльнай аўтаноміі ляжала ў аснове сацыяльна-палітычнага ладу Асманскай імперыі,

дзе супольнасці, што вызнавалі розныя монатэістычныя рэлігіі, гуртаваліся ў экстэрытарыяльныя мілеты⁴, якія мелі права на аўтаномію і самакіраванне [Carleton 1937; Hupchick 1994]. Асманская імперыя (а дакладней, яе постзалатаардынская вотчына Крымскае ханства) і Рэч Паспалітая з XIV ст. межавалі адна з адной [Ukraine 2010].

Таму не дзіва, што адзеннем і ўзбраеннем польска-літоўскія шляхцічы больш нагадвалі асманаў, чым сваіх калег з Заходняй Еўропы ці Маскоўскай дзяржавы [гл. Brahmer 1936; Kołodziejczyk 2012]. Няма ніякіх доказаў таго, што сістэма экстэрытарыяльнай аўтаноміі паводле рэлігійнай прыметы прыйшла ў Вялікае Княства Літоўскае, а потым і ў Каралеўства Польскае з Залатой Арды і Крымскага ханства. Аднак, ва ўсякім разе, палітычная воля да захавання талерантнасці ў дачыненні да розных монатэістычных груп у сваіх грамадствах дзеля гандлёва-эканамічнага развіцця была той рысай, што яднала ісламскія і хрысціянскія дзяржавы Цэнтральнай Еўропы. Такі прагматычны падыход, відаць, быў адзіным рэалістычным рашэннем для гэтых маланаселеных тэрыторый. Тым самым можна было зберагчы абмежаваны чалавечы рэзерв талентаў і карысных навыкаў, *не зважаючы* на рэлігійныя адрозненні, нават калі ў ідэалагічным плане тая ці іншая рэлігія лічылася ў пэўнай краіне непажаданай⁵. Як бы там ні было, такой талерантнасці *не назіралася* ні ў Святой Рымскай імперыі ды іншай Заходняй Еўропе, ні ў Маскоўскай дзяржаве, адкуль габрэяў і мусульман перыядычна выганялі або сілком хрысціянізавалі [гл. Beinart 2002; Carr 2009; Chazan 2006; Dubnow 2000: 117–118; Khodarkovsky 2002]. Такая дыскрымінацыя нярэдка пашыралася і на хрысціян “няправільнага” для той ці іншай краіны веравызнання [гл. Hughes 1993: 117–118; Walker 1992].

Увогуле, з этналінгвістычнага пункту гледжання большасць польска-літоўскіх манархаў *не мелі* польскага паходжання. Дынастыя Ягелонаў, якая ад пачатку панавала ў Рэчы Паспалітай, паходзіла з балтамоўнага (літоўскага) асяроддзя. Сярод адзінаццаці выбарных каралёў, якія прыйшлі на змену Ягелонам, *большасць не валода* польскай ці іншай славянскай мовай як роднай. Генрых III Валуа (1574–1575) быў раманафонам з Францыі і размаўляў толькі па-французску і па-лацінску. Стафан Баторы (кароль польскі і вялікі князь літоўскі ў 1575–1586 г.), выхадзец з асманскай Трансільваніі, для кіравання Рэччу Паспалітай карыстаўся лацінай (Wilczek 2007: 8), а яго родная венгерская мова была тут зусім невядомая. Тры манархі з дынастыі Вазаў, які панавалі ў 1587–1668 г., былі германафонамі са Швецыі або шведскага паходжання. Ад 1697 да 1763 г. Рэччу Паспалітай кіравалі два германамоўныя каралі з дынастыі Вецінаў з Саксонскага курфюрства ў складзе Святой Рымскай імперыі. Астатнія чатыры манархі выбіраліся з ліку польска-літоўскай шляхты. Адметна, што кожны з гэтых чатырох каралёў нарадзіўся на тэрыторыі сучаснай Беларусі ці Украіны. Так, Міхал Карыбут Вішнявецкі (панаваў у 1669–1673 г.) нарадзіўся ў Белым Камені на сучаснай Заходняй Украіне, Ян III Сабескі (панаваў у 1674–1696 г.) – у Алеску, размешчаным тамсама, Станіслаў I Ляшчынскі (панаваў у 1704–1709 і 1733–1736 г.) – у Львове, а Станіслаў Аўгуст Пянятоўскі (займаў трон у 1764–1795 г.) – у Воўчыне, што на захадзе сучаснай Беларусі. У гэтым няма нічога дзіўнага, бо дастаткова зірнуць на карту, каб пераканацца, што месцы іх нараджэння знаходзіліся паблізу *геаграфічнага цэнтра* Рэчы Паспалітай. Адпаведна, і гутарковая мова, што гучала ў іх сем’ях, была бліжэйшая да

русінскай (г. зн. сучаснай беларускай і ўкраінскай), чым да польскай.

Аднак дарма што многія манархі Рэчы Паспалітай нарадзіліся па-за яе межамі, дарма што польская мова не была для іх роднай, усе яны лічыліся палякамі. Як такое было магчыма? У Рэчы Паспалітай “палякамі” звычайна называлі ўсіх шляхцічаў, што азначала іх прыналежнасць да польска-літоўскага шляхоцкага стану, вядомага на лацінскай мове як *natio Polonorum nobilium* (“нацыя польскай шляхты”) [Borowski 2001: 177; Kronika 1837: 405; Raspail 1840: 37]. Такім чынам, польска-літоўскі манарх, які, згодна з законам, быў толькі *primus inter pares* сярод шляхты, пры выбранні на трон Рэчы Паспалітай аўтаматычна рабіўся палякам. Кожны шляхціч Рэчы Паспалітай, незалежна ад яго этнамоўнага ці рэлігійнага паходжання, быў палякам, у тым ліку шляхцічы-татары, якія з гонарам працягвалі вызнаваць іслам і зберагалі ва ўжытку арабскую графіку, якою яны запісвалі сваю славянскую гаворку [Ivano Luckevičiaus kitabas 2009]. Падобным чынам, незалежна ад свайго веравызнання і роднай мовы, дваране Святой Рымскай імперыі былі “немцамі”, арыстакраты Французскага каралеўства – “французамі”, а знаць Венгерскага каралеўства – “венграмі”. Дваране ўсёй хрысціянскай Заходняй Еўропы былі ў сацыяльным і палітычным плане куды бліжэйшыя адзін да аднаго, чым да мясцовага сялянства, з якім яны маглі мець хіба што супольную гаворку (менавіта гаворку, бо сяляне былі непісьменныя). На ўсход ад Эльбы выразны сацыяльна-палітычны раскол паміж гэтымі дзвюма групамі быў яшчэ глыбейшы з прычыны захавання тут прыгоннага права, якое ў Заходняй Еўропе да XV ст. у асноўным знікла [Malanima 2009: 127].

У межах гэтай станавай арганізацыі грамадства, якая жорстка вызначала асобасную ідэнтычнасць, прыгонныя і сяляне *не маглі* быць палякамі. Розніца паміж імі і шляхтай абвяшчалася велізарнай і непераадольнай, “запавяданай самім Богам”. Каб давесці гэта, была нават распрацавана тэорыя пра паасобнае генеалагічнае (г. зн. у сучасным разуменні этнічнае) паходжанне польска-літоўскай шляхты і сялянства як нашчадкаў розных сыноў Ноя. Першапродкам усёй шляхты лічыўся выкароўны Яфет, тады як сяляне і халопы, паводле легенды, вялі сваё паходжанне ад “найгоршага Ноевага сына” Хама. Якраз таму прыгонных і сялян на землях былой Рэчы Паспалітай аж да часоў міжваеннай Польшчы пагардліва называлі “хамамі” [Borowski 2001: 70; Kolberg 1875: 280]. У сучаснай польскай гутарковай мове гэтае слова ўяўляе сабой абагульнены пеяратыў, які ўжываецца ў дачыненні да любога грубага ці нявыхаванага чалавека. Больш за тое, у гэтай ідэалагізаванай схеме сацыяльнага адасаблення прыгонных дзеля легітыматызі і захавання станавай сістэмы адрозненне паміж імі і шляхцічамі Рэчы Паспалітай дадаткова этнізавалася: першыя абвяшчаліся нашчадкамі спрадвечу прысуджаных да рабства славян, тады як другія нібыта вялі свой радавод ад сармацкіх (іранскіх) воінаў [Borowski 2001: 70, 172–179; Cromeri 1555; Król 2011: 172].

У колькасным сэнсе прыгонных (якія складалі 70% насельніцтва ў Каралеўстве Польскім і 80% у ВКЛ) і мяшчан (20% у Каралеўстве Польскім і 12,5% у ВКЛ) разам узятых было значна больш, чым прадстаўнікоў шляхоцкага стану (каля 7%) [Kuklo 2009: 221]. Шляхта была ў Рэчы Паспалітай мізэрнай дэмаграфічнай меншасцю ў параўнанні з сялянамі і месцічамі, якія разам складалі пераважную большасць насельніцтва польска-літоўскай

дзяржавы. Але дзякуючы непрапарцыйна вялікай палітычнай, эканамічнай і сацыяльнай уладзе, засяроджанай у руках шляхты, яна займала ў дзяржаве пазіцыю сацыяльна-палітычнай большасці. У плане суадносін сацыяльна-палітычных сіл гэтая сітуацыя нагадвала прывілеяванае становішча колькасна меншых “белых” Паўднёва-Афрыканскай Рэспублікі, якія ў гады апартэіду панавалі над бяспраўнай большасцю “нябелых” жыхароў краіны [гл. Galabuzi 2006: 31]. Але ў эпоху Ранняга Новага часу такая няроўнасць была нормай грамадска-палітычнага ладу ў Еўропе і на Захадзе ў цэлым. Тэзіс пра тое, што ўсе грамадзяне роўныя перад законам і маюць права голасу (і прытым толькі аднаго голасу), – гэта новая ідэя, упершыню сфармуляваная ў сярэдзіне XVIII ст. Нават у Еўропе на рэалізацыю гэтага ідэалу спатрэбіліся два стагоддзі: у Францыі і Швейцарыі жаночае выбарчае права было канчаткова ўхвалена толькі ў 1945 і 1971 г. адпаведна. Настойлівае імкненне да юрыдычнай, палітычнай і сацыяльнай роўнасці насельнікаў той ці іншай дзяржавы – гэта тая рыса, якая выразна адасабляе Новы і Найноўшы час ад больш ранніх эпох, як мінімум у выпадку Еўропы, а ў шырокім сэнсе – Захаду.

¹ Гэтыя землі складалі гістарычны рэгіён Падляшша, назва якога паходзіць ад русінскага (маецца на ўвазе афіцыйная мова ВКЛ) выразу “пад ляхамі” (“пад уладай палякаў”) [Słownik 1887: 411–414]. З X ст. этнонім “лях” выкарыстоўваўся для абазначэння палякаў і Польшчы на Русі і ў пазней узніклых на яе землях дзяржавах – Вялікім Княстве Літоўскім і Маскоўскай дзяржаве [Widerlegung 1875: 41].

² Яўны застой у росце насельніцтва ВКЛ быў выкліканы разбуральнымі войнамі, якія з невялікімі перапынкамі ішлі з сярэ-

дзіны XVII да сярэдзіны XVIII ст. У выніку ваенных дзеянняў і акупацыі ў час вайны Расеі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 г. насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага скарацілася амаль удвая – з 4,5 да 2,5 млн чалавек. Ва ўсходняй палове Вялікага Княства загінула да дзвюх трацін насельніцтва. У ходзе Паўночнай вайны 1700–1721 г. ВКЛ зноў страціла трэць свайго насельніцтва, якое скарацілася з 2,8 да 1,8 млн чалавек [Frost 2000: 324; Lietuvos istorijos atlasas 2001: 12; Вялікі гістарычны атлас 2013: 45; Niendorf 2011: 66; Ochmański 1990: 156].

- ³ У некаторых польскіх працах па гісторыі Рэчы Паспалітай прыгонных адносяць да “стану” сялянаў (*stan kmieci*, *stan włościański*, *stan chłopski*) або земляробаў (*stan rolniczy*) [Lelewel 1844: 90; Rolbiecki 1861: 31; Waga 1864: 167]. Але прыгонныя ніколі не былі сапраўднымі станамі у Рэчы Паспалітай, бо не мелі ніякага прадстаўніцтва ў соймах, соймах ды іншых інстытуцыях ВКЛ і Каралеўства Польскага. З іншага боку, некаторыя аўтары выкарыстоўваюць тэрмін “пазастанавае насельніцтва” (*ludność pozastanowa*) як сінонім выразу *ludzie luźni* (літаральна “друзлыя людзі”) для абазначэння асоб, якія не былі прыгоннымі і не належалі ні да якога стану або прызнанай аўтаномнай групы (напрыклад, армян, габрэяў ці цыганоў) [Baranowski 1953; Zajaczkowski 1993: 37].
- ⁴ Тэма мілетаў як арганізацыйнага базісу Асманскай імперыі больш складаная, і для сцісласці я закрануў яе тут толькі спрошчана. Гэтае паняцце ўзыходзіць да каранічнай (арабскай) катэгорыі *dhimmi* (*zimmi* па-турэцку) – канфесійных суполак немусульман-монатэістаў (мілетаў), якія знаходзіліся пад абаронай законаў шарыяту. Першапачаткова на тэрыторыі Асманскай імперыі такой абаронай карысталіся толькі праваслаўныя хрысціяне, юдэі (габрэі) і армяне. Аднак у XIX ст. колькасць такіх прызнаных і абароненых канфесійных суполак павялічылася. З цягам часу яны ўсё больш улучаліся ў прававое поле і мадэрнізаваную сістэму сацыяльна-палітычнай арганізацыі імперыі (я дзякую Року Сцергару за тое, што ён падахоўваў мяне раскрыць гэтае пытанне ў адмысловай спасылцы).
- ⁵ Дзякую Дарыюшу Каладзейчыку і Роберту Фросту за царпенне, з якім яны адказвалі на мае пытанні пра тое, ці маглі рэлігійныя экстэрытарыяльныя аўтаноміі ў Рэчы Паспалітай быць вынікам уплыву інстытуцыі мілетаў з ісламскага свету.

Літаратура

- Album Pszonki / wyd. L. Zienkowicz. Paryż: W Drukarni Bourgogne i Martinet, 1845.
- Augustyniak U. Historia Polski, 1572–1795. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Bałaban M. Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868. Kraków: “Nadzieja” Towarzystwo ku Wspieraniu Chorej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie, 1931.
- Barącz S. Rys Dziejów Ormiańskich. Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego, 1869.
- Baranowski B. Ludzie luźni w południowo-wschodniej Wielkopolsce w XVII–XVIII wieku. Łódź: Zakład im. Ossolińskich, 1953.
- Beinart H. The Expulsion of the Jews from Spain. Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2002.
- Borowski A. Słownik sarmatyzmu. Idee, pojęcia, symbole. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001.
- Brahmer M. Z dziejów polskiego kostjumu wśród obcych // Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego. Lwów: Komitet Redakcyjny, 1936.
- Brun J. Pisma wybrane. T. 1: W kwestii narodowej. Warszawa: Książka i Wiedza, 1955.
- Bumblauskas A. Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć / Alicja Malewska (tłum. z lit.). Warszawa: Muzeum Historii Polski, Wydawnictwo Bellona, 2013.
- Carleton A. The Millet System for the Government of Minorities in the Ottoman Empire: PhD dissertation / Kennedy School of Missions of the Hartford Seminary Foundation. Hartford, 1937.
- Carr M. Blood and Faith: The Purging of Muslim Spain. New York: New Press, 2009.
- Chazan R. The Jews of Medieval Western Christendom, 1000–1500. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. (Ser.: Cambridge Medieval Textbooks).
- Cromeri M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Basileae: per Ioannem Oporinum, 1555.
- Czajkowski M. Legendy. Leipzig: F A Brockhaus, 1885. (Ser.: Pisma. T. 12; Biblioteka Pisarzy Polskich. T. 79).
- Dąbrowski J. Historia. T. 5: Rzeczpospolita szlachecka. Bucharest: Amerykańska Komisja Pomocy Polakom, 1941.
- Derwich M., Żurek A. Rzeczpospolita szlachecka, 1586–1795. Warszawa: Horyzont; Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003. (Ser.: Polska, Dzieje Cywilizacji i Narodu. T. 4).

- Desrosières A. La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique. Paris: La Découverte, 1993. (Ser.: Anthropologie des sciences et des techniques).
- Dubnow S. History of the Jews in Russia and Poland / Transl. from the Russian by I. Friedlaender. Vol. 1. Bergenfield: Avotaynu, 2000.
- Eisenbach A. Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972.
- Frick D. A. Kith, Kin, and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Friedrich K. The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. (Ser.: Cambridge Studies in Early Modern History).
- Frost R. I. The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. London: Routledge, 2000.
- Galabuzi G.-E. Canada's Economic Apartheid: The Social Exclusion of Racialized Groups in the New Century. Toronto: Canadian Scholars' Press, 2006.
- Hennings J. Russia and Courtly Europe: Ritual and the Culture of Diplomacy, 1648–1725. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. (Ser.: New Studies in European History).
- Hughes L. Court Politics in Foy de la Neuville's Relation curieuse et nouvelle de Moscovie, 177–187 // New Perspectives On Muscovite History: Selected papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European History, Harrogate, 1990 / Ed. Lindsay Hughes. Basingstoke: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1993.
- Hupchick D. P. Nation or Millet? Contrasting Western European and Islamic Political Cultures in the Balkans. Wilkes – Barre: Wilkes University, 1994. (Ser.: Second Annual Final Word Lecture).
- Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas = “Китаб” Ивана Луцкевича – памятник народной культуры литовских тарар / red. G. Miškinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.
- Jeziński A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. Warszawa: Wydawnictwo Key text, 2003.
- Kallas M. Historia ustroju Polski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Kamiński A. Neo-Serfdom in Poland-Lithuania // Slavic Review. 1975. Vol. 34, is. 2. P. 253–268.
- Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington: Indiana University Press, 2002. (Ser.: Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies).

- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania Before 1795. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000.
- Kłoczowski J. Europa – chrześcijańskie korzenie. Warszawa: Wydawnictwo Piotra Marciszuka “Stentor”, 2004. (Ser.: Prawie Wszystko).
- Kolberg O. Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Kraków: Fundusz J. R. Lubomirskiego, Drukarnia Jana Jaworskiego, 1875. (Ser.: Materiały do Etnografii Słowiańskiej. T. 8: Krakowskie. Cz. 4: Powieści, przysłowia i język).
- Kołodziejczyk D. Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate: “Oriental Despotism” à rebours? // Acta Slavica Iaponica. 2012. Is. 32. P. 1–21. URL: https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/51098/1/ASI32_001.pdf (дата звароту 21.12.2016).
- Kopczyński M., Tygielski W. Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: Muzeum Historii Polski, Bellona, 2010.
- Koronowicz W. [D. I. Walerian Wróblewski]. Słowo dziejów polskich. T. 2. Leipzig: Wolfgang Gerhard, 1858.
- Krallert W., Kuhn W., Schwarz E. Atlas zur Geschichte der deutschen Ost-siedlung. Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1958.
- Król M. Przejawy mentalności Polaków w stereotypach językowych (analiza kulturowo-cywilizacyjna) // Polityczne, gospodarcze i kulturowe aspekty relacji Polski z krajami byłego ZSRR / red. M. Miłek, G. Wilk-Jakubowski, R. S. Brzoza, M. Drabchuk. Kielce: Wyższa Szkoła Ekonomii, Turystyki i Nauk Społecznych, 2011. S. 171–182.
- Kronika Emigracji Polskiej. T. 6. Paris: W Drukarni Maulde i Renou, 1837.
- Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: DiG, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2009. (Ser.: Nauki Pomocnicze Historii, Seria Nowa).
- Lelewel J. Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił. Brussels: Kałussowski, 1837.
- Lelewel J. Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie różnymi czasy. Poznań: Jan Konstanty Żupański, 1844.
- Lengnich B. [G.]. Prawo pospolite Królestwa Polskiego / przetł. po polsku przez X. M. Moszczeńskiego. Kraków: Redakcja Kwartalnika Naukowego, 1836.
- Pod wspólnym niebem – Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI–XVIII w.). Wystawa Muzeum Historii Polski Zamek Królewski w Warszawie / Under a Common Sky – the Commonwealth of Many Nations, Religions and Cultures (16th–18th c.): An Exhibition by The Polish History Museum Royal Castle in Warsaw / Red. E. Lewczuk, tł. T. Anessi, E. Borg. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2012.
- Lietuvos istorijos atlasas. Vidurinei mokyklai / red. D. Leščinskienė. Vilnius: Briedis, 2001.

- Łuczewski M. *Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmiejce*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. (Ser.: Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej).
- Maciejowski W. A. *Polska i Ruś aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana*. T. 2. Petersburg; Warszawa: W księgarniach Eggersa i Sennwalda, 1842.
- Magocsi P. R. *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto: University of Toronto, 2002.
- Malanima P. *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th–19th Centuries)*. Vol. 5. Leiden: Brill, 2009. (Ser.: Global Economic History).
- Marger M. N. *Race and Ethnic Relations: American and Global Perspectives*. Stamford: Cengage Learning, 2015.
- Martel A. *La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche, 1596–1667*. Lille: Université de Lille, 1938. (Travaux et mémoires de l'Université de Lille. Nouvelle série: Droit et lettres. № 20).
- Michałowska-Mycielska A. *Sejm Żydów Litewskich (1623–1764)*. Warszawa: Dialog, 2014.
- Miller J. *Urban Societies in East-Central Europe, 1500–1700* / Transl. from the Czech. Burlington: Ashgate, 2008. (Ser.: Historical Urban Studies).
- von Moerner T. *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1867.
- Mról L. *Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.* Warszawa: DiG, 2000.
- Niendorf M. *Wielkie Księstwo Litewskie. Studia nad kształtowaniem się narodu u progu epoki nowożytnej (1569–1795)* / tłum. z niem. M. Grzywacz. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011.
- Ochmański J. *Historia Litwy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.
- Okólniki Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Od 13 listopada 1837 r. do 25 grudnia 1838 r. Poitiers: W Drukarni F.-A. Saurin, 1838.
- Olczak E. *Atlas historii Polski. Mapy i komentarze*. Warsaw: Demart, 2006.
- Osmańczyk E. J. *Rzeczpospolita Polaków*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
- Potaśenko G. *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania* / Transl. from the Lith. by A. Holvoer. Vilnius: Aidai, 2002.
- Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku / pod red. J. Wijacki. Kielce: Takt, 1997. (Ser.: Prace Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach / pod red. Wiesława Cabana. № 6).
- Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1934.

- Raspail F.-V. Polska nad brzegami Wisły i w emigracji / tłumaczenie z francuzkiego. Poitiers: W Drukarni F.-A. Saurin, 1840.
- Report of the Delegates to the International Statistical Congress Held at St. Petersburg in August, 1872. Washington: Governmental Printing Office, 1875.
- Rolbiecki T. Słownko o państwie w przeszłości. Warszawa: W Drukarni Gazety Codziennej, 1861.
- Romer E. Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919). Lwów; Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczania Szkół Wyższych, 1920.
- Sejm Czterech Ziem. Źródła / oprac. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011.
- Sieyès E. J. Qu'est-ce que le Tiers-État? Paris: NA, 1789. URL: <http://archive.org/details/questcequele02sieygoog> (data zwrotu 30.11.2016).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 8 / pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa: Nakładem Władysława Walewskiego, Druk "Wieku", 1887.
- Sobczyński M. Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen // Problematyka geopolityczna ziem polskich / pod red. P. Eberhardta. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, 2008. S. 29–54. (Ser.: Prace Geograficzne. № 218).
- Sojka-Masztalerz H. Rusini czy Ukraińcy? Językowy obraz nacji ukraińskiej w prasie polskiej (1918–1939). Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2004.
- Stefański M. Szlachecka Rzeczpospolita a hasło nasze. Napisał Polak XIX wieku. Drezno: W Drukarni I. J. Kraszewskiego; Pelplin: Nakładem W. Stefańskiego, 1869.
- Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998.
- Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939–1956. T. 27 / red. J. J. Milewski, A. Piżewska. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej and Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2005. (Ser.: Konferencje).
- Szczerbic P., Kowalski G. M. Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011. (Ser.: Bibliotheca Jagellonica. Fontes et studia. T. 20).
- Tazbir J. Rzeczpospolita szlachecka wobec wielkich odkryć. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1973. (Ser.: Biblioteka Wiedzy Współczesnej: Omega. № 249).

- Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1936. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985.
- Tornow S. Was ist Osteuropa. Handbuch zur osteuropäischen Text- und Sozialgeschichte von der Spätantike bis zum Nationalstaat. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005. (Ser.: Slavistische Studienbücher. Neue Folge. Bd. 16).
- Ukraina: Lietuvos epocha, 1320–1569 / red. A. Bumblauskas, G. Kirkienė, F. Sabuldo. Vilnius: Mokslo ir enciklopidijų leidybos centras, 2010.
- Urbańczyk S. Szkice z dziejów języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.
- Ury S. Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry. Stanford: Stanford University Press, 2012. (Ser.: Stanford Studies in Jewish History and Culture).
- Ustawa Rządowa. Prawo uchwalone. Dnia 3 Maia, Roku 1791. Warszawa: u P. Dufour Konsyl: Nadw: J. K. Mci i Dyrektora Druk: Korp: Kad; 1791. URL: <https://polona.pl/item/1092850/2/> (дата звароту 26.10.2014).
- Waga T. Teodora Wagi Historia książąt i królów polskich krótko zebrana, dla lepszego użytku wydaniem wileńskiem 1824 znacznie przerobiona i pomnożona. Poznań: Jan Konstanty Żupański, 1864.
- Walker M. The Salzburg Transaction: Expulsion and Redemption in Eighteenth-Century Germany. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- Widerlegung der Denkschrift des galizischen Landesausschusses vom 12. Februar 1875 über den Galizischen Landeschulrath. Vienna: Selbstverlag der Ruthenischen Reichsraths-Abgeordneten, 1875.
- Wilczek P. Polonice et Latine. Studia o literaturze staropolskiej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007. (Ser.: Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach).
- Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.
- Wortman R. S. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicholas II. Princeton: Princeton University Press, 2006. (Ser.: Studies of the Harri-man Institute).
- Zajączkowski A. Szlachta polska. Kultura i struktura. Warszawa: Semper, 1993.
- Żukowski J. L. O pańszyćnie z dołączeniem uwag, nad moralnym i fizycznym stanem ludu naszego. Warszawa: W Drukarni Kom: R. W. R. i O. P., 1830.
- Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 4 т. Т. 2 / Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь; гал. рэд. В. Л. Насевіч. Мінск: Белкартаграфія, 2013.

4. Паўстанні польскія ці шляхоцкія?

Анатацыя. У гэтым раздзеле апісваецца, як Расея, Прусія і Габсбургская манархія сцерлі Рэч Паспалітую з палітычнай карты Еўропы. І паколькі чатыры пятыя тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай адышлі да Расеі, два паўстанні, якія мелі на мэце яе рэстаўрацыю (1830–1831 і 1863–1864), адбыліся якраз на гэтых землях. У польскім нацыянальным майстар-наратыве абодва паўстанні называюць “нацыянальнымі”. На самой справе паўстанцы паходзілі з колаў польска-літоўскай шляхты, якая складала толькі 6–7% ад ліку ўсяго насельніцтва. Гэтая бунтоўная шляхта не мела шанцаў на поспех у барацьбе з расейскай рэкруцкай арміяй. Славянамоўныя прыгонныя сяляне-каталікі не прыйшлі на дапамогу сваім панам, бо гэтыя паўстанні не адпавядалі іх інтарэсам.

Ключавыя паняцці: Лістападаўскае паўстанне, Студзеньскае паўстанне, польска-літоўская шляхта, прыгон, расейская зона падзелаў Рэчы Паспалітай, польскі нацыянальны міф.

У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай у 1772, 1793 і 1795 г. Расея здабыла 62% (471 тыс. км²) тэрыторый польска-літоўскай дзяржавы, на якіх жыло 48% яе насельніцтва (6 млн чалавек). Па сутнасці, гэтыя набыткі ўлучалі ў сябе ўсё Вялікае Княства Літоўскае, а таксама яго колішняю паўднёвую частку, далучаную ў 1569 г. да Кароны.

Прусія анексавала 20% (148 тыс. км²) земляў Рэчы Паспалітай з 22% (2,7 млн) жыхароў. Здабыткі Габсбургаў па-водле сваіх маштабаў былі падобныя да прускіх – 18% (129 тыс. км²) тэрыторыі з 30% (3,8 млн) жыхароў [Olczak 2006: 83]. Гэтыя ацэнкі розняцца між сабой, бо дакладная колькасць насельніцтва на момант таго ці іншага падзелу не была вядомая, а ў перыяды паміж падзеламі насельніцтва таксама працягвала расці. Вядома, плошча анексаваных земляў – паказчык больш адназначны, але тут справа ў тым, што Рэч Паспалітую акружалі васальныя тэрыторыі рознага статусу, якія або ўлічваюцца, або не ўлічваюцца ў канчатковым падліку рознымі аўтарамі, што прыводзіць да крыху адрозных выніковых лічбаў [гл. Kuklo 2009: 213].

У ходзе напалеонаўскіх войнаў польска-літоўскія землі, анексаваныя Прусіяй і Габсбургамі ў час другога і трэцяга падзелаў, былі пераўтвораны ў французскі пратэктарат, які атрымаў назву Варшаўскага герцагства. На Венскім кангрэсе 1815 г. гэтая дзяржава была пазбаўлена большасці земляў другога падзелу, якія вярнулі Прусіі (Габсбургская манархія не ўдзельнічала ў другім падзеле), а рэшта была пераўтворана ў канстытуцыйнае (кангрэсавое) Царства Польскае¹ ў дынастычнай уніі з Расейскай імперыяй. Расейскі манарх правіў гэтым царствам пад тытулам польскага караля. Так Расея атрымала яшчэ 128 тыс. км² тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай разам з 3,3 млн жыхароў [Kallas 2005: 55; Olczak 2006: 93, 95]. У выніку гэтай рэкамбінацыі Расея павялічыла сваю долю земляў былой Рэчы Паспалітай да 82%, пакінуўшы 11% Габсбургам (якія ў 1804 г. абвясцілі свае спадчынныя ўладанні Аўстрыйскай імперыяй) і мізэрныя 7% – Прусіі. Крыху інакшай была сітуацыя з пункту гледжання Каралеўства Польскага ў тым выглядзе, які яно мела да Люблінскай уніі 1569 г. Па сутнасці, кожная з суседніх дзяржаў атрымала прыблізна па трэцяй частцы гэтага каралеўства

ў яго межах да уніі. Калі ж зірнуць на сітуацыю праз прызму Вялікага Княства Літоўскага, дык можна сказаць, што амаль уся яго тэрыторыя, нават калі разглядаць даўнінную, апынулася цяпер пад Расеяй. У выніку расейская імперская праграма “збірання земляў” сярэднявечнай Кіеўскай Русі была амаль цалкам выканана, з невялікім выняткам усходняй часткі аўстрыйскай зоны падзелу (кронланда Галіччына), якая да сярэдзіны XIV ст. належала рускаму Галіцка-Валынскаму княству [гл. A Short 1965: 62, 65]. Што да дэмаграфічнага аспекту, які цяжэй ацаніць з прычыны фрагментарнасці статыстычных звестак і надта непрадказальных, пры гэтым часам вельмі рэзкіх, змен у колькасці насельніцтва, дык пасля 1815 г. каля дзвюх трэчч насельніцтва былой Рэчы Паспалітай жыло ў Расеі, адна шостая – у Прусіі, а яшчэ адна шостая – у Аўстрыйскай імперыі.

У 1784 г. Габсбургі пастанавілі замест лаціны ды іншых моваў выкарыстоўваць нямецкую ў якасці афіцыйнай мовы адміністрацыі і народнай асветы ў сваіх спадчынных уладаннях, у тым ліку на землях, забраных у Рэчы Паспалітай (г. зн. у Галіччыне) [Kann 1974: 185]. Між тым, у выпадку Прусіі падзелы Рэчы Паспалітай прывялі да таго, што гэтае каралеўства зрабілася сапраўды дзвюхмоўнай германа-славянскай дзяржавай. Тэрыторыя Прусіі павялічылася больш чым удвая – да 300 тыс. км², а былыя падданыя Рэчы Паспалітай у 1795 г. склалі адну трэць ад 8,7 мільёнаў жыхароў каралеўства. Адна палова гэтых новых падданных былі славянамоўнымі, а другая – нямецка-польскімі білінгвамі. Але пасля 1815 г. доля славянамоўнага насельніцтва ў Прусіі значна скарацілася [Hinze 1981; Kuklo 2009: 213; Olczak 2006: 83]. Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. на землях, далучаных да Прусіі, у адміністрацыйнай сферы было ўведзена раўнапраўнае нямецка-польскае дзвюхмоўе. Пасля 1815 г. гэтае

дзвюхмоўе зрабілася больш абмежаваным і сімвалічным, але ўсё ж захоўвалася некаторы час нават пасля абвяшчэння ў 1871 г. Германскай імперыі як нямецкай нацыянальнай дзяржавы. У 1876 г. у дзяржаўных установах і школах імперыі было забаронена выкарыстанне іншых моваў, апрача нямецкай, хоць на былых польскіх землях, далучаных да Прусіі, польская мова да 1908 г. працягвала функцыянаваць у школах і грамадскім жыцці як мова нацыянальнай меншасці. На практыцы гэта азначала яе выкарыстанне на ўроках каталіцкага катэхізісу, для правядзення сялянскіх сходаў, а таксама ў працы культурных таварыстваў і прапольскіх палітычных групавак [Historia ustroju i prawa 2006: 218, 222; Klemensiewicz 1999: 520–521].

Зусім іншай была сітуацыя ў расейскай зоне падзелаў Рэчы Паспалітай. У канцы XVIII – пачатку XIX ст. каля 60% пісьменнага насельніцтва Расейскай імперыі былі “палякамі”, г. зн. польска-літоўскай шляхтай з новадалучаных земляў. Гэтая шляхта таксама складала дзве трэці ўсяго дваранства імперыі, што забяспечвала ёй непарапарцаўна вялікі палітычны ўплыў у Расеі [Becker 1985: 182]. Яшчэ 20% пісьменных жыхароў імперыі, якія жылі ў Эстляндскай і Ліфляндскай губернях (сучасныя Эстонія і Латвія), маглі чытаць і пісаць па-нямецку, і толькі астатнія 20% – па-руску. (Да гэтага можна было б дадаць выпускнікоў сярэдніх школ і ўніверсітэтаў Вялікага Княства Фінляндскага, аднак большасць з іх заставаліся на дзяржаўнай службе гэтага княства, а да таго ж да сярэдзіны XIX ст. атрымлівалі адукацыю пераважна на “састарэлай” лаціне [Jensen 1995: 200].) Калі ў апошнім выпадку большасць складалі праваслаўныя дваране, дык у першым – мяшчане і дваране лютэранскага веравызнання. Зыходзячы з гэтага, адразу робіцца зразумела, чаму пісьменныя польска-літоўскія шляхцічы – нягледзячы на іх каталіцызм, які

супярэчыў ідэалогіі імперыі, заснаванай на праваслаўі, – былі патрэбны Пецяярбургу для мадэрнізацыі (правільнай сказаць, вестэрнізацыі) імперыі на ўзор Швецыі, Галандыі, Францыі ці Вялікабрытаніі. У той час мова ў Расейскай імперыі не мела першаступеннага ідэалагічнага значэння, а таму польская мова заставалася адзінай афіцыйнай мовай кіравання і адукацыі на былых землях Рэчы Паспалітай, далучаных да Расеі [Beauvois 2012; Johnson 1950: 76–77]. Гэтая палітыка была пашырана і на ўтворанае па выніках Венскага кангрэса Царства Польскае. Цар у якасці польскага караля імкнуўся камунікаваць з польска-літоўскай шляхтай па-французску, каб не абражаць яе выкарыстаннем рускай мовы. Больш за тое, надзвычай ліберальная і прагрэсіўная Канстытуцыйная хартыя, якою ён надзяліў Царства Польскае, з’яўляецца *першым у гісторыі* дакументам высокага рангу, згодна з якім за польскай мовай адназначна прызнаецца дзяржаўны статус. Польская мова ў Царстве Польскім абвяшчалася адзінай афіцыйнай мовай [Charte 1815: Art 28]. Сёння ў польскай палітыцы непадзельна пануе меркаванне, што польская мова мусіць быць адзінай афіцыйнай мовай польскай нацыянальнай дзяржавы і адзінай нацыянальнай мовай польскай нацыі. Па іроніі лёсу, менавіта расейскі цар Аляксандр I (1801–1825) паклаў пачатак гэтай практыцы, якая ў наш час лічыцца асновай польскага нацыяналізму.

У духу этналінгвістычнага нацыяналізму, які пасля Першай сусветнай вайны радыкальна змяніў палітычнае аблічча Цэнтральнай Еўропы і дагэтуль застаецца асноўным ідэалагічным грунтам для легітымацыі дзяржаўнасці ў гэтым рэгіёне, сучасныя польскія гісторыкі лічаць неабходным высветліць, колькі чалавек у Рэчы Паспалітай размаўлялі “па-польску”. Гэта анахранічнае памкненне, паколькі новая несаслоўная дэфініцыя паляка як носбіта

польскай мовы, незалежна ад яго сацыяльнага (станавага) паходжання, з'явілася толькі ў канцы XIX – пачатку XX ст. Папярэдзіўшы чытача аб непазбежнай анахранічнасці гэтых спроб, паведамлю, што, паводле падлікаў гэтых нацыянальна ангажаваных гісторыкаў, “палякі” ці “польскамоўныя” складалі 1/10 частку насельніцтва (600 тыс. чалавек) на першапачаткова далучаных да Расеі землях Рэчы Паспалітай, 54% жыхароў (1,46 млн чалавек) у прускай зоне падзелу і 36% насельніцтва (1,37 млн чалавек) на землях, далучаных да Габсбургскай манархіі, што ў цэлым дае колькасць 3,43 млн чалавек, або 27,5% жыхароў колішняй Рэчы Паспалітай [Olczak 2006: 83]. Пасля пераразмеркавання зон падзелу ў 1815 г. колькасць “палякаў” (“польскамоўных”) у прускай зоне скарацілася ўдвая і склала каля 0,7 млн чалавек [Askenazy 1907: 162; Stoiński 1972: 7–8], а ў Галіччыне (аўстрыйскай зоне падзелу) дзякуючы высокаму прыросту насельніцтва засталася нязменнай – 1,4 млн чалавек [Jezierski, Leszczyńska 2003: 142]. Затое “палякі”, ці “польскамоўныя”, склалі 72% насельніцтва Царства Польскага (2,38 млн чалавек). Гэта было *першае ў гісторыі* дзяржаўнае ўтварэнне з пераважна “польскім” (“польскамоўным”) насельніцтвам, калі разважаць у падобных анахранічных катэгорыях [Kallas 2005: 67]. І зноў-такі, калі разглядаць Царства Польскае як раннюю форму польскай нацыянальнай дзяржавы, неабходна прызнаць, што яно было створана не кім іншым, як расейскім царом Аляксандрам I і яго калегамі па Венскім кангрэсе.

Прыведзеныя ацэнкі колькасці “палякаў” беспадстаўна аб'ядноўваюць у адну графу шляхту (разам з каталіцкім духавенствам) і славянамоўных прыгонных сялян каталіцкага веравызнання. Але ці дапамагае такі падыход лепш зразумець данацыянальную мінуўшчыну? Ці ён хутчэй затушоўвае яе ў інтарэсах нацыянальнага міфа

пра тысячагадовую польскую нацыю, пад якой разумеюцца ўсе носьбіты польскай мовы (трактаванай як вечная ці пазачасавая сутнасць)? Мне здаецца, што, калі мець на ўвазе ідэалагічную тэлеалогію такога падыходу, больш праўдападобна апошняе. Аднак прыведзеныя лічбы можна і пераасэнсаваць, калі прыняць у разлік агульныя суадносіны шляхты, прыгонных і месцічаў сярод насельніцтва позняй Рэчы Паспалітай. Напярэдадні падзелаў шляхта складала 875 тыс. чалавек (7%) насельніцтва Рэчы Паспалітай, прыгонныя – 9,5 млн чалавек (76%), мяшчане – 2 млн чалавек (16%), а духавенства – каля 125 тыс. чалавек (1%).

У расейскай зоне падзелу (без уліку Царства Польскага) шляхта і каталіцкае духавенства (калі дапусціць, што іх было каля паловы ад усяго духавенства, г. зн. 0,5%) складалі 423 тыс. чалавек, г. зн. 70,5% ад усіх 600 тыс. “палякаў”, ці “польскамоўных”, пра якіх заяўляюць сучасныя гісторыкі. Да астатніх 29,5% належалі 177 тыс. прыгонных славянамоўных каталікоў. Такім чынам, гэтая частка былой Рэчы Паспалітай была традыцыйна “шляхоцкай”, адпавядаючы тагачасным уяўленням пра тое, што палякамі могуць быць толькі шляхцічы. З іншага боку, у прускай зоне падзелу колькасць шляхты і духавенства даходзіла да 248 тыс. чалавек (17% ад усіх “палякаў”, ці “польскамоўных”), а каталіцкіх славянамоўных прыгонных налічвалася 1,21 млн чалавек (83%). Агульная колькасць такіх анахранічна зразумелых “палякаў”, ці “польскамоўных”, у гэтай зоне складала 1,46 млн. чалавек. У габсбургскай зоне падзелу група з 1,37 млн “палякаў” (“польскамоўных”) складалася з 21% (285 тыс.) шляхты і каталіцкага духавенства (дапускаючы, што каталіцкае духавенства складала 0,5% насельніцтва гэтай зоны падзелу) і 79% (1,08 млн) славянамоўных прыгонных каталіцкага веравызнання.

У адрозненне ад расейскага сектара, анахранічна вызначаныя “палякі” прускай і аўстрыйскай зон у асноўным складаліся з прыгонных, якія ўзяўлялі сабой пераважную большасць насельніцтва на ўсіх землях былой Рэчы Паспалітай. Зрэшты, у Расеі, як можна канстатаваць, сышліся абедзве анахранічныя праекцыі – з аднаго боку, гэта прыраўноўванне “палякаў” да шляхты, а з другога – да прыгонных. Першая тэндэнцыя назіралася на згаданых землях, далучаных па выніках першапачатковых падзелаў Рэчы Паспалітай, а другая – у Царстве Польскім, якое трапіла пад юрысдыкцыю Санкт-Пецярбурга ў 1815 г. Так, сучасныя польскія гісторыкі мяркуюць, што з 2,38 млн. “палякаў”, або “польскамоўных”, якія ў 1815 г. жылі ў Царстве Польскім, 11% (264 тыс. чалавек) складалі шляхта і духавенства, а 89% (2,12 млн чалавек) – прыгонныя сяляне (гл. Табл. 1).

Табліца 1. Колькасць “польскага” (“польскамоўнага”) насельніцтва, а таксама яго становішча падзел.

Тэрыторыя	“Палякі”, чал. (і іх доля ад ліку ўсяго насельніцтва зоны)	“Польская” шляхта і духавенства, чал. (і іх доля ад ліку ўсіх “палякаў” зоны)	“Польскія” прыгонныя, чал. (і іх доля ад ліку ўсіх “палякаў” зоны)
Расейская зона падзелу	600 000 (10%)	423 000 (70,5%)	177 000 (29,5%)
Пруская зона падзелу	1 460 000 (54%)	248 000 (17%)	1 212 000 (83%)
Габсбургская зона падзелу	1 370 000 (36%)	285 000 (21%)	1 085 000 (79%)
Царства Польскае	2 380 000 (72%)	264 000 (11%)	2 116 000 (89%)

Відавочна, што месцічы ў гэтых разліках ігнаруюцца ў сілу памылковага меркавання, дагэтуль папулярнага сярод нацыянальна ангажаваных гісторыкаў, што пераважная большасць месцічаў і местачкоўцаў не былі “польскамоўнымі”. Хоць многія з іх якраз былі такімі, ці як мінімум карысталіся польскай мовай як другой, найперш у працэсе сваёй рамеснай і гандлёвай дзейнасці. Гэтае адмаўленне месцічам былой Рэчы Паспалітай – якіх з той ці іншай ступенню анахранізму прыпісваюць да “габрэяў” або “немцаў” (з прычыны лютэранскага веравызнання) – у праве лічыцца “палякамі” з’яўляецца ўскоснай праявай антысемітызму і ксенафобіі, характэрных для ідэалогіі польскага нацыяналізму, што нарадзілася ў апошняй трэці XIX ст. і пазней была кадыфікавана Раманам Дмоўскім (1864–1939 г.) і яго паплечнікамі [гл. Dmowski 1904: 88; Lipski 2015]. Да таго ж, у ходзе мадэрнізацыі – г. зн. урбанізацыі і індустрыялізацыі – з сярэдзіны XIX ст. да пачатку Першай сусветнай вайны многія габрэі, што размаўлялі на ідышы, а таксама лютэране, што размаўлялі па-нямецку, перайшлі на польскую мову – асабліва ў аўстра-венгерскай Галіччыне і Царстве Польскім [Gawlitta 2010; Jagodzińska 2008; Landau-Czajka 2006; Zieliński 2010]. Гэтыя спрашчэнні, уласцівыя нацыянальна ангажаванаму аналізу, яшчэ больш наглядна падкрэсліваюць такую розную, але заўсёды велізарную дыспрапорцыю паміж шляхтай і прыгоннымі ўнутры анахранічна вызначаных супольнасцяў “палякаў”, ці “польскамоўных суайчыннікаў”, у гэтых трох зонах падзелу і ў Царстве Польскім (Табл. 2).

Пры далейшым аналізе даных паўстае дзіўны парадокс: у расейскай зоне падзелу “польскай” шляхты і каталіцкага духавенства было ўдвая з гакам больш, чым

Табліца 2. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных у канцы XVIII ст. (з выняткам Царства Польскага, для якога ўзяты звесткі за 1815 г.)

<i>Тэрыторыя</i>	<i>Плошча, км²</i>	<i>“Польская” шляхта і каталіцкае духавенства, чал. на 1000 км²</i>	<i>“Польскія” прыгонныя, чал. на 1000 км²</i>
Расейская зона падзелу	471 000	898	376
Пруская зона падзелу	148 000	1676	8198
Габсбургская зона падзелу	129 000	2209	8411
Царства Польскае	128 000	2062	16 531

“польскіх” прыгонных (суадносіны 2,39 : 1). Такая інтэрпрэтацыйная схема прыводзіць нас да нерэалістычнай, перакуленай дагары сацыяльнай піраміды (калі зыходзіць з таго, што этналінгвістычна вызначаная польская нацыя існавала ўжо ў канцы XVIII ст., як гэта часта сцвярджаецца ў польскіх падручніках гісторыі). У прускай і габсбургскай зонах суадносіны паміж “польскай” шляхтай (духавенствам) і прыгоннымі былі, адпаведна, 1 : 4,89 і 1 : 3,81. Затое ў Царстве Польскім гэтыя суадносіны рэзка выраслі да 1 : 8.

З анахранічнага пункту гледжання сённяшняга польскага нацыянальнага майстар-наратыву, такія суадносіны паміж колькасцю “польскай” шляхты (духавенства) і прыгонных выглядаюць нелагічна. Вярхоў нацыі не можа быць больш, чым нізоў, а якраз гэта, згодна з прыведзенымі выкладкамі, і мела месца ў расейскай

зоне падзелу. Дый адна чацвёртая (або адна пятая) доля эліты, як у прускай і аўстрыйскай (габсбургскай) зонах, – таксама хіба зашмат. Калі ж дазволіць сабе засумнявацца ў гэтай анахранічнай трактоўцы і прааналізаваць меркаваны склад “польскай нацыі” ў цэлым, без уліку зон падзелу, дык карціна робіцца нелагічнай і ў геаграфічным плане. На першы погляд падаецца, што ў выніку нейкага сацыяльна-палітычнага катаклізму трэць “польскай” шляхты (і духавенства) вырашыла з’ехаць у Расею, пакінуўшы “сваю нацыю”, прадстаўленую ў асноўным прыгоннымі “палякамі”, якія так і засталіся ў прускай і аўстрыйскай зонах, а таксама ў Царстве Польскім. Што да расейскай зоны, дык там пражывалі ўсяго 4% прыгонных “палякаў” – у процілегласць 96% на іншых землях былой Рэчы Паспалітай. Суадносіны паміж “польскай” шляхтай (духавенствам) і прыгоннымі, з гледзішча польскага нацыянальнага майстар-наратыву, найлепш выглядаюць у Царстве Польскім: доля эліты ў памеры 11% ад усіх прадстаўнікоў нацыі дазваляе ўявіць сабе рэlevantную сацыяльную піраміду.

Аднак гэтыя лічбы і прапорцыі перастаюць здавацца такімі нерэалістычнымі і нават смешнымі, калі зірнуць на ўсё з станавага і рэлігійнага пункту гледжання, рэlevantнага для грамадства позняй Рэчы Паспалітай. Тады, незалежна ад зоны падзелу, мы атрымаем, што шляхта і духавенства складалі адпаведна 7% і 1% ад усяго насельніцтва, тады як доля прыгонных даходзіла да 80%. А дыспрапорцыі паміж анахранічна вылучанымі “польскай” шляхтай і духавенствам з аднаго боку і прыгоннымі “палякамі” з другога адлюстроўваюць размеркаванне каталікоў і некаталікоў (у асноўным уніятаў і праваслаўных, а таксама юдэяў і лютэран) у насельніцтве былой Рэчы Паспалітай. У расейскай зоне

падзелу пераважалі праваслаўныя (улучна з уніятамі, якіх расейскія ўлады ў асноўным прымушалі “вярнуцца” ва ўлонне праваслаўя), а ва ўсходняй частцы габсбургскай (аўстрыйскай) зоны падзелу (Галіччыне) – уніяты. З іншага боку, каталікі, як правіла, складалі пераважную большасць насельніцтва ў прускай зоне падзелу, заходняй частцы аўстрыйскай зоны і асабліва ў Царстве Польскім. Юдэяў (габрэяў) можна было сустрэць на ўсіх землях былой Рэчы Паспалітай, але найбольш іх было ў расейскай зоне падзелу, Царстве Польскім і ва ўсходняй частцы аўстрыйскай зоны. Што да лютэран, дык яны жылі ў асноўным у прускай зоне падзелу, у прамысловых раёнах Царства Польскага і на самай поўначы расейскай зоны – у Курляндзі (поўдзень сучаснай Латвіі) [гл. Magocsi 1993: 108; Dzieje Polski 2008: 166; Atlas historyczny 2000: 43].

Зноў жа, калі паглядзець на рэчы праз прызму анахранічных інтэрпрэтацый, зробленых у адпаведнасці з ідэалогіяй – ці, хутчэй, дагматычнымі прадпісаннямі – польскага этналінгвістычнага нацыяналізму, мы атрымаем беспрэцэдэнтныя ваганні паказчыка размеркавання шляхты, духавенства і прыгонных на ўсіх гэтых тэрыторыях. Дакладней, само па сабе гэтае размеркаванне карэлюе з агульнай шчыльнасцю насельніцтва, якая была ніжэйшай у расейскай зоне падзелу і вышэйшай у дзвюх другіх зонах, як і ў Царстве Польскім (пры гэтым у асноўным захоўваецца агульная прапарцыя паміж шляхтай і прыгоннымі). Як відаць з Табл. 3, калі мы разглядаем шляхту і каталіцкае духавенства як “палякаў”, іх размеркаванне адпавядае агульнай шчыльнасці насельніцтва; але ж калі мы запісваем у “палякі” славянамоўных прыгонных каталіцкага веравызнання, дык атрымаем надзвычай скажоныя прапорцыі, з якіх дзівосным

чынам вынікае, што ў Царстве Польскім прыгонных “палякаў” было ў 44 разы больш, чым у першапачатковай расейскай зоне падзелу.

Табліца 3. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных у канцы XVIII ст. (з выняткам Царства Польскага, для якога ўзяты звесткі за 1815 г.) у параўнанні з гэтым паказчыкам для расейскай зоны падзелу.

<i>Тэрыторыя</i>	<i>“Польская” шляхта і каталіцкае духавенства на 1000 км²</i>	<i>“Польскія” прыгонныя на 1000 км²</i>
Расейская зона падзелу	1	1
Пруская зона падзелу	1,9	22
Габсбургская зона падзелу	2,46	22,4
Царства Польскае	2,23	44

Як адзначалася вышэй, гэтая дыспрапорцыя знікае, калі аналізаваць склад насельніцтва ў тым ці іншым рэгіёне былой Рэчы Паспалітай выняткава праз призму рэлевантных эпосе станавых катэгорый шляхты, духавенства і прыгонных. Больш за тое, самая абсурдная з убачаных намі дыспрапорцый паміж “польскай” шляхтай і “польскімі” прыгоннымі яўна згладжваецца, калі аб’яднаць між сабой расейскую зону падзелу (дзе такіх прыгонных “палякаў” было вобмаль) з Царствам Польскім (дзе іх было найбольш). На такой аб’яднанай тэрыторыі мы атрымаем долю шляхты, роўную 23% ад агульнай колькасці “палякаў”, тады як доля прыгонных

складзе астатнія 77%. Вядома, гэта толькі статыстычнае практыкаванне, якое не мяняе рэальнай сітуацыі з вельмі неадназначнай сацыяльнай ідэнтыфікацыяй тагачаснага насельніцтва, але яно да пэўнай ступені тлумачыць, чаму некаторыя польскія нацыяналісты шчыра лічаць, што напярэдадні і ў час Першай сусветнай вайны “натуральны абсяг” палішчызны распаціраўся ў Расейскай імперыі ад Вільні да Брацлава і ад Варшавы да Кіева [гл. Eberhardt 1999; Hibel 2014; Łukomski 2013; Romer 1916].

У дэмаграфічнай статыстыцы ўсіх трох зон падзелу пасля 1815 г. цяжка арыентавацца. Па-першае, межы гэтых зон з 1807 да 1815 г. неаднаразова перакройваліся. Па-другое, толькі аўстрыйская (габсбургская) зона набыла ўрэшце статус асобнай тэрытарыяльнай адзінкі – кронланда Галіччына². У сваю чаргу, на землях дзвюх іншых зон падзелу былі ўтвораны новыя губерні і акругі, якія затым уліліся ў агульную адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру Расеі і Прусіі (з частковым выняткам Царства Польскага). Па-трэцяе, бракуе супастаўных і верагодных звестак аб прыросце насельніцтва і яго міграцыі як у межах зон, так і паміж імі ў перыяд з 1772 да 1815 г. Грунтуючыся на шэрагу крыніц і кансерватыўных дапушчэнняў пра рост насельніцтва, а таксама беручы пад увагу вельмі абмежаваную геаграфічную і сацыяльную мабільнасць прыгоннага сялянства, я распрацаваў больш-менш супастаўныя даныя для перыяду непасрэдна пасля 1815 г., пададзеныя ў Табл. 4, 5 і 6 [Dietrici 1851: 104, 234; Jezierski, Leszczyńska 2003: 136–137, 142; Wolff 2010: 265]

Табліца 4. Размеркаванне “польскага” насельніцтва па зонах падзелу пасля 1815 г.

<i>Тэрыторыя</i>	<i>Плошча, км² (і доля ад усёй плошчы былой Рэчы Паспалітай)</i>	<i>Агульная колькасць насельніцтва, чал.</i>	<i>Колькасць “палякаў”, чал. (і іх доля ад усяго насельніцтва зоны)</i>	<i>Колькасць “польскай” шляхты і духавенства, чал.</i>	<i>Колькасць “польскіх” прыгонных, чал.</i>
Расейская зона падзелу (разам з Царствам Польскім)	599 000 (82%)	10 300 000	3 380 000 (33%)	790 000	2 590 000
Пруская зона падзелу пасля 1815 г.	54 000 (7%)	1 334 000	750 000 (56%)	60 000	690 000
Галічына (аўстрыйская зона падзелу пасля 1815 г.)	80 000 (11%)	3 800 000	1 558 000 (41%)	285 000	1 273 000

Табліца 5. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных пасля 1815 г.

<i>Тэрыторыя</i>	<i>“Польская” шляхта і каталіцкае духавенства, чал. на 1000 км²</i>	<i>“Польскія” прыгонныя, чал. на 1000 км²</i>
Расейская зона падзелу (разам з Царствам Польскім)	1334	4324

4. Паўстанні польскія ці шляхоцкія?

Пруская зона падзелу пасля 1815 г.	1111	12 778
Галіччына (аўстрыйская зона падзелу пасля 1815 г.)	3562	15 912

Табліца 6. Шчыльнасць “польскай” шляхты (разам з каталіцкім духавенствам) і прыгонных пасля 1815 г. у параўнанні з гэтым паказчыкам для расейскай зоны падзелу

<i>Тэрыторыя</i>	<i>“Польская” шляхта і каталіцкае духавенства на 1000 км² у параўнанні з гэтым паказчыкам для расейскай зоны падзелу</i>	<i>“Польскія” прыгонныя на 1000 км² у параўнанні з гэтым паказчыкам для расейскай зоны падзелу</i>
Расейская зона падзелу (разам з Царствам Польскім)	1	1
Пруская зона падзелу пасля 1815 г.	0,83	3
Галіччына (аўстрыйская зона падзелу пасля 1815 г.)	2,7	3,7

У гэтых трох табліцах я зводжу першапачатковую расейскую зону падзелу і Царства Польскае ў адно цэлае. Такі падыход маскіруе велізарныя дыспрапорцыі ў колькасці “палякаў” на гэтых землях і робіць новую, пашыраную пасля 1815 г. расейскую зону падзелу падобнай да прускай і аўстрыйскай зон паводле шчыльнасці палякаў на адзінку тэрыторыі. Такая наўмысная статыстычная і ідэалагічная блізарукасць дазваляе разглядаць Рэч Паспалітую

і ўсе яе былыя землі ў якасці раннай “польскай нацыянальнай дзяржавы”, але, вядома ж, толькі з тэалагічнага пункту гледжання этналінгвістычнага нацыяналізму. Менавіта на гэтай хісткай глебе грунтуецца сучасны польскі нацыянальны майстар-наратыў, які ляжыць у аснове многіх даследаванняў па гісторыі земляў падзеленай Рэчы Паспалітай, ажыццёўленых у Польшчы, як і аповедаў пра гэты перыяд, пададзеных у польскіх падручніках гісторыі.

Аднак гэтае зручнае анахранічнае спрашчэнне руйнуецца, калі гаворка заходзіць пра два паўстанні – 1830–1831 і 1863–1864 г. У польскай гістарыяграфіі яны цяпер вядомыя як “Лістападаўскае паўстанне” (*powstanie listopadowe*) і “Студзеньскае паўстанне” (*powstanie styczniowe*) – у адпаведнасці з месяцамі, калі гэтыя паўстанні ўспыхнулі. Палякі таксама называюць абодва гэтыя канфлікты “народнымі паўстаннямі” (*powstania narodowe*) [Kieniewicz 1992]. Як і ў выпадку з назвай Рэчы Паспалітай, польскі ўзор меў вырашальны ўплыў на нямецкую тэрміналогію, у якой гэтыя падзеі атрымалі назвы *Novemberraufland* і *Januaraufstand* [Gentzen 1958]. У французскай, англійскай і рускай мовах абедзве гістарычныя падзеі называюцца “польскімі паўстаннямі” (што гучыць адпаведна як *insurrection polonaise*, *Polish Uprising* (*insurrection*) і *польское восстание*). Пры такім абазначэнні два паўстанні адрозніваюць між сабой указаннем гадоў, у якіх яны адбываліся [Coleman 1934; Montalembert 1863; Сидоров 1903]. Беларусы, літоўцы і ўкраінцы часта называюць гэтыя падзеі проста “паўстаннямі” (*sukilimas* – літ., *повстання* – укр.), часам дадаючы ў назву месяц іх пачатку або гады, калі тыя адбыліся. Беларускія, літоўскія і ўкраінскія аўтары амаль ніколі не называюць гэтыя паўстанні “польскімі” [Гарэцкі 1926: 138; Календар-альманах 1931: 189; Sliesoriūnas 1974]. Яны так ці інакш разглядаюць

названыя канфлікты як частку сваёй уласнай гісторыі, паколькі абодва паўстанні ахоплівалі ўсю расейскую зону падзелу, г. зн. тэрыторыі сучасных Беларусі, Літвы і Цэнтральнай Украіны, а таксама цэнтр сучаснай Польшчы [Królestwo 2014; Zieliński 2014].

У польскім нацыянальным майстар-наратыве, які выкладаецца ў польскіх школах на ўроках гісторыі і пачынае ва ўсіх фармальных і нефармальных абмеркаваннях, дзе б яны ні адбываліся – на тэлебачанні ці на вуліцы ў чаканні аўтобуса, – абодва паўстанні ўяўляюцца як акт свядомага супраціўлення “польскай нацыі”, скіраваны супраць расейскіх “акупантаў”. Большасць удзельнікаў такіх абмеркаванняў успрымаюць гэтую ўмоўную “нацыю” сярэдзіны XIX ст. як непасрэдны і ідэнтычны аналаг сучаснай польскай нацыі. Але, з іншага боку, вядомы польскі пісьменнік Стэфан Жаромскі (1864–1925), які нарадзіўся ў другі год Студзеньскага паўстання, прысвяціў гэтаму паўстанню два свае знакавыя творы – раман і апавесць. У абодвух творах аўтар пераканаўча паказаў, што нават каталіцкія славянамоўныя сяляне (прыгонныя “палякі”) не пажадалі ўмешвацца ў канфлікт сваіх панцоў з царом. “Польскія” прыгонныя *не дапамагалі* паўстанцам-шляхцічам, *не давалі* ім укрыцця, а часта наадварот выкарыстоўвалі гэтыя абставіны як магчымасць спаліць маёнткі сваіх прыгнятальянікаў і выдаць мяцежнікаў расейскім уладам [гл. Samborska-Kuciś 2012]. Тыя нешматлікія прыгонныя, якія прыходзілі на дапамогу паўсталай шляхце, зазнавалі на сабе ўвесь цяжар гневу царскай адміністрацыі і пры гэтым не атрымлівалі ад шляхты ніякай падзякі за свой мужны ўчынак. Апошняя проста прымала дапамогу “сваіх” прыгонных як нешта, што належала ёй па праве нараджэння. Шляхта не лічыла прыгонных часткай “польскай нацыі”, ды і прыгонныя

не імкнуліся стаць яе часткай. Паўстанне было пераважна шляхоцкай справай, у якой прыгонныя не былі зацікаўлены (з выняткам асобных рэдкіх выпадкаў [гл. Іваной 2015]). З іншага боку, пераважная большасць паноў і думаць не хацелі пра тое, каб страціць дармавую працу прыгонных, гарантаваную ім традыцыяй, законам і рэлігіяй. Калі б ідэя роўнасці ўсіх гіпатэтычных “палякаў” як членаў польскай нацыі была ўспрынята ўсур’ёз, яе рэалізацыя вымагала б адмены прыгоннага права. Меркаванні чыстай выгады, забяспечанай выпадковасцю нараджэння, лёгка бралі верх над любым эгалітарным ідэалізмам польскага этналінгвістычнага нацыяналізму, які тады зараджаўся [гл. Żeromski 1912; Zych (Żeromski) 1896].

Адчужанасць “польскіх” прыгонных ад сваіх шляхоцкіх “супляменнікаў” яшчэ вастрэй праявілася ў няўдамым Кракаўскім паўстанні 1846 г. і яго выніках. Гэтае паўстанне ўспыхнула ў Вольным горадзе Кракаве з нерэалістычнай надзеяй на тое, што яно пашырыцца па ўсёй Галіччыне, г. зн. аўстрыйскай зоне падзелу, а потым распаліць “усяпольскае” паўстанне ва ўсіх астатніх зонах [Bednarek 2003; Wawel-Louis 1898; Nitschner 1846; Sala 1867]. Але Вена без вялікіх намаганняў мабілізавала прыгонных сялян у Вольным горадзе і іншых раёнах Заходняй Галіччыны супраць паўсталай шляхты. Прыгонныя бачылі ў гэтай шляхце сваіх прыгнятальнікаў, а ў аўстрыйскім імператару – адзінага заступніка, які ўрэшце і вызваліў іх ад ненавіснага прыгоннага права. Станавая самасвядомасць лёгка ўзяла верх над меркаванай этнамоўнай еднасцю ці супольнай мінуўшчынай у Рэчы Паспалітай у якасці асновы групавой лаяльнасці. Прыгонныя забівалі паноў, рабавалі і палілі маёнткі, што паклала хуткі канец антыаўстрыйскаму выступленню

шляхты [Chodźko 1861; Kieniewicz 1951; Traciłowski 2011]. Аўтары, якія спачувалі лёсу шляхты, назвалі гэтыя падзеі Галіцкай разнёй, ці жакерыяй (*Rzeź Galicyjska* ці *Rabacja Galicyjska*). Такі погляд быў агульнапрыняты сярод польскіх гісторыкаў аж да часоў камуністычнай Польшчы. Паколькі Польская Народная Рэспубліка дэкларавала сябе як дзяржаву польскіх рабочых і сялян, у 1950–1960 г. “жакерыя” была пераасэнсавана як сялянскае паўстанне (*Powstanie Chłopskie*) 1846 г. Пазней, у перыяд росквіту нацыянал-камунізму і пасля выгнання з Польшчы ў 1968 г. габрэяў, “падзеі 1846 г.” (*wydarzenia roku 1846*) былі ў значнай ступені выкраслены з польскага гістарыяграфічнага мейнстрыму, а галоўнае месца ў школьных падручніках занялі “нацыянальна лагічныя” паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 г. Такое становішча захоўваецца і сёння, паколькі антыфеадальныя выступленні 1846 г. не ўпісваюцца ў логіку міфа (па сутнасці, шляхоцкага) пра тысячагадовую польскую этнічную нацыю, якая заўсёды ўлучала ў сябе ўсіх палякаў, незалежна ад іх сацыяльнага статусу. Ні шляхоцкаму, ні сялянскаму паўстанню 1846 г., у адрозненне ад іншых польска-літоўскіх паўстанняў, не было прысвечана ніводнага значнага літаратурнага твора. Адзіны вядомы мне раман, прысвечаны падзеям 1846 г., мае яскрава шляхоцкі характар і ў ім не робіцца ніякіх спроб асэнсаваць становішча прыгонных сялян і прычыны іх бурнай рэакцыі [Schnür-Perłowski 1896]. Не дзіва, што сёння гэты раман зусім забыты³.

Да апошняй трэці XIX ст. тэрмін “польская нацыя” (*polski naród*) абазначаў стан польска-літоўскай шляхты, які, разам з каталіцкім духавенствам земляў былой Рэчы Паспалітай, складаў *natio Polonorum nobilium*, як яе прадстаўнікі з гонарам называлі сябе па-лацінску.

Пачынаючы з 1870-х гадоў і да Першай сусветнай вайны адэпты польскага этналінгвістычнага нацыяналізму заклікалі да паўнапраўнага ўлучэння “народа” (*ludu*), пад якім разумеліся сяляне-каталікі, у склад польскай нацыі, каб ператварыць *natio* былой Рэчы Паспалітай у этналінгвістычна акрэсленую польскую нацыю [гл. Kieniewicz 1953; Listy 1858]. Каб зрабіць магчымай такую сацыяльна-палітычную трансфармацыю, неабходна было спачатку скасаваць прыгоннае права [Gieysztor 1859; Stauter-Halsted 2001]. Аднак большасць абшарнікаў, у маёнтках якіх прыгонныя сяляне працавалі ва ўмовах шматвяковай кабалы (прыгонны не мог пакінуць вёску, у якой жыў), задарма і без права на адмову, не хацелі пазбаўляцца ад сваіх прывілей. Ва ўсіх трох зонах падзелу волю сялянам прынеслі менавіта мясцовыя манархі, а не польска-літоўскія паны. Вось жа, па іроніі лёсу, падмурак, неабходны для стварэння будучай этналінгвістычнай польскай нацыі, быў закладзены не польскімі патрыётамі-шляхцічамі, а тымі дзяржавамі, што падзялілі Рэч Паспалітую. Нават трагічны крах двух шляхоцкіх паўстанняў (1830–1831 і 1863–1864) не стаў дастатковай матывацыяй для шляхты, каб адмовіцца ад прыгоннага права. У Прусіі і Аўстрыйскай імперыі яно было паступова скасавана да сярэдзіны XIX ст.⁴ Адмена прыгоннага права ў Расейскай імперыі (уключна з польска-літоўскімі землямі, далучанымі да 1815 г.) пачалася ў 1861 г., але сустрэла рашучае супраціўленне з боку польска-літоўскай шляхты. У выніку, каб дагадзіць ёй, цар вырашыў захаваць прыгон у Царстве Польскім. Скасаванне прыгоннага права ў гэтым рэгіёне пачалося толькі пасля антырасейскага Студзеньскага паўстання, а менавіта ў 1864 г. [Brodowski 1919; Франко 1913; Kieniewicz 1969; Moon 2001; Seifert 1954]. Аднак трэба мець на ўвазе, што калі

ў Прусіі і Аўстрыйскай імперыі 1849 год стаў *завяршальным пунктам* больш чым паўвекавага працэсу ліквідацыі прыгону, дык у Расейскай імперыі, у тым ліку і землях былой Рэчы Паспалітай, 1861 і 1864 гады былі толькі *пачаткам* гэтага працэсу. Канчатковая ліквідацыя апошніх рудыментаў прыгоннага права ў Расеі адбылася толькі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г.⁵ [гл. Моон 2001; Prawo agrarne 1921; Yanev 1982].

Пры анахранічнай трактоўцы Лістападаўскага і Студзеньскага паўстанняў у адпаведнасці з логікай сучаснага польскага этнамоўнага нацыяналізму зусім натуральным выглядае тое, што яны ўспыхнулі ў Царстве Польскім: усё-такі значную долю яго насельніцтва (72%) складалі “палякі” (“польскамоўная” шляхта і прыгонныя), а Варшава, былая сталіца Рэчы Паспалітай, была яго адміністрацыйным цэнтрам. Але з гэтага пункту гледжання выступленні паўстанцаў у іншых раёнах расейскай зоны падзелу, дзе “палякаў” было ўсяго 10%, выглядаюць дзіўна, нават калі прыняць пад увагу фактар Вільні як былой сталіцы ВЛК. Калі б кіраўнікі гэтых паўстанняў сапраўды мыслілі катэгорыямі этнамоўнага нацыяналізму, яны б абмежавалі свае выступленні выключна межамі Царства Польскага. Аналагічным чынам, паводле такой анахранічнай этналінгвістычнай логікі любыя спробы экспарту паўстання за межы гэтага рэгіёну варта было скіраваць найперш у бок прускіх і аўстрыйскіх земляў былой Рэчы Паспалітай, дзе палякі складалі адпаведна 54% і 36% насельніцтва.

Аналіз гістарычных падзей на землях былой Рэчы Паспалітай праз прызму этнамоўнага нацыяналізму здольны даць яшчэ больш сюрпрызаў. Паўстанцаў не зачапіла ні поўнае выцясненне польскай і лацінскай моў на карысць нямецкай у адміністрацыйных установах і школах

аўстрыйскай зоны падзелу, ні звяздзенне польскай мовы да ролі дапаможнай у прускай зоне. Увесь іх гнеў аказаўся скіраваны супраць расейскіх улад, якія да Лістападаўскага паўстання фактычна захоўвалі польскую мову ў якасці адзінай афіцыйнай мовы ў сферы адміністрацыі і адукацыі на землях былой Рэчы Паспалітай, далучаных да Расеі да 1815 г., дарма што “этнічныя палякі” складалі там толькі 10% насельніцтва [Baeuvois 2010]. Не пацешыла паўстанцаў і тое, што расейскі цар зрабіў Царства Польскае першым у гісторыі дзяржаўным утварэннем, дзе польская мова была адзінай афіцыйнай, як і тое, што прывілеяванае становішча польскай мовы захавалася і пасля Лістападаўскага паўстання. Толькі пасля Студзеньскага паўстання польская мова ў Царстве Польскім была заменена рускай у якасці адзінай афіцыйнай мовы справаводства і адукацыі [Rodkiewicz 1998; Szymański 1983].

Такім чынам, што б ні гаварылі сёння, мы бачым, што логіка двух “польскіх нацыянальных” паўстанняў *не была* нацыянальнай у сэнсе этнамоўнага нацыяналізму. Вядома, яна можа быць названа “нацыянальнай”, але *толькі* з апеляцыяй да саслоўнай *natio* польска-літоўскай шляхты і каталіцкага духавенства, якія жадалі аднаўлення былой Рэчы Паспалітай Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага ва ўсёй іх ранейшай тэрытарыяльнай і інстытуцыйнай красе (улучна з прыгонным правам). Не варта блытаць, а тым больш змешваць два зусім розныя значэнні польскага прыметніка *narodowy* (“нацыянальны”). Інакш размыванне гэтых двух радыкальна розных значэнняў можа прынесці немалую тэлеалагічную карысць нацыянальна ангажаваным гісторыкам, якія імкнуцца “раскрыць” (г. зн. намаляваць і зберагчы) і абгрунтаваць уяўную пераемнасць этналінгвістычна акрэсленай польскай нацыі, што ўзыходзіць як мінімум

да часоў позняй Рэчы Паспалітай. Аднак такія палітызаваны метадалагічны падыход замянае аналізу сацыяльна-палітычных працэсаў, што адбываліся на працягу XIX ст. на землях былой Рэчы Паспалітай. Вось чаму два згаданыя паўстанні лепш называць “станавымі” або “шляхоцкімі”, а не “нацыянальнымі”*.

Калі прыняць, што пад польскім словам *naród* у паўстанцкіх адозвах мелася на ўвазе станавае *natio* польска-літоўскай шляхты, дык перастае быць загадкай, чаму абодва паўстанні ўспыхнулі ў першым сапраўды польскім, з этнамоўнага пункту гледжання, дзяржаўным утварэнні, а таксама на землях, далучаных да Расеі да 1815 г., якія з таго самага пункту гледжання зусім не былі польскімі. Шляхта проста хацела аднавіць ранейшую Рэч Паспалітую, а не стварыць польскую нацыянальную ў этнамоўным сэнсе дзяржаву. Таму яна з пагібельнай рашучасцю і выступіла супраць Расейскай імперыі – бо ў складзе гэтай імперыі пасля 1815 г. апынулася 82% тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Апрача таго, у Расейскай імперыі жылі больш як палова польска-літоўскіх шляхцічаў (гл. Табл. 1), якія пры гэтым у разліку на душу насельніцтва мелі значна больш зямлі, чым іх збяднелыя супляменнікі ў Прусіі ці Аўстрыйскай імперыі. Да пачатку індустрыялізацыі, калі эканоміка грунтавалася найперш на сельскай гаспадарцы, валоданне зямлёй непасрэдна карэлявала з багаццем. Акурат таму польска-літоўская шляхта выступала супраць скасавання прыгону, бо гэта пазбавіла б яе прывілеяванага эканамічнага становішча і звязанага з ім палітычнага ўплыву. Але пры ўсёй сваёй эканамічнай і палітычнай моцы шляхта не магла процістаяць значна больш шматлікай імператарскай арміі, набранай найперш з велізарнага сялянскага кантынгенту ўсёй Расеі.

Вядома, калі б цар кіраваўся логікай польска-літоўскай шляхты і набіраў армію выключна з прадстаўнікоў расейскага дваранства, дык польска-літоўскія паўстанцы лёгка перамаглі б у канфлікце, бо ў сярэдзіне XIX ст. польска-літоўская шляхта складала *дзве трэці* ўсёй расейскай знаці [Becker 1985: 182]. Але цар не збіраўся гуляць па правілах, прапанаваных польска-літоўскай шляхтай. Ён не разглядаў гэта як канфлікт роўных паводле статусу дваран. Для расейскай імперскай адміністрацыі Лістападаўскае і Студзеньскае паўстанні сталі доказам нелаяльнасці польска-літоўскай шляхты, нягледзячы на шматгадовую велікадушнасць Пецярбурга, якую ён неаднаразова праяўляў адносна яе патрэб і жаданняў [гл. Bilenky 2012: 187; Лескинен 2010].

¹ Афіцыйна назва дзяржавы, утворанай на Венскім кангрэсе 1815 г. з земляў Варшаўскага герцагства, гучала па-польску як *Królestwo Polskie* (*Каралеўства Польскае*). Аднак нефармальна яе называлі Кангрэсавым Каралеўствам (па-польску *Królestwo Kongresowe, Kongresówka*), маючы на ўвазе кангрэс, на якім было прынята рашэнне аб яе ўтварэнні. Такая анамастычная практыка дазваляла пазбегнуць блытаніны з даўнейшым Каралеўствам Польскім, якое было тэрытарыяльна значна большае і зусім па-іншаму арганізаванае.

² Аднак і ў выпадку з Галіччынай наяўныя статыстычныя звесткі не зусім адназначныя, бо ад 1787 да 1849 г. у яе склад уваходзіла Букавіна, адабраная перад гэтым у Асманскай імперыі [Glajar 2004: 20].

³ Я дзякую Року Сцергару за напамін пра падзеі 1846 г. у Галіччыне як наглядны доказ таго, што шляхта былой Рэчы Паспалітай не ўспрымала сваіх прыгонных славянамоўных аднаверцаў як палякаў, а тыя не атаясамлівалі сябе са шляхтай. Шляхта і прыгонныя былі як выхадцы з двух розных светаў. Карыстаючыся сучаснай навуковай тэрміналогіяй, можна было б сказаць, што польска-літоўская шляхта і іх прыгонныя

належалі да дзвюх розных этнічных груп. Дакладней, прыгонныя, з прычыны геаграфічнай і сацыяльнай немабільнасці, уяўлялі сабой мноства (лакальных) этнічных груп (*Dorfethnos*, *Lokaethnos*), прасторава абмежаваных рамкамі адной вёскі ці парафіі [гл. Kizwalter 1999: 21, 23; Moritsch 1991: 49, 89].

⁴ У габсбургскіх спадчынных уладаннях прыгонныя атрымалі юрыдычна гарантаваную асабістую свабоду ў 1781 г., калі Іосіф II выдаў свой Патэнт аб скасаванні прыгону (*Leibeigenschaftsaufhebungspatent*) [Lippert 1881].

⁵ Па іроніі лёсу, у канцы 1920-х – пачатку 1930-х гадоў, у ходзе калектывізацыі сельскай гаспадаркі, у Савецкім Саюзе быў уведзены свайго роду новы прыгон з прымусовай працы і абмежаваннем свабоды перамяшчэння [Fitzpatrick 1994: 128–151].

Літаратура

- A Short History of the USSR. Vol. 1 / Transl. from the Russ. by George H. Hanna. Moscow: Progress, 1965.
- Askenazy S. Rosya–Polska, 1815–1830. Lwów: H. Altenberg; Warsaw: E. Wende, 1907.
- Atlas historyczny. Szkoła średnia. 1815–1939 / red J. Tazbir, S. Kryciński. Warszawa: Demart, 2000.
- Beauvois D. Kres kresomanii! // Gazeta Wyborcza. 10.09.2012. № 210. S. 32–33.
- Beauvois D. Wilno polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.
- Becker S. Nobility and Privilege in Late Imperial Russia. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1985.
- Bednarek J. Spory wokół wydarzeń krajowych 1846 roku na łamach prasy Wielkiej Emigracji w latach 1846–848. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003.
- Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Imaginations. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Brodowski F. Reforma włościańska 1864 r. Warszawa: W. Jakowicki, 1919.
- Charte Constitutionnelle du Royaume de Pologne. 1815. URL: <http://unikdoc.rusarchives.ru/GRSearch/Search/Details/74833797-e050-4df9-9476-747d0a16eb79> (дата звароту 10.11.2014).
- Chodźko L. Les massacres de Galicie et Krakovie confisquée par l'Autriche en 1846. Documents et commentaires recueillis par Leonard Chodźko. Paris: E. Dentu, 1861.

- Coleman A. P. The Polish Insurrection of 1863 in the Light of New York Editorial Opinion. Williamsport: Bayard Press, 1934.
- Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. Lwów: Nakładem Towzystwa Wydawniczego, 1904. URL: <http://archive.org/stream/mylinowoczesneg01dmowgoog%23page/n7/mode/2up> (дата звароту 03.12.2016).
- Dzieje Polski: atlas ilustrowany / red. W. Sienkiewicz, E. Olczak. Warszawa: Demart, 2008.
- Eberhardt P. Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864–1921) // Przegląd Geograficzny. 1999. T. 71. Z. 1–2. S. 3–25.
- Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization. New York: Oxford University Press, 1994.
- Gawlińska S. Deutsche Siedler im Königreich Polen 1815–1915. Herne: Stiftung Martin-Opitz Bibliothek, 2010.
- Gentzen F.-H. Grosspolen im Januaraufstand. Das Großherzogtum Posen 1858–1864. Berlin: Rütten & Loening, 1958. (Ser.: Schriftenreihe d. Instituts für allgemeine Geschichte an der Humboldt-Universität Berlin. Bd. 1).
- Gieysztor J. K. Głos szlachcica do swych współbraci o wolności i równości kmieci. Poznań: W komissie księgarń J. K. Żupańskiego, 1859.
- Glajar V. The German Legacy in East Central Europe as Recorded in Recent German-Language Literature. Rochester: Camden House, 2004.
- Hibel K. "Wojna na mapy", "wojna na słowa". Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. Münster: LIT Verlag, 2014. (Ser.: Slavische Sprachgeschichte. Bd. 7).
- Hinze K. Die Bevölkerung Preußens im 17. und 18. Jahrhundert nach Quantität und Qualität // Moderne Preußische Geschichte. Eine Anthologie. Bd. 1 / Hrsg O. Büsch, W. Neugebauer. Berlin: De Gruyter, 1981. S. 282–315. (Ser.: Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 52/1).
- Historia ustroju i prawa w Polsce, 1772/1795–1918. Wybór źródeł / red. M. Kallas, M. Krzymkowski. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 2006.
- Ivanou U. The Role of Old Believers in the Uprising of 1863–1864 and the Belarusian Nation-Building Process // The Journal of Belarusian Studies. 2015. Vol. 7, is. 3. P. 94–104. URL: <http://belarusjournal.com/article/role-old-believers-uprising-1863%25E2%2580%25931864-and-belarusian-nation-building-process-258> (дата звароту 06.02.2017).
- Jagodzińska A. Pomiedzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. (Ser.: Bibliotheca Judaica. T. 4).

- Jensen M. S. A History of Nordic Neo-Latin Literature. Odense: Odense University Press, 1995. (Ser.: Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures. Vol. 32).
- Jezierski A. Historia gospodarcza Polski. Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 2003.
- Johnson W. H. E. Russia's Educational Heritage. Pittsburgh: Carnegie Press, Carnegie Institute of Technology, 1950.
- Kallas M. Historia ustroju Polski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Kann R. A. A History of the Habsburg Empire, 1526–1918. Berkeley: University of California Press, 1974.
- Kieniewicz S. Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951.
- Kieniewicz S. Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym. Wrocław: Wydawnictwo Zakład im. Ossolińskich, 1953.
- Kieniewicz S. The Emancipation of the Polish Peasantry. Chicago: University of Chicago Press, 1969.
- Kieniewicz S. Trzy powstania narodowe. Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa: Książka i Wiedza, 1992.
- Kizwalter T. O nowoczesności narodu. Przypadek Polski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999.
- Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1999.
- Królestwo Polskie w okresie Powstania Listopadowego. 2014. URL: <http://www.gm43.tmpsc.pl/others/historia/mapy/powstlistop.gif> (data zwapory 17.11.2014).
- Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: DiG, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2009. (Ser.: Nauki Pomocnicze Historii. Seria Nowa).
- Landau-Czajka A. Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2006.
- Lippert J. Die Leibeigenschaft. Zur Erinnerung an 1781. Prag: Verlag des Deutschen Vereines zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse in Prag, 1881. (Ser.: Sammlung gemeinnütziger Vorträge. Bd. 65).
- Lipski J. J. Idea Katolickiego Państwa Narodu Polskiego. Zarys ideologii ONR "Falanga". Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015. (Ser.: Seria Historyczna. T. 20).
- Listy z zagranicy z powodu kwestii chłopskiej poruszonych w Cesarstwie Rosyjskiem mianowicie w prowincjach dawniej Polski i w Królestwie. Paryż: W Księgarni Polskiej, 1858.

- Łukomski G. *Polityczna przestrzeń polskości w XX wieku. Bezpieczeństwo polityczne Rzeczypospolitej z perspektywy racji stanu*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe "Silva Rerum", 2013.
- Magosci P. R. *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1993. (Ser.: A History of East Central Europe. Vol. 1).
- Montalembert Ch. F. *Insurrection polonaise*. Paris: E. Dentu, 1863.
- Moon D. *Abolition of Serfdom in Russia, 1762–1907*. Harlow: Longman, 2001.
- Moritsch A. *Der nationale Differenzierungsprozess am Beispiel ländlicher Gemeinden Südkärnens // Vom Ethnos zur Nationalität. Der nationale Differenzierungsprozeß am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und im Burgenland / Hrsg. von ders. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: R Oldenburg Verlag. S. 44–92. (Ser.: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Bd. 18).*
- Nitschner J. *Das Polen-Attentat im Jahre 1846. Aus dem Tagebuche eines Offiziers der westgalizischen Armee*. Grimma: Verlag-Comptoir, 1846.
- Olczak E. *Atlas historii Polski. Mapy i komentarze*. Warszawa: Demart, 2006.
- Prawo agrarne. *Uzupełnienie: Reforma rolna*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921. (Ser.: Prawa Państwa Polskiego. T. 4A).
- Rodkiewicz W. *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire, 1863–1905*. Lublin: Scientific Society of Lublin, 1998.
- Romer E. *Geograficzno-statystyczny atlas Polski = Geographisch-statistischer Atlas von Polen = Atlas de la Pologne (Geographie et Statistique)*. Warszawa; Kraków: Gebethner i Wolff, nakładem Polskich Spółek Oszczędności i Pożyczek [Wiedeń: Drukarnia A. Holzhausena], 1916.
- von Sala M. *Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846 nach authentischen Quellen*. Wien: G. Gerold's Sohn, 1867.
- Samborska-Kukuca [= Samborska-Kukuć] D. 1863. *gada Poļu sacelšanās notikumi Latgalē aculiecinieku liecībās un atmiņās / tulkotāja Ē. Jēkabsona // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 2012. Nr. 3 (84). Lpp. 50–73.
- Schnur-Peplowski S. *Krwawa karta. Opowieść z przeszłości Galicyi*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1896.
- Seifert W. *Der Bauernbefreier Hans Kudlich. Grettstadt über Schweinfurt*. Burgberg Verlag, 1954. (Ser.: Die Burgbergwarte).
- Sliesoriūnas F. *1830–1831 metų sukilimas Lietuvoje*. Vilnius: Mintis, 1974.
- Stauter-Halsted K. *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

4. Паўстанні польскія ці шляхоцкія?

- Stoiński J. Szkolnictwo średnie w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX wieku (1815–1850). Ze szczególnym uwzględnieniem Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Filozoficzno-Historyczny, 1972. (Ser.: Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia. № 54).
- Szymański L. Zarys polityki caratu wobec szkolnictwa ogólnokształcącego w Królestwie Polskim w latach 1815–1915. Wrocław: AWF, 1983. (Ser.: Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu. T. 4).
- Traciłowski K. R. Jakub Szela. Warszawa: Warszawska Firma Wydawnicza, 2011.
- Wawel-Louis J. [Louis J. T.]. Kronika rewolucji krakowskiej w roku 1846. Kraków: W Drukarni "Czasu" Fr. Kluczyckiego i sp., 1898.
- Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Yaney G. L. The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1861–1930. Urbana: University of Illinois Press, 1982.
- Żeromski S. Wierna rzeka. Klechda. Kraków: Książka, 1912.
- Zieliński K. Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010.
- Zieliński S. Mapa bitew-potyczek 1863–1864 na Litwie i Rusi. 2014. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/January_Uprising%23mediaviewer/File:Battles_of_January_Uprising_in_Lithuania%2C_Belarus_and_Ukraine.JPG (дата звароту 17.11.2014).
- Zych M. [= S. Żeromski]. Rozdzióbią nas kruki, wrony. Obrazki z ziemi mogił i krzyżów. Kraków: L. Zwoliński, 1896. URL: <http://polona.pl/item/2768903/2/> (дата звароту 17.11.2014).
- Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Выд. 4-е, пераробленае. Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926.
- Календар-альманах Української народної помочі. Пітсбург: Видавництво "Українське народне слово", 1931.
- Лескинен М. В. Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в.: "другой" сквозь призму идентичности. Москва: Индрик, 2010. (Сер.: Библиотека московского концептуализма).
- Сидоров А. А. Польское восстание. С.-Петербург: Изд. Н. П. Карбасникова, 1903.
- Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1913. (Сер.: Літературно-наукова бібліотека. Ч. 155).

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

Анатацыя. У гэтым раздзеле апісваецца, як выйшла, што польская нацыянальная дзяржава, абвешчаная ў 1918 г., стала ў грамадскай свядомасці адроджанай Рэччу Паспалітай, а тая была пераасэнсавана ў нацыянальным дыскурсе як ранняя Польшча. Амаль уся тэрыторыя міжваеннай дзяржавы належала даўней Рэчы Паспалітай. Аднак, па іроніі лёсу, больш як палова земляў апошняй апынулася ў складзе Савецкага Саюза, што рабіла гэтую камуністычную дзяржаву не меншым прэтэндэнтам на спадчыну Рэчы Паспалітай, чым сама Польшча. З этнамоўнага і этнарэлігійнага пункту гледжання міжваенная Польшча ўсё яшчэ была шматнацыянальнай: славянамоўныя каталікі (г. зн. патэнцыяльныя “палякі”) складалі толькі дзве трэці жыхароў краіны. У гэтым міжваенная Польшча была падобна да Рэчы Паспалітай. Аднак ідэалагічная ўстаноўка на асіміляцыю ўсяго насельніцтва краіны ў этналінгвістычна акрэсленую польскую нацыю, г. зн. сукупнасць польскамоўных каталікоў, была вельмі далёкая паводле свайго характару ад колішніх рэалій Рэчы Паспалітай.

Ключавыя паняцці: міжваенная Польшча, Польшча як адроджаная Рэч Паспалітая, патэнцыйныя палякі, Савецкі Саюз і спадчына Рэчы Паспалітай, славянамоўныя каталікі.

На працягу ўсяго XIX ст. многія прадстаўнікі польска-літоўскай шляхты, у тым ліку знакаміты паэт Адам Міцкевіч (1798–1855) насуперак здароваму сэнсу спадзяваліся на адраджэнне Рэчы Паспалітай і шчыра маліліся аб “усеагульнай вайне” (*wojna powszechna*), г. зн. аб “сусветнай вайне”. На іх думку, у выпадку такой вайны падзенне або сур’ёзнае аслабленне дзяржаў, што ўдзельнічалі ў падзелах Рэчы Паспалітай, адкрыла б неабходнае акно палітычных магчымасцяў і нестабільнасці, якія дазволілі б аднавіць “Польшчу” (г. зн. нейкую новую Рэч Паспалітую). Але гэтую мару не падзялялі сяляне, якім яшчэ смылела калектыўная памяць пра шматвяковую несправядлівасць, абумоўленую дэспатычнай сістэмай прыгоннага права. Залежныя ад штодзённай працы на зямлі, што было неабходнай умовай выжывання, сяляне заўсёды больш за ўсіх цяrpелі ад тых ці іншых неспрыяльных абставін, у адрозненне ад шляхты, якая мела адукацыю, грошы, а таксама сямейныя і прафесійныя сувязі ў маштабах усёй Еўропы. У выпадку патрэбы ці небяспекі шляхоцкая сям’я магла проста сабраць сакважы і з’ехаць у іншую краіну. У сялян такой магчымасці не было. Перш-наперш іх прывязваў да пэўнай зямлі прыгон; апрача таго, мізэрная адукацыя ці ўвогуле яе адсутнасць абмяжоўвалі іх геаграфічную і сацыяльную мабільнасць парафіяй, у якой ім выпала нарадзіцца [Maciorowski 2014].

На бяду сялян, у 1914 г. сапраўды выбухнула доўгачаканая Вялікая вайна. Менавіта сяляне сталі асновай мільённых кантынгентаў, набраных імперскімі арміямі Расеі, Германіі і Аўстра-Венгрыі. “Польскія” сяляне з усіх бакоў фронту самааддана змагаліся і паміралі за сваіх імператараў (з выняткам невялікай жменькі тых, хто ўжо прасякнуўся польскай нацыянальнай ідэяй)

[Niewiara 2009: 66; Podhorodecki 1997: 117; Ślabek 1983: 58]. Па ўсім усходнім фронце яны не міргнуўшы вокам стралялі ў сваіх супляменнікаў на процілеглым баку. Для іх “польскія” сяляне з іншай зоны падзелу колішняй Рэчы Паспалітай былі проста чужаземцамі – аўстрыйцамі, прусакамі (немцамі) ці рускімі. Калі б салдат-селянін з нямецкай Прусіі раптам паверыў у навамодныя ідэі польскага этнічнага нацыяналізму і паспрабаваў пабратацца з “палякам-селянінам” з процілеглага боку фронту, дык найхутчэй быў бы забіты такім самым расейскім “палякам”. Калі б непакорны салдат выжыў, яго б судзілі за здраду дзяржаве і, магчыма, назаўтра ж пакаралі б смерцю [гл. Borkowski 1981: 107; Mędrzecki 2002]. Як і згаданыя два “польскія” паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 г., гэтая “ўсеагульная вайна” зусім не была тым, чаго хацелі і пра што марылі “польскія” сяляне [Borkowski 1981: 137]. Гэта была сварка паноў і шляхты, якія самі мелі дастаткова грошай, каб за хабар вызваліць сваіх сыноў ад войска і вывезці свае сем’і далей ад ваенных дзеянняў. У вачах сялян Вялікая вайна была нябачаным пажарам, бяздумна ці зламысна разадзьмутым іх правіцелямі і панамі, многія з якіх яшчэ нядаўна трымалі ў прыгоне іх бацькоў ці дзядоў.

Пад уплывам поспехаў этналінгвістычнага нацыяналізму, якія ўвасобіліся ў стварэнні італьянскай і нямецкай нацыянальных дзяржаў, з 1870-х гадоў пачала пашырацца і прыцягваць усё больш прыхільнікаў новая ідэалогія польскага этнамоўнага нацыяналізму. Для гэтага давялося адмовіцца ад нязбытнай у ваенным і палітычным плане мары пра аднаўленне Рэчы Паспалітай выняткава як дзяржавы для станавай *natio* польска-літоўскай шляхты. У выніку прыняцця гэтай нацыянальнай ідэалогіі каталіцкае славянамоўнае сялянства

мусіла быць улучана ў новую, нястанавую канцэпцыю этналінгвістычна акрэсленай польскай нацыі нароўні з польска-літоўскай шляхтай, нават калі апошняя гэта не падабалася. Адначасова з гэтым вызначэнне прыналежнасці да польскай нацыі праз каталіцызм і польскую мову усё больш адасабляла гэтую новую нацыю ад некаталікоў (няхай нават і польскамоўных), роўна як і ад іншамовных жыхароў земляў былой Рэчы Паспалітай [Porter 2000]. Рэалізацыя гэтай этналінгвістычнай праграмы зрабіла землі, якія раней лічыліся безумоўна польскімі са станавага пункту гледжання, яўна няпольскімі ў святле гэтай новай пазіцыі [гл. Romer 1916: тара 9]. Ідэалагічны зрух ад мадэлі польска-літоўскай станавай *natio* да мадэлі этналінгвістычна акрэсленай польскай нацыі быў лёсавызначальны. Па-першае, гэта паклала пачатак трансфармацыі польска-літоўскай шляхты ў “новых палякаў”, а дакладней, у прататып вышэйшага класа нованароджанай аб’яднанай польскай нацыі, акрэсленай у этналінгвістычным і этнарэлігійным рэчышчы. Па-другое, гэтая перамена ў самаўспрыманні рэзка змяніла стаўленне прадстаўнікоў новага польскага палітычнага класа польска-літоўскай шляхты, якія цяпер сталі польскімі нацыяналістамі, да земляў былой Рэчы Паспалітай і іх неаднароднага ў моўным і рэлігійным плане насельніцтва.

А менавіта, у адпаведнасці з пастулатамі цэнтральнаеўрапейскага нацыяналізму, польскія нацыяналісты вырашылі ўспрымаць насельніцтва колішняй Рэчы Паспалітай не маналітным, а падзеленым на асобныя групы. Моўныя і рэлігійныя адрозненні паміж гэтымі групамі набылі статус адрозненняў *міжнацыянальных*. Па-другое, хоць нацыяналісты і лічылі “непалякаў” Рэчы Паспалітай прыдатнымі да паланізацыі (за неаднаразова

падкрэсленым выняткам габрэяў) з увагі на іх “больш нізкі ўзровень цывілізацыйнага развіцця”, яны прадбачліва адмовіліся ад прэтэнзій на некаторыя землі былой Рэчы Паспалітай, занадта аддаленыя ад меркаванага ядра Польшчы (за якое ў грубым набліжэнні прымаўся абшар паміж Варшавай, Кракавам, Львовам і Вільняй), асабліва калі іх насельніцтва было пераважна “няпольскім”. Да такіх “адбракаваных” земляў былой Рэчы Паспалітай, якія ў новым раскладзе ўжо не выглядалі дастаткова “польскімі”, адносіліся, у прыватнасці, тыя, што адышлі да Расеі і Прусіі па выніках першага падзелу. Гэтыя землі зазналі занадта глыбокую інкарпарацыю ў склад Расеі і Прусіі і, адпаведна, сталі празмерна няпольскімі, каб можна было правесці іх паспяховую “рэпаланізацыю”. Апроч таго, у вачах польскіх нацыяналістаў прыбалтыйскае нямецкамоўнае лютэранскае дваранства (“немцы”) і латышкамоўнае лютэранскае сялянства (“латышы”) мелі, відаць, больш высокі “цывілізацыйны ўзровень”, чым сярэднія палякі. Вось чаму прымусяць гэтыя дзве групы адмовіцца ад сваёй мовы на карысць польскай і ад сваёй рэлігіі на карысць каталіцызму не выглядала рэальным. З іншага боку, у выпадку “цывілізацыйна ніжэйшых” (*cywilizacyjny nie niższy* [гл. Dmowski 1908: 257]) беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў аўчынка ўяўлялася вартай вырабу. Гэтыя групы былі абвешчаны “сырой этнаграфічнай масай”, якую патэнцыйна можна было ператварыць у частку той ці іншай нацыі [Stoczewska 1998: 42, 259].

Гэтая новая этналінгвістычная манера разважанняў пра “Польшчу” і “палякаў” адкрывала ўсё шырэйшую прорву паміж меркаванымі “палякамі” і “непалякамі”. У першапачатковай расейскай зоне падзелу і Царстве Польскім, на якія прыпадала пераважная большасць

земляў былой Рэчы Паспалітай, гэты раскол выразна праявіўся пасля адмены прыгоннага права ў 1860-х гадах і хутка ўмацаваўся пасля рэвалюцыі 1905 г., калі ў Расейскай імперыі было ўведзена ўсеагульнае мужчынскае выбарчае права¹ [Rewolucja 2013]. Гэтыя перамены адкрылі сацыяльна-палітычную прастору для ўзнікнення этнамоўных нацыянальных рухаў беларусаў, габрэяў – ідыш-моўных і не толькі, літоўцаў і ўкраінцаў, а таксама для палітычных рухаў, якія не грунтаваліся на нацыянальным фактары, – партый сацыял-рэвалюцыянераў, сацыял-дэмакратаў і іншых [гл. Федьков, Магась 2011; The Revolution 2008; Krastyn' 1952; Potash 1931; Смалянчук 2000]. Пазней Вялікая вайна нечакана пашырыла прастору для нізавой палітычнай актыўнасці, калі ўлетку 1915 г. расейская адміністрацыя, дзяржаўныя службоўцы з сем'ямі і большасць праваслаўных сялян эвакуяваліся, уцяклі ці былі прымусова пераселены на ўсход, у расейскую глыбінку. Агулам так было перамешчана каля 5 млн чалавек, пераважна з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага. У ходзе гэтай эвакуацыі пераважная большасць носьбітаў рускай мовы і культуры пакінулі рэгіён, і пустата, утвораная гэтым іх раптоўным знікненнем, была хутка запоўнена палітычна абумоўленым укараненнем у адпаведныя сферы мясцовых моваў [Gatrell 1999; Prymaka-Oniszk 2016]. Берлін арганізаваў на захопленых тэрыторыях паўкаланіяльнае ваенна-адміністрацыйнае ўтварэнне Обэр-Ост ("Верхні Усход"), якое тэрытарыяльна ў значнай ступені супадала з межамі колішняга ВКЛ. Акупацыйная адміністрацыя гэтага ўтварэння забараніла ўжыванне рускай мовы і кірыліцы, дазволіла афіцыйнае выкарыстанне польскай мовы і ўпершыню ў гісторыі санкцыянавала ўжыванне беларускай, літоўскай і латышскай моў (на аснове

лацінскай графікі), а таксама ідыша (на ўласнай графічнай аснове) у якасці моваў мясцовага самакіравання і пачатковай адукацыі [Liulevicius 2000: 113–150]. Аналагічны рост нацыянальнай самасвядомасці адбываўся і на расейскім баку фронту сярод бежанцаў адпаведных нацыянальнасцяў [Prymaka-Oniszk 2016: 307–310]. Не дзіва, што ў святле ўсіх гэтых тэктанічных перамен беларускія, літоўскія і ўкраінскія нацыяналісты катэгарычна не маглі прыняць тое, што запланавалі для іх польскія нацыяналісты. І ніводзін з гэтых нованароджаных нацыянальных рухаў па-сапраўднаму не хацеў прымаць у сваё ўлонне габрэяў. Як ні спрабавалі запярэчыць гэтаму некаторыя этнічныя палякі (звычайна шляхоцкага паходжання) [Antisemitism 2005], антысемітызм зрабіўся грамадска-палітычнай нормай таго часу. Такая сітуацыя паставіла габрэяў перад незайздросным выбарам паміж лаяльнасцю да імперый, якім наканавана было загінуць у 1918 г., зусім далёкім ад новых рэалій габрэйскім рэлігійным традыцыяналізмам, усё больш недасяжнай асіміляцыяй з “карэннымі” нацыямі, наднацыянальнай (“інтэрнацыяналісцкай”, ці глабальнай у сваіх памкненнях) ідэалогіяй марксізму (бальшавізму), ідышмоўным нацыяналізмам з разлікам абавязкова застацца ў Цэнтральнай Еўропе ці іўрыт-моўным нацыяналізмам (сіянізмам) з разлікам на заснаванне габрэйскай нацыянальнай дзяржавы ў постасманскай Палесціне пад брытанскім мандатам [гл. Bratkowski 2006; Brykczynski 2016; Kunicki 2012; Mendelsohn 1983].

Што да інклюзіўнага і прагматычнага падыходу Санкт-Пецярбурга да рознанацыянальнага насельніцтва, якое жыло на разлеглых абшарах Расейскай імперыі, дык ён з пэўных часоў пачаў мяняцца, і часткова гэта было рэакцыяй на згаданыя “польскія паўстанні”.

У 1833 г. для легітымацыі імперыі была прынята новая імперская ідэалогія, акрэсленая формулай “Праваслаўе – самадзяржаўе – народнасць”, якая рабіла акцэнт на царскім самаўладстве і ідэале праваслаўнай рэлігійнай гамагеннасці, пажаданай для дасягнення ва ўсёй дзяржаве ці хоць бы ў яе еўрапейскай частцы [Bilenky 2012: 4]. Але неўзабаве высветлілася, што наўрад ці ўдасца прымусіць каталікоў, лютэран, іўдзеяў ці мусульман адмовіцца ад сваёй веры і прыняць праваслаўе. Прызнаючы гэты факт, у 1860-х гадах імперская ідэалогія пачала пераносіць упор з праваслаўя на рускую мову як ідэальны субстрат сацыяльна-палітычнай аднароднасці насельніцтва імперыі. Канчаткова ж русіфікацыя ператварылася ў догму расейскай імперскай палітыкі праз два дзесяцігоддзі, у 1880-х гадах. Пасля першага “польскага” паўстання 1830–1831 г. руская мова была ўведзена замест польскай у сферу адміністрацыі і адукацыі на землях былой Рэчы Паспалітай, далучаных да Расеі па выніках трох падзелаў. У 1834 г. тое самае было рэалізавана ў Бесарабіі (сучасная Малдова), дзе руская мова замяніла раней ужывання ў кіраванні і асвеце малдаўскую (румунскую) на аснове кірыліцы і царкоўнаславянскую мовы. Наступнае “польскае” паўстанне 1863–1864 г. пашырыла забарону выкарыстання польскай мовы ў школах і справаходстве і на Царства Польскае. Апрача таго, было забаронена выданне кніг і перыёдыкі на беларускай, “літоўскай і жмудскай”, латышскай і “маларасійскай” (украінскай) “гаворках”, а таксама ўвоз выданняў на гэтых мовах з-за мяжы. Некаторае паслабленне было зроблена толькі для “літоўскай і жмудскай”, а таксама латышскай “гаворак” – на гэтых мовах дазваляўся друк на кірыліцы. Аднак ні каталікі-літоўцы, ні лютэране-латышы не хацелі карыстацца “рускімі праваслаўнымі

літарамі”. У 1867 г. пачалася замена нямецкай мовы на рускую ў адміністрацыях прыбалтыйскіх Курляндскай, Ліфляндскай і Эстляндскай губерняў (адпавядаюць сённяшнім Латвіі і Эстоніі). У 1884 г. руская мова канчаткова заняла месца нямецкай у школах Ліфляндыі і Эстляндыі, а яшчэ праз год – у Курляндыі. Яшчэ праз пяць гадоў, у 1900 г., тое самае было ажыццёўлена ў аўтаномным Вялікім Княстве Фінляндскім, дзе руская мова замяніла ў справаводстве і адукацыі шведскую і фінскую. Усё больш негатыўная рэакцыя на такую палітыку ўкаранення афіцыйнага расейскага модалінгвізму прывяла да таго, што пасля рэвалюцыі 1905 г., калі ў Расейскай імперыі ўпершыню ў гісторыі былі ўведзены некаторыя элементы дэмакратыі, выкарыстанне раней забароненых моваў у адукацыі і выдавецкай дзейнасці было зноў дазволена [Kamusella 2013; Rodkiewicz 1998; Skrine 1915: 215; Stoica 1919: 26; Russification 1981: 181].

Прыняўшы праграму польскага этнамоўнага нацыяналізму, польска-літоўская шляхта і інтэлігенцыя (апошняя паходзіла пераважна з радоў першай) ідэалагічна адмовіліся ад “няпольскага” насельніцтва ўсходняй часткі былой Рэчы Паспалітай. Адначасова Пецяярбург адмовіўся ад імперскага прагматызму, які палягаў у тым, каб прыстасоўвацца да разнастайнасці народаў імперыі і іх традыцый, не навязваючы ім адзінай ідэалогіі. Замест гэтага Расейская імперыя зрабіла стаўку на афіцыйнае рускае аднамоўе, калі не проста на рускі этнамоўны нацыяналізм. Для жыхароў былой Рэчы Паспалітай – як усходняй яе часткі, так і Царства Польскага – гэтыя віхляніі азначалі прымусовую паланізацыю і русіфікацыю, якія ў нейкі перыяд маглі ісці паралельна, а ў іншы – змянялі адна адну. Апынуўшыся на прэчым фронце сутыкнення гэтых палітык, некаторыя жыхары гэтых

земляў маглі ўрэшце прыйсці да высновы, што на са-
мой справе яны не з’яўляюцца ні палякамі, ні расейца-
мі. Апрача польскіх нацыяналістаў, якія з’явіліся досыць
позна, на баку прыхільнікаў паланізацыі, што атаясамлі-
валася з мадэрнізацыяй (ці вестэрнізацыяй), была расей-
ская адміністрацыя, а таксама малы, але вельмі ўплыво-
вы клас буйных землеўладальнікаў і прамыслоўцаў, якімі
сталі некаторыя прадстаўнікі польска-літоўскай шляхты.
Пад іх сцягі станавіліся сацыяльна мабільныя месцічы,
а таксама сяляне рознага этнічнага і рэлігійнага пахо-
джання. Пазней, нягледзячы на ўсё больш жорсткія за-
бароны на афіцыйнае ўжыванне польскай мовы (якія,
аднак, так і *не пашырыліся* на выдавецкую справу ў Цар-
стве Польскім), яна аж да заканчэння Вялікай вайны за-
ставалася ад Вільні да Кіева тым сродкам, пры дапамозе
якога можна было прасунуцца па сацыяльнай лесвіцы.
Больш за тое, дзякуючы адносна больш высокаму ўзроў-
ню пісьменнасці сярод дробнай польска-літоўскай шлях-
ты і польскай інтэлігенцыі “польскіх” кваліфікаваных
рабочых з задавальненнем бралі на працу *ва ўсёй* Расей-
скай імперыі, асабліва на чыгунцы. З іншага боку, тыя,
хто разлічваў на кар’еру ў імперскай адміністрацыі ці
войску, хутка авалодвалі рускай мовай [Bilenky 2012:
253–301; Hamm 1993: 77–79; Polacy 2015].

Прыклад першага варыянта, калі чалавек рабіў вы-
бар на карысць польскай мовы, – два гіганты польскай
літаратуры ХХ ст. – Чэслаў Мілаш (*Czesław Miłosz*, 1911–
2004) і Яраслаў Івашкевіч (*Jarosław Iwaszkiewicz*, 1894–
1980), якія нарадзіліся адзін пад Вільняй, другі пад Кіе-
вам і атрымалі адукацыю ў гэтых гарадах [Franaszek 2011;
Włodek 2012]. Прыкладам другога варыянта, калі асоба
звязвала свой прафесійны лёс з рускай мовай і культу-
рай, можа служыць Сігізмунд Кржыжаноўскі (*Zygmunt*

Krzyżanowski, 1887–1950), які нарадзіўся ў дробнашляхоцкай сям’і пад Кіевам, дзе і атрымаў адукацыю. Паколькі пры жыцці яму не ўдалося выдаць сваіх кніг, толькі нядаўна ён быў наноў адкрыты як расейскі (ці, хутчэй, савецкі) прэзаік, па значнасці для сусветнай літаратуры параўнаны з Францам Кафкам [Вороб’ёва 2002]. Яшчэ адзін шлях быў выбраны дзядзькам Чэслава Мілаша Аскарам Мілашам (*Oskaras Milašius*, 1877–1939). Пасля Першай сусветнай вайны гэты франкамоўны паэт і польска-літоўскі шляхціч самавызначыўся як літовец і стаў прадстаўніком новай літоўскай дзяржавы пры Лізе Нацый. Хоць ён мог лёгка камунікаваць з літоўскім урадам на польскай мове, ён ніколі не рабіў гэтага і падтрымліваў сувязь з прэм’ер-міністрам і міністэрствам замежных спраў Літвы толькі па-французску, бо дасканала авалодаць літоўскай мовай так і не здолеў [The Noble Traveller 1985].

Габрэі з земляў былой Рэчы Паспалітай, якія размаўлялі на ідышы і добра валодалі польскай, рускай і нямецкай мовамі, сутыкаліся з яшчэ больш забытым (у кантэксце сучаснай нормы нацыянальнага моналінгвізму, што склаўся ў Цэнтральнай Еўропе) наборам патэнцыйных варыянтаў самаідэнтыфікацыі і моўнага выбару. Роза Люксембург (пры нараджэнні – *Розалія Люксенбург*, па-польску *Róża Luksemburg*, 1871–1919), вядомая сваімі дасягненнямі ў галіне тэорыі марксізму і палітычнай дзейнасці, выступала з прамовамі на нямецкай, польскай, рускай, французскай мовах і на ідышы, але свае працы пісала амаль выключна па-нямецку [Rosa Luxemburg 2013]. Самы вынаходлівы ў моўным плане польскі паэт XX ст. Баляслаў Лесьмян (пры нараджэнні – Лесман, 1877–1937) свае першыя вершы пісаў па-руску, а потым перайшоў на польскую

мову [Leśmian 1987]. Адзіны на сёння ізраільскі нобелеўскі лаўрэат у галіне літаратуры Шмуэль Ёсеф Агнон (*Szmuel Josef Czaczkes*, 1888–1970) пачаў пісаць на ідышы, але атрымаў вядомасць пасля пераезду ў 1908 г. у Палесціну, дзе пісаў выключна на іўрыце. З іншага боку, Ісаак Башэвіс-Зінгер (*Ицхок Херш Зингер* па-руску, *Icek Hersz Zynger* па-польску, 1902–1991) быў адзіным, хто атрымаў Нобелеўскую прэмію па літаратуры за творы, напісаныя на ідышы. Больш за тое, І. Башэвіс-Зінгер – адзіны неангламоўны аўтар, чые творы ўвайшлі ў калекцыю “Бібліятэкі Амерыкі”, якая абвясціла сваёй мэтай складанне літаратурнага канону ЗША [Bashevis Singer 2016]. Унікальна ў сусветным маштабе і тое, што ў міжваеннай Варшаве дзейнічалі два ПЭН-клубы: адзін для польскамоўных пісьменнікаў, а другі – для творцаў на ідышы [Segalowicz 2001].

Адносныя поспехі паланізацыі і русіфікацыі ў расейскай зоне падзелу былой Рэчы Паспалітай таксама прывялі да больш ці менш прыметнага адасаблення неславянамоўнага насельніцтва (габрэяў і літоўцаў), якія апынуліся на вастрыі барацьбы гэтых процідзейных этнамоўных сіл. Як ужо гаварылася, часта не хочучы прымыкаць ні да аднаго з гэтых двух процілеглых полюсаў, яны імкнуліся да стварэння ўласнай этнамоўнай праграмы, якая мела, як правіла, нацыянальны характар. Падобная дылема, пастаўленая проціборствам русіфікацыі і паланізацыі, стаяла і перад славянамоўным насельніцтвам грэка-каталіцкага (уніяцкага) веравызнання. Іх вера ці памяць пра яе (бо ў Расеі з пэўных часоў уніяцтва было забаронена [Magocsi 2002: 113]) дазваляла ім захоўваць групавую адасобленасць як ад “палякаў-каталікоў”, так і ад “праваслаўных маскалёў (расейцаў)” [Snyder 2003]. Сапраўды, як мінімум з канца XIX ст. жыхары

шмат якіх вёсак на Беларусі падзяліліся на “беларусаў” і “палякаў”, г. зн. абазначалі адрозненне між сабой праз этнамоўную тэрміналогію. Аднак на самой справе яны размаўлялі на аднолькавай гаворцы, характэрнай для іх мясцовасці. Розніца паміж “беларусамі” і “палякамі” ў такіх выпадках вызначалася пісьменствам і веравызнаннем: “беларусы” пісалі кірыліцай і вызнавалі праваслаўе або ўніяцтва, тады як “палякі” былі каталікамі і калі іх пісьме лацінскай графікай [Engelking 1999; Engelking 2012]. Але да самай сярэдзіны XX ст. гэтае адрозненне было даволі сімвалічным, бо пераважная большасць такіх сельскіх “беларусаў” і “палякаў” былі непісьменныя² [Iwanowa 1951; Tomczonek 1996: 35].

Росту этнамоўных нацыянальных рухаў на расейскіх землях былой Рэчы Паспалітай – паміж польскім і расейскім полюсамі ідэалагічнага прыцягнення – спрыялі і замежныя ўплывы. У выпадку літоўскага нацыянальнага руху гэта былі сотні тысяч экзэмпляраў кніг на літоўскай мове, якія ў 1860–1904 г. таемна перапраўляліся праз нямецка-расейскую мяжу з Усходняй Прусіі ў “этнічную Літву” [Kaunas 1996; Vileišis 2009]. З іншага боку, нованароджаны нацыянальны рух расейскіх “маларосаў” (украінцаў) атрымаў вырашальны імпульс, калі па суседстве ва Усходняй Галічыне (у Аўстра-Венгрыі) у пачатку 1870-х гадоў была створана сетка школ і органаў мясцовага самакіравання новага тыпу, якія працавалі на русінскай (украінскай) мове. Як і ў выпадку з Літвой, расейскія ўлады забаранілі ўвоз выданняў на русінскай мове з Аўстра-Венгрыі ў Расею. Буйнога руху падпольных кніганошаў тут не ўзнікла, але русінскія і маларасійскія пісьменнікі і гандляры маглі перасякаць мяжу ў абодвух кірунках, шукаючы сабе лепшых прафесійных, эканамічных і палітычных

магчымасцяў у Расеі або Аўстра-Венгрыі [Magocsi 2002; Moser 2016: 169–408].

Да Першай сусветнай вайны большая частка габрэйскага насельніцтва ўсяго свету гуртавалася на расейскіх землях былой Рэчы Паспалітай, улучна з Царствам Польскім. Каб не дапусціць пранікнення габрэйў у цэнтральныя раёны Расеі і тым самым “апаганення святой праваслаўнай Русі” [Livak 2010: 46], ужо ў 1791 г. новадалучаныя землі былі аддзелены ад рэшты расейскай тэрыторыі так званай “рысай аселасці”. Унутры гэтай рысы апынуліся ўсе землі былой Рэчы Паспалітай, далучаныя да Расеі, з невялікім выняткам Курлянды і Лівоніі (ці, груба кажучы, сучаснай Латвіі)³. Мала таго, з увагі на карыснасць габрэйскіх купцоў і прадпрымальнікаў для развіцця эканомікі рыса аселасці была пашырана на поўдзень і ўлучыла ў сябе паўночнае ўзбярэжжа Чорнага мора (тэрыторыю сучаснай Малдовы і Паўднёва-Усходняй Украіны), захопленая Расеяй у Асманскай імперыі [Бикерман 1911; *The Persecution* 1891]. Гэтае адзінае ў сваім родзе пашырэнне рысы аселасці спатрэбілася яшчэ і таму, што большая частка мусульманскіх насельнікаў далучаных земляў або ўцяклі самі, або былі выгнаны ў Асманскую імперыю [Karpat 1985: 27; Ye'or 1996: 172–173]. Рыса аселасці, якая паводле свайго характару нагадвала гета, праіснавала да самага канца Расейскай імперыі, хоць дэ-факта яна знікла ў 1915 г., калі пад націскам армій Цэнтральных дзяржаў бежанцы, у тым ліку і габрэі, пакінулі заходнія прыгранічныя раёны Расеі і рушылі ў цэнтральныя і ўсходнія рэгіёны гэтай велізарнай імперыі [Prymaka-Oniszk 2016]. На пачатак XX ст. высветлілася, што добраахвотная асіміляцыя шляхам прыняцця хрысціянства і пераходу на рускую, нямецкую ці польскую мову для працы і штодзённых зносін

у выпадку габрэяў не спрацоўвае. Усё больш палітызаваны антысемітызм быў настолькі моцны, што не дазваляў габрэям стаць тымі ж “палякамі”, нават калі яны лепш размаўлялі і пісалі па-польску і больш пільнаваліся каталіцкіх рэлігійных традыцый, чым звычайныя палякі [гл. Iancu 2014: 69–125]. У выніку гэтага ўсё глыбейшага сацыяльна-палітычнага адчужэння, ва ўмовах захавання дыскрымінацыйнай рысы аселасці, пасля рэвалюцыі 1905 г., плёнам якой стала часовая лібералізацыя палітычнага жыцця, у Расейскай імперыі ўзнікла мноства габрэйскіх нацыянальных арганізацый і партый, адны з якіх вялі сваю дзейнасць на ідышы, а другія (сіянісцкага кірунку) – на іўрыце [Polonsky 2010; Shtakser 2014; Ury 2012]. Падобным чынам разгортваліся падзеі і ў аўстра-венгерскай Галіччыне, пасля таго як у 1907 г. у “аўстрыйскай частцы” імперыі адбыліся першыя выбары, у якіх магло браць удзел усё мужчынскае насельніцтва. Хоць перад гэтым габрэі ў Аўстра-Венгрыі зазнавалі менш дыскрымінацыі і прыніжэнняў, чым у Расейскай імперыі, у канцы XIX – пачатку XX ст. яны зразумелі, што ні (аўстра-)нямецкі, ні польскі, ні русінскі (украінскі) нацыянальныя рухі не гатовы прымаць іх як паўнапраўных членаў⁴ [Shanes 2012].

Між тым неабходна падкрэсліць, што аўстра-венгерская Галіччына была цесна звязана не толькі з фармаваннем украінскага этналінгвістычнага нацыяналізму, але і з узнікненнем будучай этнамоўнай польскай нацыянальнай дзяржаўнасці. Калі ў прускай зоне падзелу былой Рэчы Паспалітай сякое-такое дзвюхмоўе ў сферах справаводства і адукацыі захоўвалася да 1870-х гадоў, дык у габсбургскай Галіччыне польскай мове ад пачатку не было дадзена ніякіх саступак ні ў адукацыі, ні тым больш у самакіраванні. У перыяд да 1870-х гадоў

польская мова мела статус *адзінай* мовы самакіравання і адукацыі *толькі* ў першапачатковай расейскай зоне падзелу і ў Царстве Польскім: у першай – да паўстання 1830–1831 г., а ў другім – да антырасейскага паўстання 1863–1864 г.⁵ [Kamusella 2013]. Пасля 1864 г. не было *ніводнага* рэгіёну былой Рэчы Паспалітай, нават самага маленькага, дзе польская мова выкарыстоўвалася б у якасці афіцыйнай. Гэты перапынак працягваўся паўдзсяцігоддзя. Пасля пераўтварэння ў 1867 г. абсалютысцкай Аўстрыйскай імперыі ў ліберальную Аўстра-Венгрыю ў Галіччыне ў 1869 г. была ўведзена польская этнамоўная аўтаномія. Вена адчувала вострую патрэбу ў лаяльнасці тамтэйшай польскай шляхты, каб захаваць дуалістычны характар новай дзяржавы і стварыць процівагу ўпартаму канстытуцыйнаму абструкцыянізму чэшскіх палітыкаў, якія спадзяваліся дабіцца “трыялістычнага рашэння”, г. зн. асобнай аўтаномнай адзінкі для чэхаў і іншых славян імперыі. Калі б ім гэта ўдалося, Аўстра-Венгрыя ператварылася б у Аўстра-Венгра-Славію [Wrotnowski 1889]. Польская шляхта Аўстра-Венгрыі не падзяляла падобных памкненняў, якія маглі б паставіць пад пагрозу дуалістычны характар імперыі. Прычына гэтага была ў тым, што ў вачах гэтай шляхты большая частка “іх дзяржавы” – былой Рэчы Паспалітай – знаходзілася *на-за межамі* Аўстра-Венгры, у Расеі. Аднак з цягам часу дэмакратызацыя палітычнай сістэмы ў аўстрыйскай частцы дваадзінай манархіі прымусіла Вену і польскіх паноў Галіччыны пайсці на большыя культурныя і палітычныя саступкі русінскім (украінскім) нацыянальным дзеячам ва ўсходняй частцы рэгіёну [Демкович-Добрянський 1969]. Асабліва востра гэтае пытанне паўстала пасля 1907 г., калі ўсеагульнае мужчынскае выбарчае

права прывяло нацыянальных актывістаў і сацыял-дэмакратаў Галіччыны ў венскі Райхсрат (аўстрыйскі імперскі парламент) [Kozuchowski 2013: 47; Siegl 1907]. Паводле свайго значэння для пераходу палітыкі з рук знаці ў рукі мас гэтая тэктанічная падзея нагадвала рэвалюцыю 1905 г. у Расейскай імперыі.

Аўстра-венгерскі кронлянд Галіччына не толькі стаў непасрэднай крыніцай сучаснай польскай этнамоўнай нацыянальнай ідэі і дзяржаўнасці, але і адыграў такую самую ролю для ўкраінскай этнамоўнай нацыянальнай ідэі і дзяржаўнасці. Але, як ужо гаварылася, менавіта Першая сусветная вайна рашуча адкрыла акно магчымасцяў для рэалізацыі праектаў дзяржаўнага будаўніцтва, пра якія марылі разнастайныя этналінгвістычныя нацыянальныя рухі на ўсёй тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай – хоць у асноўным у расейскай зоне падзелу. Большая частка гэтай тэрыторыі (з істотным выняткам расейскай часткі ўкраінскіх земляў) апынулася пад акупацыяй Германскай і Аўстра-Венгерскай імперыі. Каб прыцягнуць польска-літоўскую шляхту і польскую інтэлігенцыю нацыяналістычнага кірунку на бок Цэнтральных дзяржаў, Берлін і Вена ў 1916 г. пераўтварылі расейскае Царства Польскае ў Рэгенцкае Каралеўства Польскае (*Regentschaftskönigreich Polen*). Было дадзена расплывістае і няпэўнае абяцанне, што пасля вайны гэтае рэгенцкае каралеўства стане польскай нацыянальнай дзяржавай. Так Берлін і Вена з карысцю для сябе пераклучылі ўвагу польскага нацыянальнага руху з прускай (германскай) і аўстрыйскай зон падзелу на расейскую зону, у якой заставалася ладная доля земляў былой Рэчы Паспалітай [Winnicki 1991].

Але звязанае з гэтым аднаўленне, а затым і ўзмацненне польскага нацыянальнага руху магло падарваць

эканамічны і палітычны ўплыў Цэнтральных дзяржаў на іх супольную сферу ўплыву, якая атрымала назву *Mittleeuropa* (Цэнтральная Еўропа) [Naumann 1915]. Таму пра аднаўленне Рэчы Паспалітай як польскай нацыянальнай дзяржавы не магло быць і гаворкі. Каб падкрэсліць гэта, Берлін, замест таго каб перадаць акупаваныя землі былога Вялікага Княства Літоўскага пад кантроль Польшчы, ператварыў іх у квазідзяржаву Обэр-Ост [гл. Liulevicius 2000: 205]. Важна адзначыць, што, апрача дэрусіфікацыі Обэр-Оста, нямецкая акупацыйная адміністрацыя паклапацілася і пра тое, каб там у перыяд часовай нестабільнасці галоўнай грамадска-палітычнай сілай не стаў польскі нацыяналізм. Дзеля гэтага нямецкія акупацыйныя ўлады дазвалялі і заахвочвалі выкарыстанне ў мясцовым самакіраванні і адукацыі поруч з нямецкай і польскай таксама беларускай, латышкай, літоўскай і габрэйскай (пад якой разумеўся ідыш) моваў [Befehlsund Verordnungsblatt 1915; Das Land Ober Ost 1917]. Калі б не гэтая палітыка і далейшая нямецкая падтрымка няпольскіх і нерасейскіх нацыянальных рухаў Обэр-Оста, Беларусь, Латвія і Літва маглі б так ніколі і не адбыцца як асобныя этнамоўна акрэсленыя нацыянальныя дзяржавы. Гэтаксама і габрэйскі этналінгвістычны нацыянальны рух на базе ідыша без гэтых умоў мог бы не стаць найважнейшай габрэйскай палітычнай опцыяй у міжваенным Савецкім Саюзе і, да некаторай ступені, у міжваеннай Польшчы⁶ [Sukiennicki 1984]. На пачатку 1918 г. пераможны наступ Германіі і Аўстра-Венгрыі на поўдні Расеі ненадоўга пашырыў многія з гэтых палітычных мераў і на ўкраінскія землі былой Расейскай імперыі. Тым часам Украіна ўжо абвясціла пра сваю незалежнасць як самастойная нацыянальная дзяржава [Mędrzecki 2000].

Уздым усіх гэтых самаабвешчаных няпольскіх этнамоўных нацыянальных рухаў у расейскай зоне падзелу стаў шокам для тых прадстаўнікоў польска-літоўскай шляхты і інтэлігенцыі з яе асяроддзя, якія ўсё яшчэ звязвалі свае надзеі са станавам праектам аднаўлення Рэчы Паспалітай як польскай нацыянальнай дзяржавы. З іншага боку, польскія этнамоўныя нацыяналісты на чале з Раманам Дмоўскім (нягледзячы на дробнашляхоцкае паходжанне апошняга) не падзялялі гэтых ілюзій і былі гатовы прыняць дапамогу Расеі дзеля адваёвы этнамоўных польскіх земляў у Германіі і Аўстра-Венгрыі. Цаной, якую давялося б заплаціць за гэта польскаму нацыянальнаму руху, стала б адмова ад большай часткі земляў, далучаных да Расеі да 1815 г., якія з этналінгвістычнага пункту гледжання ўсё роўна *не былі* польскімі [Bakhturina 2004: 52–76]. У выніку падзеі вакол абвясчэння Польшчы як нацыянальнай дзяржавы ў 1918 г. былі прасякнуты ідэалагічнай барацьбой паміж гэтымі двума лагерамі. Паплечнікаў Дмоўскага мала хвалявалі этнамоўна няпольскія рэгіёны былой Рэчы Паспалітай – яны імкнуліся да стварэння цэнтралізаванай, унітарнай і этналінгвістычна аднароднай нацыянальнай дзяржавы на ўзор Францыі [Modras 1994: 22–26; Porter 2000]. У той жа час палітычны і вайсковы лідар Юзаф Пілсудскі (1867–1935; як і Дмоўскі, ён паходзіў са шляхоцкай сям’і) і яго паплечнікі, якія карысталіся падтрымкай польска-літоўскай шляхты, разлічвалі на стварэнне федэрацыйнай польскай дзяржавы. Яе ядром была б этнамоўная Польшча з беларускай аўтаноміяй у сваім складзе. У сваю чаргу, гэтае польска-беларускае ядро ўступіла б у федэрацыйны звяз з этнічнай Літвой. Затым, паводле гэтага палітычнага плана, новая федэрацыйная дзяржава падпісала б канфедэрацыйны звяз з Украінай.

Выніковая складзеная дзяржава ([{Польшча – Беларусь} – Літва] – *Украіна*)⁷ улучала б у сябе ўсе землі былой Рэчы Паспалітай (хіба што без Латгаліі, якая, як можна меркаваць, даставалася Латвіі), але, вядома ж, этналінгвістычная Польшча павінна была іграць ролю першай скрыпкі сярод усіх федэрацыйных і канфедэрацыйных адзінак гэтай дзяржавы [Wandycz 1970, 1990].

Насуперак усім скептычным чаканням, асабліва пашыраным у Заходняй Еўропе [Nowak 2015], Польшча выйграла вайну 1919–1921 г. з бальшавіцкай (Савецкай) Расеяй. Федэрацыйныя ідэі Юзафа Пілсудскага вымагалі перадачы Польшчы ўсіх земляў былой Рэчы Паспалітай, у свой час забраных Расеяй. І хоць такая магчымасць выглядала тады для пераможнай Варшавы даволі рэальнай, гэтага не адбылося. Дэлегацыя, якая абмяркоўвала і падпісвала з савецкім бокам Рыжскі мірны дагавор 1921 г., складалася ў асноўным з прыхільнікаў Дмоўскага, якія ў той час кантралявалі польскі ўрад. Адстойваючы ідэю цэнтралізаванай і этнамоўна аднароднай польскай нацыянальнай дзяржавы, яны непакоіліся, што Польшча не зможа асіміляваць такую велізарную “этнаграфічную масу” няпольскага насельніцтва. Вось чаму яны абмежаваліся заходняй часткай расейскай зоны падзелу і правялі ўсходнюю мяжу Польшчы прыблізна па лініі другога падзелу Рэчы Паспалітай 1793 г. У адваротным выпадку як мінімум дзве трэці міжваеннай Польшчы склалі б этналінгвістычна няпольскія тэрыторыі. Тым не менш, нават такі “рэалістычны падыход” прывёў да таго, што ўся ўсходняя частка міжваеннай Польшчы аказалася пераважна няпольскай у этнамоўным і этнарэлігійным сэнсе⁸. Прыхільнікі Дмоўскага зусім дарэмна былі ўпэўнены ў тым, што асіміляваць няпольскую “этнаграфічную масу” гэтых земляў удасца за

жыццё ўсяго аднаго пакалення [Borzęcki 2008: 54–55, 121; Maszkiewicz 2009: 122; Porter 2000: 219–227].

Да 1923 г. тэрытарыяльныя контуры міжваеннай Польшчы стабілізаваліся. Тэрыторыя новай нацыянальнай дзяржавы складалася з усіх аўстрыйскіх і амаль усіх прускіх земляў былой Рэчы Паспалітай. У апошнім выпадку тэрыторыі, якія *не ўвайшлі* ў склад міжваеннай Польшчы, складалі траціну ад прускай долі ў першым падзеле. Яны або засталіся ў Германіі, або ўвайшлі ў склад наднацыянальнага дзяржаўнага ўтварэння Вольны горад Данцыг. Аднак паколькі пасля 1815 г. 82% земляў былой Рэчы Паспалітай былі пад уладай Расейскай імперыі, дык і тэрытарыяльнае ядро міжваеннай Польшчы было сфармавана ў асноўным з гэтых земляў. У іх ліку апынулася ўсё Царства Польскае, а таксама дзве трэці (паўднёвая і цэнтральная часткі) земляў, здабытых Расей у 1795 г. у час трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай. Паўночная трэць гэтых земляў адышла Літве і Латвіі⁹. Тэрыторыя міжваеннай Польшчы ў выніку складала 388 600 км², і на 99% гэта былі землі былой Рэчы Паспалітай. Толькі 4340 км² прыпадала на землі, якія не былі прадметам колішніх падзелаў, – усходнюю частку германскай Верхняй Сілезіі і некаторыя ўсходнія раёны аўстрыйскай Сілезіі. З гэтых земляў, якія *ніколі не належалі* Рэчы Паспалітай, быў утвораны самы маленькі рэгіён міжваеннай Польшчы – аўтаномнае Сілезскае ваяводства (*Województwo Śląskie*) [Eberhardt 2004: 125]. Што важна з эканамічнага пункту гледжання, на тэрыторыі гэтага маленькага ваяводства апынулася большая частка германскага Верхнесілезскага прамысловага раёна. На той час гэта быў другі па велічыні прамысловы раён ва ўсёй Еўропе пасля Рурскага, які дастаўся міжваеннай

Германіі. Індустрыялізацыя польскай нацыянальнай дзяржавы ў перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі стала магчымай толькі дзякуючы прамысловасці Сілезскага ваяводства [Województwo 1996]. Але, як гэта ні дзіўна, у цэнтры палітычнай і ідэалагічнай увагі ўладаў краіны заставаліся няпольскія ўсходнія рэгіёны і “страчаныя” землі былой Рэчы Паспалітай, што засталіся ў складзе Савецкага Саюза [Mędrzecki 2015].

Былыя землі Рэчы Паспалітай, атрыманыя ад Аўстра-Венгрыі і Германскай імперыі, разам з Царствам Польскім¹⁰ у суме склалі амаль 356 тыс. км², ці 93% тэрыторыі новай нацыянальнай дзяржавы. Гэта азначае, што з першапачатковай расейскай зоны падзелу (да 1815 г.) удалося далучыць усяго 25 тыс. км² (6%). Гэта быў самы парадаксальны вынік для тых, хто шчыра хацеў стварыць Польшчу як рэінкарнацыю Рэчы Паспалітай. У XIX ст. польска-літоўская шляхта ўздымала супраць Расеі два паўстанні, каб найперш вярнуць адроджанай “Польшчы” менавіта землі, анексаваныя ў свой час Расеяй, а не Прусіяй ці Аўстрыяй. У рэальным жа выніку міжваенная Польшча звязалася да заходніх дзвюх трэціх колішняга Каралеўства Польскага і заходняй паловы Вялікага Княства Літоўскага. Пэўным апраўданнем прэтэнзій на ўмоўную пераемнасць паміж Рэччу Паспалітай і міжваеннай Польшчай стала ўлучэнне ў склад новай дзяржавы Варшавы – сталіцы Рэчы Паспалітай і даўнейшага Каралеўства Польскага, Кракава – іх больш ранняй сталіцы, і Вільні – сталіцы ВКЛ. За апошні поспех, праўда, давялося заплаціць сапраўднай халоднай вайною з Літвой. Найбольш адчувальнай праявай гэтага халоднага канфлікту стала рашэнне Літвы закрыць мяжу з Польшчай, якое трымалася ўвесь міжваенны перыяд [Łossowski 2010].

Прынятае ў Рызе рашэнне адмовіцца больш як ад паловы першапачатковай расейскай зоны падзелу азначала, што ладная доля польска-літоўскай шляхты і іх нашчадкаў пакідаліся на літасць варожага да арыстакратыі і буржуазіі савецкага рэжыму. Шмат каму з гэтых кінутых Варшавай прадстаўнікоў шляхты ўдалося ўцячы ў міжваенную Польшчу, але многія зазналі рэпрэсіі і загінулі ў савецкім ГУЛАГу, заклеяваныя як “ворагі народа” [“Bez sądu, świadków i prawa...” 2002; Iwanow 2014; Kucharski 2010; Kupczak 1994]. Паводле аптымістычных ацэнак, доля палякаў у насельніцтве міжваеннай Польскай Рэспублікі складала дзве трэці – пры ўмове аднясення да іх усіх славянамоўных каталікоў, незалежна ад іх самавызначэння і ад таго, ці былі яны пісьменныя і ці валодалі польскай літаратурнай мовай (чаго ў многіх выпадках не назіралася). Рэшту жыхароў міжваеннай Польшчы прылічалі да іншых нацыянальнасцяў. Сюды ўваходзілі 5 млн славянамоўных грэка-каталікоў (“русінаў”, г. зн. украінцаў); 3 млн юдэяў (габрэяў), якія размаўлялі на ідышы, а таксама на польскай, рускай і нямецкай мовах; 1 млн славянамоўных уніятаў і праваслаўных (беларусаў) і 1 млн каталікоў і пратэстантаў, якія гаварылі па-нямецку ці былі славяна-нямецкімі білінгвамі (немцы, кашубы, сілезцы, мазуры) [Horak 1961; Tomaszewski 1985].

Аднак узнікае пытанне, наколькі апраўдана з этналінгвістычнага пункту гледжання адносіць усіх славянамоўных каталікоў міжваеннай Польшчы да палякаў. Гэтае пытанне асабліва актуальнае, калі ўлічыць, што да самага канца Вялікай вайны на расейскіх землях былой Рэчы Паспалітай (у тым ліку ў Царстве Польскім) усё яшчэ зберагаліся перажыткі часоў прыгону. Адным з такіх перажыткаў быў магутны сацыяльны раскол, які працягваў

аддзяляць “польскіх” сялян (ці славянамоўных каталікоў) ад іх “эліт”, узмоцнены тым фактам, што ў Расейскай імперыі не паспелі ўкараніць сістэму масавай абавязковай пачатковай адукацыі, якая магла б гэты раскол скараціць. Але ж калі б такая пачатковая адукацыя была ўведзена, дык пасля Вялікай вайны большасць такіх сялян-“палякаў” хутчэй назвалі б сябе “рускімі”, “беларусамі” ці “ўкраінцамі”. Больш за тое, да Першай сусветнай вайны ў прускай і тым больш расейскай зонах падзелу зусім не было польскамоўных школ (з выняткам перыяду 1915–1918 г., калі Цэнтральныя дзяржавы дазволілі стварыць у акупаваным Царстве Польскім сістэму польскамоўнай асветы). Такім чынам, вельмі нешматлікія славянамоўныя сяляне-каталікі валодалі так званай *правільнай* польскай мовай (з пункту гледжання шляхты ці інтэлігенцыі шляхоцкага паходжання). Сяляне называлі такую мову “панскай” (*pańska mowa*), і больш як 70% з іх у міжваенны перыяд яе не разумелі ці ледзьве разумелі [Pamiętniki 2003: 155]¹¹. Польска-літоўская арыстакратыя і польская інтэлігенцыя (якая паходзіла пераважна з родаў першай) ужывалі і развівалі польскую літаратурную мову, якая аформілася як надтэрытарыяльны шляхоцкі сацыялект не пазней як у канцы XVI – пачатку XVII ст. [гл. Pochodzenie 1956; Taras 2000]. Адукаваная эліта міжваеннай Польшчы, калі прыняць за яе персанал усіх дзяржаўных устаноў (разам з поштай), складала 6% насельніцтва, што прыблізна адпавядала агульнай долі шляхты ў насельніцтве Рэчы Паспалітай. Але гэтая лічба скарачаецца ўдвая, усяго да 3%, калі ўлічыць толькі тых, хто меў закончаную сярэднюю адукацыю. Пры гэтым не менш як трэць ад апошняй групы (1% насельніцтва) мелі няпольскае этнічнае паходжанне – былі дзвюхмоўнымі габрэямі ці немцамі, якія валодалі польскай

мовай нароўні з родным ідышам ці нямецкай (або адным з яе мясцовых дыялектаў). Такім чынам, рэальную долю носьбітаў польскай літаратурнай мовы (ці хутчэй карыстальнікаў, бо дома яны маглі размаўляць на роднай мясцовай гаворцы ці ўвогуле іншай мове) можна ацаніць у 900 тыс. чалавек, хоць Дмоўскі і яго прыхільнікі прызналі б “праўдзівымі палякамі” (якімі маглі быць толькі каталікі) не больш як 600 тыс. з іх. Калі ж узяць у разлік польскамоўнае насельніцтва з вышэйшай адукацыяй, дык яго было яшчэ менш – усяго каля 60 тыс. чалавек, прычым “праўдзівыя палякі” складалі хіба палову ад гэтай колькасці – максімум 40 тыс. чалавек¹² [Bajerowa 2003: 21; Jedlicki 1999; Wasilewski 1986].

Пераважная большасць жыхароў міжваеннай Польшчы (дзе трэці ўсяго сельскага насельніцтва) размаўлялі ці на мясцовых славянскіх гаворках, ці на неславянскіх мовах (нямецкай, літоўскай, ідышы) або іх гаворках, а ў выпадку многіх габрэяў – на габрэйскіх этналектах польскай мовы ці мясцовых славянскіх гаворак [Brzezina 1986; Horak 1961; Rieger 1996–2010; Tomaszewski 1985]. Славянамоўныя каталікі, пераважна сяляне, якіх афіцыйная статыстыка запісвала ў “палякі”, з цягам часу пачыналі прызнаваць Польшчу за сваю дзяржаву, але гэта быў працяглы і паступовы працэс, які завяршыўся толькі ў камуністычнай Польшчы. Той факт, што нават пачатковая польскамоўная адукацыя даволі доўга была даступна не ўсім, абмяжоўваў магчымасці пашырэння польскай самасвядомасці сярод такіх сялян [Chłasiński 1938]. Першая сялянская партыя (*Stronnictwo Ludowe*), якую можна было б назваць польскай, была заснавана толькі ў 1895 г. у Галічыне, дзе масавая пачатковая польскамоўная адукацыя існавала ўжо на працягу цэлага пакалення, г. зн. з 1869 г. І ўсё ж

члены гэтай сялянскай партыі вырашылі дадаць да яе назвы прыметнік “польская” толькі праз восем гадоў – у 1903 г. (*Polskie Stronnictwo Ludowe*) [Stauter-Halsted 2004: 234]. Кааптацыя каталіцкага славянамоўнага сялянства з прускай і расейскай зон падзелу пад сцягі інтэлігенцкага канцэпту польскай этнамоўнай нацыі пачалася толькі ў міжваеннай Польшчы. Толькі тады пачатковая адукацыя ўпершыню зрабілася даступнай і тэарэтычна нават абавязковай для ўсіх дзяцей у краіне, у тым ліку для каталіцкай славянамоўнай сялянскай моладзі [Mędrzecki 2002]. І ўсё ж працэс пашырэння нацыянальнай (этнічнай) самасвядомасці сярод такіх сялян і іх прымання такой самасвядомасці быў завершаны толькі пасля Другой сусветнай вайны – у 1960–1970-х гадах. Гэта адбылося ўжо ў камуністычнай Польшчы, дзе даступнасць і абавязковасць пачатковай адукацыі для ўсіх (праўда, з красамоўным выняткам цыганоў) была не толькі *абвешчана*, але і *забяспечана на практыцы*. Поўная ліквідацыя непісьменнасці сярод усіх жыхароў Польшчы (на базе польскай літаратурнай мовы) стала сацыяльнай рэальнасцю ў сярэдзіне 1960-х гадоў. На той час палова насельніцтва ўжо жыла ў гарадах, што было абумоўлена інтэнсіўнай індустрыялізацыяй, якая пацягнула за сабой імклівую ўрбанізацыю. Гэтыя беспрэцэдэнтныя змены, вынікам якіх стала дасягненне поўнага і гамагеннага аднамоўя на базе польскай літаратурнай мовы, былі замацаваны ў 1970–1980-х гадах ўсеагульным пашырэннем радыёвяшчання і тэлебачання, якія працавалі, вядома ж, *выключна* на польскай літаратурнай мове [Bajerowa 2003: 30–34; Łuczewski 2012].

З іншага боку, у міжваеннай Польшчы спробы прымуова вучыць па-польску і набіраць у Войска Польскае некаталіцкае славянамоўнае насельніцтва – якое

разглядалася як “этнаграфічная маса без выразнай нацыянальнай самасвядомасці” (*masa etnograficzna bez wykryształizowanej tożsamości narodowej* [гл. Czech 2006: 18]), роўна як і жыхароў, якія не гаварылі па-польску (незалежна ад іх веравызнання), каб тым самым прымусяць іх лічыць сябе часткай польскай нацыі, правальваліся. Наадварот, такі прымус часта штурхаў іх да іншых этнамоўных нацыянальных праектаў – украінскага, габрэйскага, нямецкага, беларускага ці літоўскага. Часта гэта адбывалася таму, што “праўдзівыя палякі” і міжваенныя палітычныя лідары, якія трымаліся занадта ксенафобскай і эксклюзівісцкай лініі польскага нацыяналізму Дмоўскага, проста адмаўляліся ўспрымаць некаталіцкіх славянафонаў (будучых беларусаў і ўкраінцаў), неславянамоўных каталікоў (будучых немцаў і літоўцаў), не гаворачы ўжо пра некаталіцкіх неславянафонаў (немцаў і габрэяў) як “паўнацэнных палякаў” (ці хоць бы “суайчыннікаў”) [гл. Kunicki 2012; Lipski 2015; Porter 2000]. У тую эпоху нацыянальна арыентаванай мадэрнізацыі, калі, каб *не быць* дыскрымінаваным, *трэба было* належаць да нейкай нацыі, насельніцтва, чыя ідэнтычнасць не ўпісвалася ў нарматыўныя рамкі польскага нацыяналізму, вымушана было ці эміграваць, ці звяртацца па абарону да іншых нацыянальных праектаў. Вядома ж, распрацоўка, стандартызацыя і ўкараненне беларускай, нямецкай, габрэйскай (ідыша), літоўскай ці ўкраінскай літаратурных моваў як асновы для нацыянальнай ідэнтычнасці была таксама свайго роду індактрынацыяй. Тыя, каму не раз адмаўлялі ў далучэнні ці поўным доступе да польскасці, прымалі адну з гэтых індактрынацый як “сваю” з прычыны агульнапрынятага імператыўнага меркавання, што ў чалавека, які хоча лічыцца “цывілізаваным”, няма іншага выбару, апроча як належаць

да пэўнай нацыі. Той ці іншы гатунак нацыяналізму хутка стаў адзіным даступным сродкам “выбіцца ў людзі” што ў Польшчы, што ва ўсіх іншых краінах Цэнтральнай Еўропы¹³. Тыя ж, хто не хацеў ці не мог гаварыць папольску, яшчэ больш маргіналізаваліся польскай нацыянальнай дзяржавай праз паступовую, але няўхільную ліквідацыю школ з выкладаннем на мовах нацыянальных меншасцяў. Спачатку, у 1920-х гадах, польская мова ўводзілася ў такіх школах як яшчэ адзін дапаможны сродак навучання. У наступнае ж дзесяцігоддзе ўсё выкладанне ў дзяржаўных школах пераводзілася на яе. Мовы нацыянальных меншасцяў у спецыялізаваных школах заставаліся толькі як адзін з прадметаў. У другой палове 1930-х гадоў колькасць нацыянальных школ імкліва скарачалася, апошнія з іх былі пераважна прыватнымі, дый тыя ўвесь час зазнавалі ціск з боку польскіх улад [Horak 1961; Polonizacja 2015].

Апрача таго, вялікае абурэнне некаторых беларускіх актывістаў [Rudling 2014: 243–274] і асабліва ўкраінскіх нацыянальных лідараў, палітыкаў і гісторыкаў выклікала тое, што ў склад міжваеннай Польшчы была ўлучана толькі *частка* расейскай зоны падзелу былой Рэчы Паспалітай, а таксама *частка* ўкраінскамоўных земляў на чале з Усходняй Галіччынай. З пункту гледжання ўкраінцаў, якія раней падпісалі з Польшчай дагавор аб супольнай барацьбе з Чырвонай арміяй у ходзе савецка-польскай вайны, Рыжскі мірны дагавор 1921 г. выглядаў як здрада. З аднаго боку, гэты дагавор вызначаў міжваенную польска-савецкую мяжу, але пры гэтым крэсліў усе далейшыя надзеі на захаванне незалежнай Украіны [Palij 1995; Szajdak 2005]. Для многіх украінцаў гэта было чарговым падзелам Украіны (*поділ України*) паміж Варшавай і Масквой. Тыя, хто

разважаў у такім – даволі анахранічным – ключы, на-
 следуючы ўжо ўтрыманай канцэпцыі падзелаў Рэчы
 Паспалітай, лічылі, што першы падзел Украіны адбыўся
 ў 1667 г., калі Рэч Паспалітая перадала Маскоўскай дзяр-
 жаве Кіеў і левабярэжную Украіну [Bilenky 2012: 80; Бі-
 лоцерківський 2007: 189; Stadnik 2004: 119]. Беларускія
 публіцысты і палітыкі таксама няславілі Рыжскі мір як
 падзел Беларусі [Belarusian Caricature 2014; Латышонак,
 Мірановіч 2013: 154; Содаль 2007: 7]. Не менш негатыў-
 на ацанілі і літоўцы захоп Польшчай літоўскай сталіцы
 Вільні і Віленскага краю ў 1920 г., а таксама іх афіцый-
 нае ўлучэнне ў склад Польшчы праз два гады. Плошча
 захопленай тэрыторыі – 13,5 тыс. км² – была не вель-
 мі вялікая, але сімвалічнае значэнне горада было велі-
 зарным для Літвы. Таму ў міжваенны перыяд Вільня па-
 водле Канстытуцыі заставалася сталіцай краіны, хоць
 урад і парламент Літвы засядалі ў Коўне, які меў статус
 “часовай сталіцы” [Lithuania 2015: 41; Natkevičius 1930;
 Границы Литвы 2010: 135].

Нягледзячы на ідэалагічныя прэтэнзіі на пераем-
 насць з Рэччу Паспалітай, міжваенная Польшча ўяўля-
 ла сабой зусім іншы тып дзяржавы. Перш за ўсё, гэта
 афіцыйна была этнамоўная нацыянальная дзяржа-
 ва каталікоў-палякаў незалежна ад іх сацыяльнага
 (станавага) статусу, *а не* стракатая станавая манар-
 хія шляхецкай *natio*, прадстаўнікі якой вызнавалі роз-
 ныя рэлігіі, размаўлялі па-польску, але чытаць і пі-
 саць любілі па-французску [Althoen 2000]. Важна
 адзначыць, што паўнапраўнымі грамадзянамі міжва-
 еннай Польшчы былі сяляне, якія ў Рэчы Паспалітай
 паводле азначэння былі прыгоннымі рабамі, пазбаў-
 ленымі практычна ўсіх істотных правоў (за выключ-
 чэннем права на жыццё). Але ўлучэнне каталіцкага

славянамоўнага сялянства ў склад польскай этналінгвістычнай нацыі далася дарагой цаной. Гэта пацягнула за сабой фактычнае вылучэнне са складу нацыі ці прымуковую асіміляцыю ўсіх тых, хто не гаварыў папольску і не быў каталіком, г. зн. сялян, якія ў адказ становіліся беларусамі, літоўцамі, немцамі, украінцамі і габрэямі. Тым самым міжваенная Польшча пазбавілася меркаванага гістарычнага права на “сваю” няпольскую (у этнамоўным і этнарэлігійным сэнсе) усходнюю палавіну. Вядома, у колькасным вымярэнні вылучэнне са складу палітычнай нацыі каля 90% насельніцтва (прыгонных і месцічаў) было горшым варыянтам, чым дыскрымінацыя непаякаў у міжваеннай Польшчы. У апошнім выпадку гэтая дыскрымінацыя была нефармальнай, але дэ-факта зусім рэальнай, хоць Канстытуцыя гарантавала аднолькавае грамадзянства і палітычныя правы для ўсіх, незалежна ад мовы і канфесіі. Яшчэ адно важнае адрозненне Рэчы Паспалітай ад міжваеннай Польшчы палягала ў тым, што польска-літоўская шляхта была раўнамерна размеркавана па ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай, чаго нельга было сказаць пра этнічных палякаў (г. зн. славянамоўных каталікоў ці носьбітаў польскай мовы) у Польскай Рэспубліцы міжваеннага перыяду. Яны складалі яўную большасць насельніцтва толькі ў заходняй палове гэтай дзяржавы. Геаграфічна раўнамернае размеркаванне шляхты забяспечвала абгрунтаваную легітымнасць дзяржаўнага ладу і манархіі ў Рэчы Паспалітай. Наадварот, легітымацыя польскай дзяржаўнасці міжваеннага перыяду праз этнічную парадыгму рабіла польскае панаванне неадта справядлівым і апраўданым у вачах прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў, якія пераважалі ва ўсходняй частцы краіны [Atlas historyczny 2000: 43, 45].

Рэальная магчымасць прымірэння і кампрамісу з “этнічнымі непаякамі”, якую абяцала першапачатковае ўсталяванне ў міжваеннай Польшчы дэмакратыі, была амаль імгненна зруйнавана забойствам першага прэзідэнта Польскай Рэспублікі. Прыхільнік Дмоўскага застрэліў Габрыэля Нарутовіча (1865–1922) у 1922 г., усяго праз пяць дзён пасля заступлення на пасаду. Галоўнай “заганай” Нарутовіча, як лічылі прыхільнікі Дмоўскага, было тое, што ён быў выбраны прэзідэнтам пры перавазе галасоў дэпутатаў ад левых партый і нацыянальных меншасцяў. Але ж Польшча павінна была стаць нацыянальнай дзяржавай палякаў-каталікоў, таму такі сімпатызонт “меншасцяў і атэістаў” на пасадзе прэзідэнта выглядаў здрадай “этнічна чыстаму” ідэалу. Забойства Нарутовіча пазначыла пачатак канца нованароджанай польскай дэмакратыі, які дарэшты настаў з дзяржаўным пераваротам 1926 г. Што яшчэ важней у кантэксце гэтага нарыса – забойства прэзідэнта таксама азначала рашучы разрыў польскага нацыяналізму з мультыэтнічным, шматмоўным і поліканфесійным характарам Рэчы Паспалітай [Prezydent Gabriel Narutowicz 2013; Brykczynski 2016; Dmowski 1996 [1933]: 93]. У выніку міжваенная Польшча стала пераемніцай Рэчы Паспалітай толькі ў сэнсе тэрыторыі, захаваўшы ў сваіх межах каля 52% земляў былой дзяржавы, а таксама ў моўным аспекце, бо шляхоцкі сацыялект польскай мовы зрабіўся дзяржаўнай мовай новай краіны. Апрача рыторыкі пра дзяржаўную пераемнасць паміж Рэччу Паспалітай і Польскай Рэспублікай, мала што яшчэ нагадвала ў міжваеннай польскай нацыянальнай дзяржаве пра колішнюю шляхоцкую рэспубліку абодвух народаў. Рыторыкі мусіла быць дастаткова.

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

- ¹ У этнамоўна польскіх рэгіёнах рэвалюцыя 1905 г. стала першым у гісторыі паўстаннем, якое аб'яднала польскамоўную шляхту, мяшчанства, рабочых і сялян дзеля агульнай справы – пабудовы “сваёй” этналінгвістычна акрэсленай польскай нацыі і яе будучай нацыянальнай дзяржавы. Менавіта таму ў некаторых нацыянальна афарбаваных аглядах польскай гісторыі рэвалюцыя 1905 г. згадваецца як чарговае (г. зн. “чацвёртае”) “польскае нацыянальнае паўстанне” [гл. Rewolucja 2017]. На самой жа справе падзеі 1905 г. сталі першым сапраўды польскім паўстаннем у сучасным нацыянальным разуменні гэтага тэрміна. Але, па іроніі лёсу, гэтае паўстанне не стала агульнапрынятай часткай польскага нацыянальнага майстар-наратыву – галоўным чынам праз сваю “заплямленасць” сацыялістычным і пралетарскім падтэкстам. Праз гэты дваікі палітычны характар тых падзей улады Польскай Народнай Рэспублікі актыўна выкарыстоўвалі іх у справе выхавання сацыялістычнай польскай нацыі [гл. Mroczka 1985]. Сёння польскія нацыяналісты таксама не схільны надаваць рэвалюцыі 1905 г. статус паўнацэннага польскага нацыянальнага паўстання праз удзел у ёй шматлікіх прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў, а менавіта габрэяў і “немцаў” (нямецкамоўных лютэран) [гл. Dmowski // Sobczak 2007: 155; Ury 2012].
- ² Аналагічна, у пост’югаслаўскай Босніі баснійцы, харваты і сербы гавораць на адной і той жа славянскай мове (раней вядомай як сербскахарвацкая); лінію этнамоўнага размежавання паміж гэтымі групамі праводзяць на аснове рэлігіі і ўжыванага пісьменства, ці памяці пра першае і другое. У выніку мусульмане-баснійцы лічаць сваю мову, у аснове якой ляжыць традыцыя славянскай літаратуры на арабскай графіцы, баснійскай, каталікі-харваты, якія апелююць да літаратурнай традыцыі Рагузы (Дуброўніка), заснаванай на лацінскай графіцы, – харвацкай, а праваслаўныя сербы, што карыстаюцца кірыліцай, – сербскай [гл. Greenberg 2004].
- ³ З гледзішча Расейскай імперыі, ні Курляндцыя, ні Лівонія не былі тэрыторыяй Рэчы Паспалітай. Першая была ўсяго толькі ленам Рэчы Паспалітай, а большую частку другой Рэч Паспалітая саступіла Швецыі яшчэ ў 1629 г. (Я дзякую Кэтрын Гібсан за гэтае важнае ўдакладненне.)

- ⁴ Я дзякую Року Сцержару за тое, што ён звярнуў маю ўвагу на развіццё габрэўскіх партый у Галіччыне.
- ⁵ Праз сціслы характар гэтага нарыса я не бяру пад увагу выпадак Вольнага горада Кракава (1815–1846), дзе польская мова таксама была адзінай афіцыйнай мовай адукацыі і самакіравання [Wachholz 1957].
- ⁶ На прыкладзе славенскай нацыі і яе дзяржавы Косі і Сцержар [Kosi, Stergar 2016] падрабязна паказваюць, як выпадковасць і камбінацыя па сутнасці адвольных рашэнняў вышэйшых улад могуць даволі раптоўна прывесці да стварэння этнічнай групы, узвядзення яе ў ранг нацыі і надзялення яе ўласнай нацыянальнай дзяржавай.
- ⁷ Выкарыстанне тоўстага шрыфту, курсіву і падкрэслівання паказвае на сцэнаснае становішча нацыянальных рэгіёнаў у такой меркаванай канфедэрацыйна-федэрацыйнай Польшчы.
- ⁸ Вядома, прыведзеныя ацэнкі таго, які працэнт тэрыторыі і насельніцтва міжваеннай Польшчы быў ці мог быць няпольскім, дадзены з пункту гледжання польскага нацыянальнага майстар-наратыву. З пункту гледжання большасці славянамоўнага каталіцкага сялянства і часткі гарадскога каталіцкага насельніцтва, ладная частка тэрыторыі, якія звычайна лічаць “этнічна польскай заходняй паловай” міжваеннай Польшчы, была далёка не такой і польскай. Гэтае сялянства і мяшчанства лічыла Польшчу дзяржавай сваіх былых паноў і пачало ўсведамляць сябе як палякаў і Польшчу як сваю краіну толькі ў камуністычны перыяд [гл. Łuczewski 2012]. Апрача таго, сілезцы з высокаўрбанізаванай часткі Верхняй Сілезіі ці кашубы з “польскага калідора” (які даваў выхад да Балтыйскага мора паміж Германіяй і яе эксклавам Усходняй Прусіяй) хоць афіцыйна і лічыліся палякамі, але на самой справе мелі сваю лакальна-рэгіянальна-этнічную няпольскую ідэнтычнасць [гл. Jerczyński 2011, 2013; The Kashubs 2011]. Я дзякую Року Сцержару за важны напамін пра тое, што ўспрыманне таго, у якой ступені тая ці іншая тэрыторыя або насельніцтва “належаць да нацыі X”, у значнай ступені залежыць ад успрымальніка.
- ⁹ Міжваенная Польшча таксама атрымала самую заходнюю частку тэрыторыі, адабраную Расеяй у Рэчы Паспалітай у выніку другога падзелу ў 1793 г., – Пінск і Піншчыну, што на паўднёвым захадзе сучаснай Беларусі.

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

- ¹⁰ Крайні паўночна-ўсходні выступ Царства Польскага паміж горадам Сувалкі (які застаўся ў складзе Польшчы) і ракой Нёман адышоў да Літвы.
- ¹¹ Цяжасці ў разуменні былі звязаны не толькі з лексічнымі, фразеалагічнымі ці фанетычнымі адрозненнямі. Сяляне-каталікі карысталіся сваімі славянскімі (“польскімі”) гаворкамі ў кантэксце свайго штодзённага жыцця, якое радыкальна адрознівалася ад жыцця чыноўнікаў і афіцэраў міжваеннай Польшчы – выхадцаў са шляхоцкага асяроддзя. Аднолькавыя словы і выразы ў вуснах простага селяніна маглі азначаць зусім не тое, што ў вуснах чыноўніка ці афіцэра. Напрыклад, фраза *chodźmy do miasta* (“хадзем у горад”) у выпадку селяніна звычайна азначала паход на рынак для продажу сваёй сельскагаспадарчай прадукцыі. Тады як для чыноўніка за такой фразай хутчэй стаяла б купля нечага ў краме або нейкія забавы – напрыклад, паход на спектакль ці канцэрт.
- ¹² Улічваючы згаданую мізэрную колькасць у міжваеннай Польшчы “сапраўдных палякаў”, якія карысталіся польскай літаратурнай мовай, не можа не ўразіць усведамленне таго, што сэнны практычна ўсё 38-мільённае насельніцтва Польшчы – гэта “сапраўдныя” (у этнічным і канфесійным сэнсе) палякі, і ўсе яны (у тым ліку прадстаўнікі прызнаных нацыянальных меншасцяў, якія складаюць менш як 1% жыхароў краіны) гавораць на літаратурнай, а калісьці шляхоцкай, польскай мове. Гэты грандыёзны поспех сацыяльнай і моўнай інжынерыі быў дасягнуты ў асноўным у першыя два-тры дзесяцігоддзі існавання камуністычнай Польшчы.
- ¹³ Я дзякую Року Сцэргару за параду падрабязней запыніцца на тым, як розныя нацыянальныя рухі навязвалі свае мовы і ідэнтычнасці яшчэ не ахопленаму нацыянальнай самасвядомасцю насельніцтву міжваеннай Польшчы.

Літаратура

- Althoen D. M. That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830. [PhD dissertation]. Ann Arbor: University of Michigan, 2000.
- Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland / ed. by R. Blobaum. Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Atlas historyczny. Szkoła średnia. 1815–1939 / red J. Tazbir, S. Kryciński. Warszawa: Demart, 2000.

- Bajerowa I. Zarys historii języka polskiego 1939–2000. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Bashevis Singer I. 2016. URL: <http://www.loa.org/writers/111-isaac-bashevis-singer> (дата звароту 12.12.2016).
- Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. Königsberg: Leupold, 1915–1918.
- Belarusian Caricature Decrying Peace Treaty of Riga as a Partition of Belarus by Poland and Soviet Russia // Wikipedia. 2014. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Peace_of_Riga%23mediaviewer/File:Caricature_for_Riga_Peace_1921.png (дата звароту 23.11.2014).
- “Bez sądu, świadków i prawa...”. Listy z więzień, łagrów i zesłania do Delegatury PCK w Moskwie 1924–1937 / pod red. R. Dzwonkowskiego. Lublin: TNKUL, 2002. (Ser.: Źródła i Monografie – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. T. 222).
- Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Imaginations. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Borkowski J. Chłopi polscy w dobie kapitalizmu. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.
- Borzęcki J. The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. New Haven: Yale University Press, 2008.
- Bratkowski S. Pod tym samym niebem. Krótka historia Żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2006.
- Brykczynski P. Primed for Violence: Murder, Antisemitism, and Democratic Politics in Interwar Poland. Madison: University of Wisconsin Press, 2016.
- Brzezina M. Polszczyzna Żydów. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Chałasiński J. Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce: W 4-ch t. / Państwowy Instytut Kultury Wsi. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza “Pomoc Oświatowa”, 1938.
- Czech H. Ethos wsi śląskiej. Badania w gminie Olesno. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2006.
- Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Białystok – Grodno. Stuttgart: Deutsche Verl.-Anst., 1917.
- Dmowski R. Niemcy, Rosya i kwestya polska. Lwów: Towarzystwo Wydawnicze H. Altenberg, 1908.
- Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. Wrocław: Nortom, 1996 [1933].
- Eberhardt P. Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

- Engelking A. The Natsyas of the Grodno Region of Belarus: A Field Study // Nations and Nationalism. 1999. Vol. 5, is. 2. P. 175–206.
- Engleking A. Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. (Ser.: Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej).
- Franaszek A. Miłosz. Biografia. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2011.
- Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I. Bloomington: Indiana University Press, 1999. (Ser.: Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies).
- Greenberg R. D. Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and Its Disintegration. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Hamm M. F. Kiev: A Portrait, 1800–1917. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Horak S. M. Poland and Her National Minorities, 1919–1939. New York: Vantage, 1961.
- Iancu C. Мýты, на которых стої antisemitizmus. Od antiky po súčasnosť / Z francúzštiny preložila S. Moyšová. Bratislava: Libri Historiae, 2014. (Ser.: Libri Historiae Europea Idaica. Zv. 1).
- Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. “Operacja polska” 1937–1938. Kraków: Znak, 2014. (Ser.: Znak Horyzont).
- Iwanowa [= Иванова] A. Jak władza radziecka zlikwidowała analfabetyzm / Тлум. z ros. Warszawa: Czytelnik, 1951.
- Jedlicki J. A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization / Translated from the Polish. Budapest: Central European University Press, 1999.
- Jerczyński D. Historia narodu śląskiego. Prawdziwe dzieje ziem śląskich od średniowiecza do progu trzeciego tysiąclecia. Katowice: Instytut Ślůnskij Godki, Mega Press II, 2013.
- Jerczyński D. Józef Koźdoń (1873–1949) przywódca Śląskiej Partii Ludowej, a kwestia narodowości śląskiej na Śląsku Cieszyńskim i Opawskim w XIX i XX stuleciu. Zabrze: Narodowa Oficyna Śląska, 2011.
- Kamusella T. Germanization, Polonization, and Russification in the Partitioned Lands of Poland-Lithuania // Nationalities Papers. 2013. Vol. 41, is. 5. P. 815–838.
- Karpat K. H. Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.
- Kaunas D. Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

- Kosi J., Stergar R. Kdaj so nastali "lubi Slovenci"? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda // *Zgodovinski časopis*. 2016. № 154, št. 3–4. S. 458–488. URL: http://www.academia.edu/30400269/Kdaj_so_nastali_lubi_Slovenci_O_identitetah_v_prednacionalni_dobi_in_njihovi_domnevni_vlogi_pri_nastanku_slovenskega_naroda (дата звароту 20.01.2017).
- Kożuchowski A. *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013.
- Kucharski D. P. *Ludobójstwo na Polakach w Sowietach w okresie międzywojennym (1921–1939). Początek wielkiej narodowej tragedii*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy "Ostoja", 2010.
- Kunicki M. S. *Between the Brown and the Red: Nationalism, Catholicism, and Communism in Twentieth-Century Poland: The politics of Bolesław Piasecki*. Athens: Ohio University Press, 2012. (Ser.: Ohio University Press Polish and Polish-American Studies Series).
- Kupczak J. M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. (Ser.: Acta Universitatis Wratislaviensis. Politologia. T. 12).
- Leśmian B. *Pochmiel księżycowy (wiersze rosyjskie) / W pol. wersji [i posł.] J. Ficowskiego*. Warszawa: Czytelnik, 1987.
- Lipski J. J. *Idea Katolickiego Państwa Narodu Polskiego. Zarys ideologii ONR "Falanga"*. Warszawa: Wydawnictwo "Krytyki Politycznej", 2015. (Seria Historyczna. T. 20).
- Lithuania in 1940–1991: *The History of Occupied Lithuania* / ed. A. Anušauskas, transl. from the Lith. by S. Girnius. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
- Liulevicius V. G. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. (Ser.: Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare. Vol. 9).
- Łossowski P. *Ultimatum Polskie do Litwy 17 marca 1938 roku*. Warszawa: Trio, 2010.
- Łuczewski M. *Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmiącej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. (Ser.: Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej).
- Maciorowski M. *O wojnę powszechną prosimy cię, Panie* // *Gazeta Wyborcza*. 23.06.2014. URL: http://wyborcza.pl/alehistoria/1%2C139189%2C16187880%2CO_wojne_powszechna_prosimy_cie_Panie.html (дата звароту 20.11.2014).

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

- Magocsi P. R. *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto: University of Toronto, 2002.
- Maszkiewicz M. *Polityka wschodnia – polska czy europejska? // Polska pięć lat w Unii Europejskiej / red. S. Konopacki*. Łódź: Ibidem, 2009. S. 119–142.
- Mędrzecki W. *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*. Warszawa: DiG, 2002.
- Mędrzecki W. *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*. Warszawa: DiG, 2000.
- Mędrzecki W. *Polskie władztwo // Kresy Rzeczypospolitej. Wielki mit Polaków*. Warszawa: Polityka, 2015. S. 68–79. (Ser.: *Pomocnik Historyczny "Polityki"*. № 2).
- Mendelsohn E. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983.
- Modras R. *The Catholic Church and Antisemitism: Poland, 1933–1939 / Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism (SICSA); The Hebrew University of Jerusalem*. London: Routledge, 1994. (Ser.: *Studies in Antisemitism*. Vol. 1).
- Moser M. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. (Ser.: Peter Jacyk Center for Ukrainian Historical research, Monograph Series. Vol. 7).
- Mroccka L. *Powstanie czerwcowe 1905 roku w Łodzi*. Łódź: Komitet Łódzki PZPR; Wydawnictwo Łódzkie, 1985.
- Natkevičius L. *Aspect politique et juridique du différend polono-lithuanien*. Paris: E. Duchemin; Kaunas: Spaudos Fondas, 1930.
- Naumann F. *Mitteleuropa*. Berlin: Georg Reimer, 1915.
- Niewiara A. *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX w.)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009.
- Nowak A. *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015.
- Palij M. *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.
- Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe / wybór i oprac. A. Budzyński, J. Gmitruk; Instytut Gospodarstwa Społecznego SGH; Zakład Historii Ruchu Ludowego NKW PSL; Ludowe Towarzystwo Naukowo-Kulturalne. T. 13*. Warszawa: PHU "Aral-Dimax", 2003.

- Pochodzenie polskiego języka literackiego / red. K. Budzyk. Wrocław: Ossolineum, 1956. (Ser.: Studia Staropolskie. T. 3).
- Podhorodecki L. Historia Polski 1796–1996. Warszawa: Mada, 1997.
- Polacy w Mandżurii = Poles in Manchuria (1897–1949). Szczecin: Archiwum Akt Nowych; Agencja Wydawnicza Egros, 2015.
- Polonizacja Wileńszczyzny / pod red. G. Šapoki. Puńsk: Drukarnia Wydawnictwa “Aušra”, 2015.
- Polonsky A. The Jews of Poland and Russia. Vol. 2: 1881–1914. Oxford: Littman, 2010. (Ser.: Littmann Library of Jewish Civilization).
- Porter B. When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland. New York: Oxford University Press, 2000.
- Potash M. A. Der bolshevizm un di kleynbirgerlekhe parteyen in der revolyutsye fun 1905 yor in Vaysrusland. Minsk: Tsentraller felkeer-farlag fun F.S.S.R, Vaysrusishe opteylung, 1931.
- Prezydent Gabriel Narutowicz i polityczny gorący grudzień 1922 roku. Zbiór studiów / pod red. M. Białokura. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Cum Laude; Opole: Polskie Towarzystwo Historyczne; Warszawa: Katolickie Stowarzyszenie “Civitas Christiana”, 2013.
- Prymaka-Oniszk A. Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2016. (Ser.: Reportaż).
- Rewolucja 1905. Przewodnik Krytyki Politycznej / pod red. K. Piskały, W. Marca. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2013. (Ser.: Przewodniki Krytyki Politycznej. T. 37).
- Rewolucja 1905–07 na ziemiach polskich // Interia Encyklopedia. 06.02.2017. URL: <http://encyklopedia.interia.pl/historia/news-rewolucja-1905-07-na-ziemiach-polskich%2CnId%2C1989078> (data zwrótu 06.02.2017).
- Rieger J. Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku: w 4 t. Warszawa: Semper, 1996–2010.
- Rodkiewicz W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire, 1863–1905. Lublin: Scientific Society of Lublin, 1998.
- Romer E. Geograficzno-statystyczny atlas Polski = Geographisch-statistischer Atlas von Polen = Atlas de la Pologne (Geographie et Statistique). Warszawa; Kraków: Gebethner i Wolff; nakładem Polskich Spółek Oszczędności i Pożyczek ([Wiedeń]: Drukarnia A. Holzhausena), 1916.
- Rosa Luxemburg: Her Life and Legacy / ed. by J. Schulman. New York: Palgrave Macmillan, 2013. (Ser.: Critical Political Theory and Radical Practice).
- Rudling P. A. The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906–1931. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014. (Series in Russian and East European Studies).

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

- Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914 / Ed. by E. C. Thaden. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Segalowicz [= Segalowitch] Z. Tłomackie 13 (Z unicestwionej przeszłości). Wspomnienia o Żydowskim Związku Literatów i Dziennikarzy w Polsce, 1919–1939 / Przeł. i wstępem opatrzył M. Friedman. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2001. (Ser.: Biblioteka Pisarzy Żydowskich).
- Shanes J. Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Shtakser I. The Making of Jewish Revolutionaries in the Pale of Settlement: Community and Identity During the Russian Revolution and Its Immediate Aftermath, 1905–1907. New York: Palgrave Macmillan, 2014. (Ser.: Palgrave Studies in the History of Social Movements).
- Siegl J. Die Vorschriften über Reichsvertretung und Reichsratswahl. Wien: Manzschek u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 1907.
- Skrine F. H. The Expansion of Russia. Cambridge: Cambridge University Press, 1915.
- Ślabeek H. Droga rewolucyjnej lewicy do suwerennej i socjalistycznej Polski // *Dzieje Najnowsze*. 1983. R. 15, z. 1–2. S. 45–62.
- Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Sobczak M. Narodowa Demokracja wobec kwestii żydowskiej na ziemiach polskich przed I wojną światową. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, 2007.
- Stadnik K. The Repatriation of Polish Citizens from Soviet Ukraine to Poland in 1921–2 // *Homelands: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924* / ed. by N. Baron, P. Gatrell. London: Anthem Press, 2004. P. 119–137.
- Stauter-Halsted K. The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914. Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasiłewskiego. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998.
- Stoica V. The Roumanian Question. Pittsburgh: Pittsburgh Printing Company, 1919. (Ser.: The Roumanians and Their Lands). URL: <https://www.wdl.org/en/item/7314/view/1/3/> (дата звароту 04.12.2016).
- Sukiennicki W. East Central Europe During World War I: In 2 vols. Boulder: East European Monographs; New York: Columbia University Press, 1984. (Ser.: East European Monographs. Vol. 119).

- Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2005.
- Taras B. Socjolekt szlachty polskiej – próba opisu // Socjolingwistyczne aspekty funkcjonowania języka. Materiały konferencji naukowej, Siedlce 8–9 października 1999 / pod red. K. Wojtczuka. Siedlce: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Podlaskiej, 2000.
- The Kashubs: Past and Present / ed. by C. Obracht-Prondzyński, T. Wicherkiwicz. Oxford: Peter Lang, 2011. (Ser.: Nationalisms Across the Globe. Vol. 2).
- The Noble Traveller: Life and Writings of O.V.De L. Milosz / ed. by C. Bramford. West Stockbridge: Lindisfarne Press, 1985.
- The Persecution of the Jews in Russia. With Appendix Containing a Summary of Special and restrictive Laws, and Also a Map of Russia, Showing the Pale of Jewish Settlement. London: Wetheimer, Lea & Co., 1891. URL: <https://archive.org/stream/cu31924028695181%23page/n3/mode/2up> (дата звароту 04.12.2016).
- The Revolution of 1905 and Russia's Jews / S. Hoffman, E. Mendelsohn, eds. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. (Ser.: Jewish Culture and Contexts).
- Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1936. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985.
- Tomczonek Z. Ruch ludowy na kresach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Białystok: Wydawnictwa Politechniki Białostockiej, 1996. (Ser.: Rozprawy Naukowe – Politechnika Białostocka. T. 37).
- Ury S. Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry. Stanford: Stanford University Press, 2012. (Ser.: Stanford Studies in Jewish History and Culture).
- Vileišis V. Tautiniai santykiai Mažosios Lietuvos ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje. Vilnius: Versus Aureus, 2009. (Ser.: Sugrįžimai).
- Wachholz S. Rzeczpospolita Krakowska. Okres od 1815 do 1830 r. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1957.
- Wandycz P. S. Polish Federalism 1919–1920 and Its Historical Antecedents // East European Quarterly. 1970. Vol. 4, is. 1. P. 25–39.
- Wandycz P. S. Poland's Place in Europe in the Concepts of Piłsudski and Dmowski // Eastern European Politics and Societies. 1990. Vol. 4, is. 3. P. 451–468.
- Wasilewski J. Społeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie // Studia Socjologiczne. 1986. № 3. S. 39–56.

5. Другая рэспубліка: новая Рэч Паспалітая ці нацыянальная дзяржава?

- Winnicki Z. J. Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918). Wrocław: Wektory, 1991.
- Włodek L. Pra. O rodzinie Iwaszkiewiczów. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012.
- Województwo śląskie, 1922–1939. Zarys monograficzny / pod red. F. Serafina. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1996. (Ser.: Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. T. 1555).
- Wrotnowski A. Autonomia Galicji i jej samorząd. Kraków: Gebethner, 1889.
- Ye'or B. The Decline of Eastern Christianity under Islam: From Jihad to Dhimmitude: Seventh-Twentieth Century. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1996.
- Бикерман И. М. Черта еврейской оседлости. С.-Петербург: Разум, 1911.
- Білоцерківський В. Я. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-е, випр. і допов. Харків: ОВС, 2007.
- Воробьёва Е. Неизвестный Кржижановский // Вопросы литературы. 2002. № 6. С. 274–318.
- Границы Литвы. Тысячелетняя история / пер. с лит. и ред. Б. Синочкиной [= B. Sinočkina]. Вильнюс: Baltos lankos, 2010.
- Крастынь Я. П. Революция 1905–1907 годов в Латвии. Москва: Изд-во АН СССР, 1952.
- Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1969. (Сер.: Монографії. Ч. 10).
- Латышонак А., Мірановіч Я. Гісторыя Беларусі ад сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст. Смаленск: Інбелкульт, 2013.
- Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. Гродна: Ратуша, 2000.
- Содаль У. Волат з Мігаўкі. Успаміны землякоў пра Аляксандра Уласава. Мінск: Выдавец В. Хурсік, 2007.
- Федьков О. М., Магась В. О. “Селянству – владу і землю!”. Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011.

6. Трэцяя рэспубліка – якія ж высновы?

Анатацыя. У гэтай выснове тлумачыцца, як пасля падзення камунізму і распаду савецкага блока вольная дэмакратычная Польшча была абвешчана “Трэцій рэспублікай”, г. зн. наўпроставай правапераемніцай міжваеннай Польшчы (вядомай як “Другая рэспубліка”). Тым самым была засведчана прэтэнзія посткамуністычнай Польшчы на спадчыну Рэчы Паспалітай (ці “Першай рэспублікі”). Такая нумарацыя “трох рэспублік” яўна выключае камуністычную Польшчу з гэтага стройнага шэрагу гістарычнай правапераемнасці з Рэччу Паспалітай. Хоць, з увагі на абрыс дзяржаўных межаў, на беспрэцэдэнтную этнамоўную і этнарэлігійную аднароднасць, на тое, што трэцяе тэрыторыі ніколі не была ў складзе Рэчы Паспалітай, посткамуністычная Польшча з’яўляецца *наўпроставай* спадкаемніцай Польскай Народнай Рэспублікі, але *не* міжваеннай Польшчы і тым больш *не* Рэчы Паспалітай.

Ключавыя паняцці: гістарычная пераемнасць з Рэччу Паспалітай, камуністычная Польшча, міжваенная Польшча, посткамуністычная Польшча, этнамоўная аднароднасць, этнарэлігійная аднароднасць.

У верасні 1939 г. Германія на чале з Адольфам Гітлерам (1889–1945) і Савецкі Саюз на чале з Іосіфам Сталіным (1878–1953), звязаныя сакрэтным пактам, падпісаным

23 жніўня 1939 г. напалі на міжваенную Польшчу і падзялілі яе між сабой. Гэта слушна называюць “падзелам Польшчы”, паколькі менавіта Польская Рэспубліка была ў выніку сцёрта з карты Еўропы. Аднак тыя, хто выкарыстоўваюць выраз “падзел Польшчы” для абазначэння гэтай падзеі, як правіла, дапаўняюць яго колькасным лічэбнікам “чацвёрты”, што ў выніку дае фармулёўку “чацвёрты падзел Польшчы” (*IV rozbiór Polski*) [Skałuba c 1981; Szcześniak 1990]. Відавочна, што такая тэрміналогія мае на мэце яўна падкрэсліць істотную пераемнасць паміж Рэччу Паспалітай і міжваеннай польскай нацыянальнай дзяржавай. Тры падзелы Рэчы Паспалітай, якія ў польскай нацыянальнай гістарыяграфіі часта, хоць і няслушна, называюць “падзеламі Польшчы”, аб’ядноўваюцца з падзелам 1939 г., які на самой справе быў першым “падзелам Польшчы”.

Падзел 1939 г. стаў нацыянальнай трагедыяй для этнічных палякаў, і асабліва для дзяржаўнай эліты – чыноўнікаў і афіцэраў з сем’ямі, незалежна ад іх этнічнага паходжання. Большасць жа сялян, у тым ліку і тых, каго афіцыйная статystыка запісвала ў “палякі” (г. зн. славянамоўных каталікоў), не ўспрымалі гэтую вайну, на якую ўзняліся іх сацыяльныя вярхі, як сваю. Як і напярэдадні 1918 г., калі яшчэ не існавала ніякай польскай дзяржавы, сяляне імкнуліся прыстасавацца да новай сітуацыі, каб выжыць. Яны разглядалі знішчаную польскую дзяржаву не столькі як “сваю”, колькі як “шляхоцка-памешчыцка-чыноўніцка-афіцэрскую”. Гэта *яны* (сацыяльныя вярхі), а *не сяляне* страцілі сваю нацыянальную дзяржаву. Таму большасць сялян засталіся ў цэлым абыякавымі да лёсу Польскай Рэспублікі, што было вялікай фрустрацыяй для вышэйшых слаёў польскага грамадства. Спатрэбіліся, у першую чаргу, шырокамаштабныя

нямецкія і савецкія зверствы, поруч са значнымі намаганнямі польскіх эліт, каб пераканаць у цэлым абыякавыя масы далучыцца да гэтых эліт у барацьбе з двума акупантамі. Па іроніі лёсу, якраз немцы і саветы пераканалі патэнцыйна польскіх сялян у тым, што яны *сапраўды* належаць да польскай нацыі. У адпаведнасці з расавай тэорыяй нацыянал-сацыялізму, Берлін лічыў гэтых сялян “недачалавекамі” (*Untermenschen*). Ніхто з іх ніколі не змог бы перайсці ў катэгорыю “чыстакроўных арыяцаў” [гл. Madajszyk 1994]. З іншага боку, савецкія ўлады з радасцю ператварылі б “патэнцыйна польскіх” сялян у “новых савецкіх людзей”, калі б не традыцыяналісцкае і інстынктыўнае непрымання гэтымі сялянамі “бязбожнага бальшавізму” [гл. Gross 2002]. Акурат гэты лозунг дазволіў Пілсудскаму мабілізаваць супраць Чырвонай арміі не толькі шляхту, але і сялян-каталікоў, калі ў ходзе савецка-польскай вайны незалежнасць польскай нацыянальнай дзяржавы апынулася пад сур’ёзнай пагрозай [Chłasiński 1938, vol. 1: 24, 170].

Між тым, пасля падзелу міжваеннай Польшчы ў 1939 г. паміж Германіяй і Савецкім Саюзам апошні атрымаў усходнюю палавіну знішчанай дзяржавы. Савецкая доля міжваеннай Польшчы мела ў асноўным няпольскае насельніцтва, пра сімпатыі якога Варшава зусім не турбавалася, калі праводзіла ўсё больш агрэсіўную паланізатарскую палітыку. Савецкая прапаганда ўмела скарыстала гэтую варожасць для таго, каб выдаць анексію ўсходняй часткі міжваеннай Польшчы за “акт гістарычнай справядлівасці”. Дзякуючы гэтаму “ўз’яднанне Беларусі” [Bohdan 2014; Трафімчык 2004] і “ўз’яднанне Украіны” [Magocsi 2010: 661–662; Возз’яднання 1959] стала палітычнай рэальнасцю, якая захавалася да нашых дзён у выглядзе постсавецкіх беларускай і ўкраінскай

нацыянальных дзяржаў. Падзел абедзвюх краін (ці, хутчэй, на той момант этнічных тэрыторый), ажыццёўлены ў 1921 г. у Рызе Польшчай і бальшавіцкай Расеяй, быў канчаткова скасаваны. З самага пачатку такая прапагандысцкая лінія прынесла Савецкаму Саюзу нямала сімпатыі з боку шматлікіх беларусаў і ўкраінцаў. Для літоўцаў Крэмль таксама здолеў выставіць сябе “меншым злом” у параўнанні з міжваеннай Польшчай, таму што праз месяц пасля анексіі Усходняй Польшчы савецкія ўлады вярнулі Літве Вільню і Віленскі край, захопленыя Варшавай у 1920 г. Адразу пасля гэтага літоўскі ўрад і іншыя дзяржаўныя органы пераехалі з часовай сталіцы Коўна назад у Вільню [Sabaliūnas 1972; Žepkaite 1990] – на вялікае засмучэнне беларусаў, якія тады яшчэ лічылі гэты горад законнай сталіцай Беларусі [Strzembosz 1997: 8].

У час Другой сусветнай вайны землі колішняй Рэчы Паспалітай сталі тым самым месцам, дзе Савецкі Саюз і Трэці райх ажыццяўлялі сваю бязлітасную палітыку татальнай сацыяльнай інжынерыі. Пасля таго як у 1941 г. Германія напала на Савецкі Саюз, былыя хаўруснікі змагаліся адзін з адным за поўнае панаванне над Цэнтральнай і Усходняй Еўропай. У ходзе гэтай барацьбы на тэрыторыі міжваеннай Польшчы і прылеглых землях – ад Балтыйскага да Чорнага мораў – змянялі адна другую шэраг акупацыйных адміністрацый. Гэтыя акупацыйныя адміністрацыі вымагалі ад насельніцтва поўнай пачорнасці (калі не лаяльнасці) – спачатку немцам, потым саветам. Кожная змена акупацыі цягнула за сабой хуткую адплату за меркаваную “зброду”, учыненую ў адносінах да новай адміністрацыі тым, што насельніцтва перад гэтым падпарадкоўвалася ранейшай адміністрацыі. Людзі ў выніку рабіліся дарэшты знявераныя і раз’яднаныя. Скасаванне сацыяльных нормаў адкрывала ўсё большую

прастору для адвольнага гвалту, “апраўданага” ўвядзеннем чарговага зводу акупацыйных парадкаў [Lithuania 2015: 44–243; Gross 1998]. Шляхам беспрэцэдэнтнага генацыду прамысловых маштабаў нацысцкая Германія знішчыла мільёны габрэяў і цыганоў. У ходзе шматлікіх этнічных чыстак нямецкі і савецкі таталітарныя рэжымы разам з сваімі хаўруснікамі прымусова перасялілі больш як 50 млн чалавек. Пасля заканчэння вайны заходнія альянты і СССР “падвялі рысу” пад гэтымі ваеннымі перасяленнямі серыяй новых этнічных чыстак, якія да пачатку 1950-х гадоў закранулі каля 15 млн чалавек. Савецкія акупацыйныя ўлады і прасавецкія рэжымы, усталяваныя па ўсёй Цэнтральнай Еўропе, выслалі сотні тысяч “ворагаў народа” ў мясцовыя і савецкія папраўча-працоўныя лагеры [Ferrara, Pianciola 2012: 157–403; Magocsi 2002: 189–193; Snyder 2010; Atlas 2009; Ther 2014; Zayas 1977]. Пасляваенныя рэпрэсіі, партызанскія акцыі супраць камуністычных рэжымаў і шырокамаштабны гвалт працягваліся да канца 1950-х гадоў [гл. Lithuania 2015: 245–319; Atlas 2007; Zaremba 2012], а дэмантаж савецкай сістэмы канцэнтрацыйных лагераў (створанай у канцы 1920 – пачатку 1930-х гадоў) быў завершаны толькі ў 1960 г.¹ [Applebaum 2003; Главное 1960].

Амерыканскі даследчык гісторыі Цэнтральнай Еўропы Новага і Найноўшага часу Тымаці Снайдэр (нар. у 1969 г.) лічыць, што Другая сусветная вайна была найбольш кровапралітная і разбуральная там, дзе сутыкнуліся між сабой войскі нацысцкай Германіі і СССР, якія, намагаючыся знішчыць адно аднаго, праводзілі паслядоўную палітыку, скіраваную на вынішчэнне ці выгнанне розных групаў насельніцтва паводле этнамоўнай ці этнарэлігійнай прыметы. Ён называе гэты рэгіён “Крывавамі землямі”, якія ў этнічным сэнсе ўяўлялі

сабой прастору паміж тэрыторыяй кампактнага пражывання немцаў (нямецкамоўных) на захадзе (Германіяй і Аўстрыяй) і тэрыторыяй кампактнага пражывання этнічных рускіх на ўсходзе (РФСР). У сваю чаргу, паўночнай і паўднёвай межамі “Крывавых земляў” служылі Балтыйскае і Чорнае моры [Snyder 2010]. Апрача таго, прычынай яшчэ большага маштабу руйнаванняў было тое, што абодва проціборчыя малохі знішчылі ранейшыя дзяржаўныя структуры на ўсім абсягу “Крывавых земляў”. У выніку не засталася ніякіх юрыдычных ці інстытутных абмежавальнікаў, якія маглі б стрымліваць планы і дзейнасць акупацыйных адміністрацый у гэтым рэгіёне [Snyder 2015]. Як ні дзіўна, акрэсленыя такім чынам “Крывавыя землі” прыблізна супадаюць з тэрыторыяй колішняй Рэчы Паспалітай [гл. Olczak 2006: 115; Snyder 2010: ix]. У самай сярэдзіне гэтага абсягу можна вылучыць паласу, якая зазнала патройную акупацыю (савецкую, потым нямецкую і зноў савецкую), – яна прыблізна супадае з “няпольскай” часткай міжваеннай Польшчы ці, іншымі словамі, з дарэвалюцыйнай “рысай габрэйскай аселасці” [The Bloodlands 2016]. Там разбурэнні былі большыя чым дзе, а ў самым цэнтры гэтай пякельнай бойні апынулася Беларусь, якая страціла – пераважна ў перыяд з 1941 да 1944 г. – палову свайго насельніцтва [Mironowicz 2015]. Лаўрэат Нобелеўскай прэміі па літаратуры за 2015 г. Святлана Алексіевіч крамамоўна апісала гэты даведзены да індустрыяльных маштабаў працэс знішчэння, убачаны дзіцячымі вачыма [Алексіевіч 1985].

Разбуральныя працэсы пранесліся над старым шматнацыянальным светам і хутка нарадзілі новую Цэнтральную Еўропу [гл. Brown 2004; Desbois 2008]. Ва ўмовах савецкага панавання ідэя этнамоўнай аднароднасці

перастала быць проста амроеным недасяжным ідэалам. У міжваенны перыяд дасягненню гэтага ідэалу перашкаджаў прагматызм і шэраг накінутых звонку міжнародных механізмаў стрымлівання, накішталт заключаных пад эгідай Лігі Нацый дагавораў аб абароне меншасцяў. Аднак пасля 1945 г. пры патуранні, згодзе і супрацоўніцтве Захаду Крэмль увасобіў гэты ідэал этнамоўнай аднароднасці ў жыццё. Нацыянальныя дзяржавы Цэнтральнай Еўропы, адноўленыя пасля 1945 г., сталі куды больш “этнічна чыстымі”, чым іх міжваенныя папярэдніцы. Тым самым Савецкі Саюз намагаўся надаць такую неабходную легітымнасць новым камуністычным рэжымам, пастаўленым Масквой у краінах савецкага блока. Саветы з гатоўнасцю забяспечылі рэалізацыю палітычнага ідэалу, недасяжнага для палітыкаў міжваеннага перыяду². Польшча была ў самым геапалітычным цэнтры намаганняў Крэмля, скіраваных на дасягненне гэтай мэты.

Новая заходняя мяжа Савецкага Саюза, праведзеная ў 1939 г. пасля таго, як Чырвоная армія ў адпаведнасці з пактам Молатава – Рыбентропа ад 23 жніўня 1939 г. заняла ўсходнюю частку міжваеннай Польшчы [Moorhouse 2014], пасля вайны засталася (амаль) на тым самым месцы. Савецкае “ўз’яднанне Беларусі, Літвы і Украіны”, ажыццёўленае ў 1939 г., не падлягала адмене. Усе тры краіны ў сваіх павялічаных пасляваенных межах засталіся ў складзе СССР у статусе саюзных рэспублік. Этнічныя палякі (г. зн. славянамоўныя каталікі) і габрэі з грамадзянствам міжваеннай Польскай рэспублікі былі адпраўлены цераз гэтую новую заходнюю мяжу ў пасляваенную Польшчу. Часам гэта была прымусовая высылка, але ў многіх выпадках улады з неахвотай ішлі насустрач пажаданням саміх жыхароў [Czerniakiewicz 1980; Hryciuk 2005; Ruchniewicz 2000]. Па той жа схеме

беларусы і ўкраінцы (славянамоўныя грэка-каталікі і праваслаўныя), а таксама літоўцы (літоўскамоўныя), якія заставаліся ў пасляваеннай Польшчы, былі адпраўлены на ўсход – у Савецкую Беларусь, Савецкую Украіну і Савецкую Літву [Repatriacja 1996–1999].

Каб пераканаць незгадворлівых і ў асноўным антыкамуністычна настроеных палякаў у тым, што пасляваенная Польшча можа ім спадабацца [гл. Rosja otworzyła 2014], Масква перадала ім нямецкія землі на ўсход ад лініі Одэр – Нейсе (*deutsche Ostgebiete*). Гэтае рашэнне, ухваленае заходнімі альянтамі, пацягнула за сабой выгнанне з гэтых тэрыторый нямецкага насельніцтва. Дзякуючы таму, што новая заходняя мяжа Польшчы да 1992 г. не мела паўнацэннага прызнання на міжнародным узроўні, геапалітычнае існаванне камуністычнай Польшчы цяпер залежала выключна ад савецкага ваеннага заступніцтва [Kamusella 2010; Strauchold 2003]. Польшча страціла 180 тыс. км² сваёй міжваеннай тэрыторыі на карысць Савецкага Саюза і атрымала 103 тыс. км² ад Германіі. У выніку тэрыторыя камуністычнай Польшчы, якая склала 312 тыс. км², зменшылася на 76 тыс. км² у параўнанні з тэрыторыяй міжваеннай Польшчы. З іншага боку, доля земляў Рэчы Паспалітай у пасляваеннай Польшчы таксама рэзка скарацілася – з даваенных 384 тыс. км² да ўсяго толькі 208 тыс. км². У міжваеннай Польшчы землі былой Рэчы Паспалітай складалі 99% тэрыторыі краіны, тады як у пасляваеннай Польшчы – толькі 67% [Ślusarczyk 1995: 153].

Калі ж паглядзець на сітуацыю з перспектывы Рэчы Паспалітай, дык толькі 28% яе тэрыторыі паводле стану на 1771 г. апынулася ў камуністычнай Польшчы, у адрозненне ад куды больш прыметных 72%, далучаных да Савецкага Саюза. Па іроніі лёсу, калі лічыць

прыналежнасць да тэрыторыі колішняй Рэчы Паспалітай галоўнай лакмусавай паперкай польскасці, Савецкі Саюз у такім выпадку быў *утрая больш польскім*, чым пасляваенная Польшча. Уся расейская зона падзелу Рэчы Паспалітай да 1815 г. і ўсходняя частка аўстрыйскай зоны падзелу (Галіччына) пасля 1945 г. былі *выведзены* з-пад польскай юрысдыкцыі і цалкам увайшлі ў склад Савецкага Саюза. Камуністычнай жа Польшчы дасталася ўся пруская зона падзелу, Царства Польскае і заходняя частка Галіччыны. Гэтыя землі склалі 67% тэрыторыі пасляваеннай Польшчы. Жылі на іх таксама амаль выключна этнічныя палякі (славянамоўныя каталікі) [Romer 1916: map 9]. Іх доля ў насельніцтве рэгіёну вырасла да беспрэцэдэнтных 99%. Гэта было выклікана генацыдам ваенных часоў, а таксама масавымі перасяленнямі, які праводзіліся ў вайну і пасля вайны для дасягнення максімальнай этнамоўнай аднароднасці ўнутры кожнай з нацыянальных дзяржаў [гл. Buczkowski 1976].

Калі гаварыць пра складовыя часткі Рэчы Паспалітай, дык у Савецкім Саюзе апынулася ўся тэрыторыя былога Вялікага Княства Літоўскага, а таксама пад 60% тэрыторыі Каралеўства Польскага (у прыватнасці, яго паўднёва-ўсходняя палова). Праўда, большая частка гэтых 60%, вядомая як Русь, да 1569 г. належала ВКЛ. Пасля гэтага, у сярэдзіне XVII ст., яна стала тэрыторыяй недаўгавечнай Гетманшчыны, якая ўкраінскай гістарыяграфіяй разглядаецца як простая папярэдніца сучаснай украінскай дзяржаўнасці [Гуржий, Чухліб 1999]. Але, вядома, з савецкага пункту гледжання, за якім маўкліва стаяла расейская імперская ідэя, улучэнне ў склад СССР усяго Вялікага Княства Літоўскага ў межах да Люблінскай уніі, а таксама Рускага

ваяводства (*województwo ruskie*) са сталіцай у Львове (сённяшняй Заходняй Украіны), фактычна завяршала стары маскоўска-расейскі праект “аб’яднання земляў Святой Русі” [гл. A Short 1965: 62, 65; Kappeler 2001: 21]. Больш за тое, пасля антырасейскага паўстання польска-літоўскай шляхты 1830–1831 г. Санкт-Пецярбург скарыстаў Статут ВКЛ для абгрунтавання замены польскай мовы на рускую ў афіцыйным ужытку на землях расейскай зоны падзелу Рэчы Паспалітай. Пры гэтым даўняя афіцыйная мова Вялікага Княства, якая мела саманазву “*руская*”, была даволі спекулятыўна прыраўнавана да рускай мовы велікаросаў. Праблема ў тым, што рускую мову тады часцей называлі “расейскай” (*российский языкъ*). Але ў 1830-х гадах гэты лінгвонім хутка саступіў месца новаму варыянту “*руская*” (*русский языкъ*), ужыванаму ў Расеі і дагэтуль. У выніку сучасная саманазва расейскай мовы практычна супадае з тым, як жыхары Вялікага Княства Літоўскага называлі сваю пісьмовую мову [Kamusella 2012: 94–95].

У 1989 г. камунізм абрынуўся, а савецкі блок знік. Праз два гады распаўся Савецкі Саюз і на палітычнай карце Еўропы зноў з’явіліся незалежныя нацыянальныя дзяржавы – Латвія, Літва, Беларусь і Украіна. Трэцяя Польская рэспубліка (*III Rzeczpospolita*) была абвешчана правапераемніцай міжваеннай Польшчы. У гэтай схеме нацыянальнай (рэ)інтэрпрэтацыі мінуўшчыны Польская Народная Рэспубліка (*Polska Rzeczpospolita Ludowa, PRL*) лічыцца самазванкай – навязаным Саветамі сімулякрам, непаўнацэнным як мінімум з пункту гледжання ідэалагічнай і гістарычнай польскасці. Але тэрыторыя і насельніцтва камуністычнай Польшчы былі дакладна такія самыя, як у сучаснай Польшчы. У тэрытарыяльным і дэмаграфічным плане Трэцяя рэспубліка настолькі ж

далёкая ад колішняй Рэчы Паспалітай, наколькі была далёкай ад яе камуністычная Польшча. Неўласцівы Рэчы Паспалітай цэнтралізм міжваеннай і камуністычнай Польшчы поруч з беспрэцэдэнтнай этнамоўнай аднароднасцю апошняй ляглі ў самую аснову сацыяльнага, палітычнага і тэрытарыяльнага ладу посткамуністычнай Польшчы. У гэтым сэнсе посткамуністычная Польшча мае куды больш агульнага з камуністычнай, чым з міжваеннай, *не кажучы* пра Рэч Паспалітую – так званую Першую рэспубліку (*I Rzeczpospolita*). Што радыкальна адрознівае посткамуністычную Польшчу ад яе “народнай” папярэдніцы, дык гэта рыторыка польскага нацыянальнага майстар-наратыву ў тым выглядзе, у якім яна існуе сёння.

Гэты сучасны майстар-наратыў катэгарычна *адмаўляе* ПНР у якой-небудзь сапраўднай ці глыбокай польскасці, лічачы ўяўную спадчыну нацыянальна інтэрпрэтаванай этнамоўнай польскасці Рэчы Паспалітай легітымнай толькі для міжваеннай Польшчы і яе меркаванай правапераемніцы, г. зн. сучаснай посткамуністычнай Польшчы. Аднак з пазіцый этнамоўнага польскага нацыяналізму ПНР была такой жа польскай, як і сучасная польская нацыянальная дзяржава. Для параўнання, з этнамоўна-дэмаграфічнага пункту гледжання міжваенная Польшча была польскай толькі на дзве трэці, бо адна трэць яе жыхароў не былі палякамі ў этнамоўным сэнсе. Яшчэ “горшай” была сітуацыя ў выпадку Рэчы Паспалітай, дзе толькі адну трэць насельніцтва анахранічна можна залічыць у “палякі”. На самой справе ў XVIII ст. – апошнім веку існавання Рэчы Паспалітай – свядомымі палякамі можна было б абгрунтавана назваць толькі шляхту і каталіцкае духавенства. Такім чынам, з улікам станавага фактару, які тады вызначаў этнамоўную

ідэнтычнасць, насельніцтва Рэчы Паспалітай было польскім толькі на 7%.

З тэрытарыяльнага пункту гледжання паўнацэннымі спадкаемніцамі Рэчы Паспалітай з’яўляюцца сённяшнія Беларусь і Літва, паколькі тэрыторыя абедзвюх гэтых нацыянальных дзяржаў уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай *цалкам*. З іншага боку, сучасныя Украіна і Польшча падобны адна да адной тым, што іх тэрыторыі толькі на *дзве трэці* складаюцца з земляў Рэчы Паспалітай. Адзіная краіна, якая стаіць яшчэ ніжэй у гэтым рэйтынгі абгрунтаванасці прэтэнзій на спадчыну Рэчы Паспалітай, – Латвія, якая складаецца з польска-літоўскіх земляў толькі на *адну трэць*. Вядома, гэта слушна толькі тады, калі зыходзіць са стану, што склаўся на канец XVIII ст., перад апошнім падзелам 1795 г. Прыхільнікі аднясення Латвіі і Эстоніі да ліку спадкаемніц Рэчы Паспалітай могуць сказаць, што з 1561 да 1629 г. пад юрысдыкцыяй гэтай дзяржавы была ўся Лівонія – г. зн. уся сучасная Латвія і паўднёвая *палавіна* сучаснай Эстоніі. Да таго ж з 1629 да 1772 г. у складзе Рэчы Паспалітай заставалася частка Лівоніі – т. зв. Польскія Інфлянты, а значыць, Латвію можна лічыць на *дзве трэці* датычнай да колішняй Рэчы Паспалітай.

Калі разглядаць тэрытарыяльную прыналежнасць да Рэчы Паспалітай як залатую меру польскасці, дык ПНР і сённяшняя Польшча былі б *найменш* польскімі краінамі ў гісторыі. Больш за тое, і Беларусь, і Літва лічыліся б *больш польскімі*, чым сама сённяшняя Польшча, чыя польскасць была б *супастаўная* з не такою вялікай, як калісьці, польскасцю сучаснай Украіны. Калі б Латвія захацела далучыцца да гэтага незвычайнага рэйтынгі, закліканага вызначыць самую польскую з сённяшніх дзяржаў, дык вынік цалкам бы залежаў ад таго, які момант

часу быў бы выбраны для вызначэння “сапраўдных” тэрытарыяльных абрысаў Рэчы Паспалітай. Выбар канца XVI – пачатку XVII ст. даў бы нам магчымасць гаварыць пра *стапраэнтную* польскасць Латвіі. Мала таго, варта ўлічыць тую акалічнасць, што па выніках Люблінскай уніі 1569 г. Лівонія была абвешчана правінцыяй, якая падпарадкоўвалася непасрэдна Рэчы Паспалітай як цэламу (а не асобна ўзятаму Вялікаму Княству Літоўскаму, як гэта было да 1569 г.). Такі ўнікальны адміністрацыйны статус зрабіў Лівонію нават больш датычнай да феномену Рэчы Паспалітай, чым усе іншыя рэгіёны, якія непасрэдна належалі або ВКЛ, або Каралеўству Польскаму. Адсюль Латвію можна назваць не тое што *цалкам*, але нават *удвая*, г. зн. на 200%, польскай.

Выйсце з гэтых, такіх нацыянальных па духу, але недарэчных разважанняў, роўна як і адказ на пытанне, у чым заключаецца сутнасць польскасці, ляжыць у прымірэнні з тым фактам, што супольная і *адзіная* мінуўшчына ва ўлонні Рэчы Паспалітай у выніку бурлівых падзей апошніх двух стагоддзяў стала грунтам для *розных*, незалежных адна ад адной нацыянальных сучаснасцяў (менавіта ў *множным* ліку). Гэта дасць магчымасць прызнаць за беларускім, латвійскім, літоўскім, польскім і ўкраінскім майстар-наратывамі роўнае права на спадчыну Рэчы Паспалітай – так што ніхто не будзе ў гэтым сэнсе пакрыўджаны. Мала таго, з улікам гістарычных рэалій, абгрунтавана заявіць аб сваім праве на спадчыну Рэчы Паспалітай могуць пры жаданні і іншыя сучасныя краіны. Напрыклад, Эстонія, паўднёвая частка якой адносілася да Лівоніі, а значыць, каля 60 гадоў уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай. Такой краінай можа быць і Германія – найперш дзякуючы яе колішняму прускаму ядру на паўднёвым узбярэжжы Балтыкі, якое ў свой час

было Прускім герцагствам. З 1525 да 1701 г. гэтае герцагства было васалам Рэчы Паспалітай. І нават узвышэнне гэтага герцагства да статусу незалежнага Прускага каралеўства было не такім адназначным, паколькі да першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. тамтэйшага манарха называлі каралём у Прусіі (*König in Preußen*). Толькі пасля гэтага каралеўскі тытул пачаў гучаць як “кароль Прусіі” (*König von Preußen*) [Büsching 1777: 1158; Das mit Cron 1701]. Апрача таго, так званая Каралеўская Прусія з партовым горадам Гданьск (Данцыг) заставалася правінцыяй і неадлучнай часткай Каралеўства Польскага аж да самай яе анексіі Прускім каралеўствам пры першым падзеле Рэчы Паспалітай³ [Friedrich 2000]. Аўстрыя і Расея як дзяржавы – пераемніцы колішніх імперый, што падзялілі Рэч Паспалітую, таксама могуць прэтэндаваць на долю яе гістарычнай спадчыны. Першая – галоўным чынам дзякуючы паспяховаму заснаванню ў яе складзе ў 1772 г. Каралеўства Галіччыны і Ладамерыі. Нацыянальныя міфы і ідэнтычнасці, што нарадзіліся калісьці ў гэтым кронляндзе, захоўваюць сваё значэнне і да нашых дзён [Wolff 2010]. Што да сённяшняй Расеі, дык у яе складзе засталася не так многа земляў, звязаных з Рэччу Паспалітай (з выняткам эксклаўнай Калінінградскай вобласці, тэрыторыя якой раней была паўночнай часткай васальнага Прускага герцагства). Але гэтая дзяржава – правапераемніца як Расейскай імперыі, так і Савецкага Саюза, у склад якіх у свой час уваходзіла *самая вялікая* доля земляў былой Рэчы Паспалітай. Да таго ж, як было адзначана вышэй, сучасная саманазва расейскай мовы (русский язык) з’яўляецца наўпроставым вынікам прысваення Санкт-Пецярбургам юрыдычнай і палітычнай спадчыны колішняга Вялікага Княства Літоўскага – складовай часткі Рэчы Паспалітай.

Большая частка сусветнага габрэйства сустрэла надыход эпохі Новага часу на землях позняй Рэчы Паспалітай [Polonsky 2010]. Не дзіва, што рэха гэтай спадчыны і сёння можна пачуць у назвах некаторых этнічных падгруп габрэяў-ашкеназаў, такіх як літвакі (габрэі ВКЛ у яго межах пасля 1569 г.) ці галіцыянеры (галіцкія габрэі) [Levin 2001; Webber, Schwarz 2009]. Стваральнік сучаснай габрэйскай мовы (іўрыта) Эліэзер Бен-Егуда (1855–1922, пры нараджэнні *Лейзер-Ицхок Перельман* па-руску, *Lejzer-Icchok Perelman* па-польску) быў літваком з ваколіц Вільні, якую тады звалі “Паўночным Ерусалімам” [St. John 1952; Vareikis 2009: 249]. “Айцец-заснавальнік” Ізраіля Давід Бен-Гурыён (1886–1973, пры нараджэнні *Dawid Grün*) паходзіў з горада Плонска, які ў той час тэрытарыяльна належаў Царству Польскаму, а сёння – Польшчы [Peres 2011]. Адзін з самых вядомых ізраільскіх палітыкаў і дзяржаўных дзеячаў Шымон Перас (1923–2016, пры нараджэнні *Szymon Perski*) нарадзіўся ў мястэчку Вішнева, якое ў міжваенны перыяд належала Польшчы, а сёння – Беларусі [Bar-Zohar 2007]. Усе яны – Бен-Егуда, Бен-Гурыён і Перас – размаўлялі па-польску і па-расейску. Шматгалоўсе моваў былой Рэчы Паспалітай, якім поўніўся беластоцкі кірмаш, натхніла Л. Л. Заменгафа (1859–1917) на стварэнне штучнай рамана-германскай мовы пад назвай эсперанта, якую ён першапачаткова задумваў як камунікацыйны мост паміж ашкеназамі, якія гаварылі на ідышы, і сефардамі, што карысталіся ладзіна (этналектам іспанскай мовы). Але габрэі не прынялі гэтага праекта, не ў апошнюю чаргу праз выбар для эсперанта лацінскай графікі. Пазней Заменгаф паспяхова прасоўваў эсперанта як нейтральную мову міжнародных зносін [Żelazny 2012].

Менавіта габрэі-ашкеназы з земляў былой Рэчы Паспалітай унеслі найбольшы ўклад у стварэнне ў 1948 г. Ізраіля і яго першапачатковае засяленне. Пасля падзення камунізму новая дэмакратычная Польшча ў 1990–1992 г. спрыяла эміграцыі ў Ізраіль савецкіх габрэяў [Wilczak 2015]. Яшчэ ў 2008 г. ладная доля (20%, ці 1,1 млн) ізраільскіх габрэяў былі выходцамі з земляў былой Рэчы Паспалітай, у тым ліку 0,92 млн (16,7%) – з Савецкага Саюза і постсавецкіх дзяржаў, а 0,2 млн (3,6%) – з Польшчы [Table 2009]. Такім чынам, з дэмаграфічнага гледзішча Ізраіль можна лічыць на адну пятую спадкаемцам Рэчы Паспалітай.

У святле такой дэмаграфічнай карціны не дзіва, што паводле стану на 2000 г. 6,2% (17,7 млн) жыхароў ЗША – пераважна імігранцкай краіны – паходзілі з тэрыторый колішняй Рэчы Паспалітай. У прыватнасці, 3,2% (9 млн) заяўлялі пра сваё польскае паходжанне, 0,3% (0,9 млн) – пра ўкраінскае і 0,2% (0,7 млн) – пра літоўскае [Brittingham, Cruz 2004]. Апрача таго, беларускія крыніцы сцвярджаюць, што каля 0,6 млн (0,2%) жыхароў сённяшніх ЗША маюць беларускае паходжанне [Залеский 2012]. Зыходзячы толькі з канфесійнага крытэру, габрэі складаюць 2,3% (6,5 млн) жыхароў ЗША, і большасць з іх – выходцы з земляў былой Рэчы Паспалітай [US Census 2011: 62]. Усе гэтыя 17,7 млн амерыканскіх грамадзян, звязаных сваім паходжаннем з былой Рэччу Паспалітай, прыблізна адпавядаюць паводле колькасці сучаснаму насельніцтву Беларусі, Латвіі, Літвы, расейскай Калінінградскай вобласці і ўкраінскай Львоўскай вобласці – дзвюм трэцім тэрытарыяльнага ядра колішняй Рэчы Паспалітай⁴. У ліку іншых народаў (сучасных этнічных груп ці нацый), што маюць яўнае дачыненне да гістарычнай спадчыны Рэчы Паспалітай, можна

прыгадаць цыганоў [Mróz 2015], татараў [Konopacki 2008; Kopanski 1995], армян [Agopsowicz 2014; Oleś 1966] і нават шатландцаў [Bajer 2012; McLeod 2000], не кажучы ўжо пра іншых [гл. Frick 2013; Kopczyński, Tygielski 2010].

Комплекс нацыянальнай выключнасці польскія этна-нацыяналісты не лічаць балючай праблемай, а наадварот усяляк вітаюць і актыўна прапагандуюць яго пад маркай “нацыянальнага эгаізму” [Balicki 1903; Porter 2000: 189–231]. Але гэты комплекс можна пераадолець, калі разглядаць Рэч Паспалітую як частку больш шырокай еўрапейскай мінуўшчыны. Усе вышэйпералічаныя нацыі і нацыянальныя дзяржавы маюць права на гэтую супольную мінуўшчыну і пры жаданні могуць класіфікаваць яе ў аснову сваіх нацыянальных міфаў. Але такія ўсёабдымны падыход да мінуўшчыны цягне за сабой пэўныя абавязкі. Як наконт тых земляў сённяшняй Польшчы, што не ўваходзілі ў Рэч Паспалітую, – так званых *deutsche Ostgebiete*, якія пасля іх далучэння ў 1945 г. да Польшчы былі з меркаванняў ідэалагічнай карэктнасці перайменаваны ў “вернутыя землі” (*Ziemia Odzyskana*)? У ПНР для абгрунтавання гэтай інкарпарацыі, навязанай пасляваеннай Польшчы Савецкім Саюзам пры згодзе заходніх альянтаў, быў распрацаваны грунтоўны міф пра “пястаўскую Польшчу” (*Polska piastowska*) [Grodecki, Wyrozumski 1969; Tumolska 2007; Ziemia Staropolski 1948–1957]. Нават самыя антыкамуністычна настроеныя палякі ніколі не пратэставалі супраць улучэння *deutsche Ostgebiete* ў склад пасляваеннай Польшчы. Яны лічылі гэта “актам гістарычнай справядлівасці” (*akt sprawiedliwości dziejowej*) – “тэрытарыяльнай кампенсацыяй” за разбурэнні, нанесеныя міжваеннай Польшчы нацысцкай Германіяй (і Аўстрыяй).

У другой палове X ст. дынастыя Пястаў стварыла дзяржаву, якую распарадчыкі імперскай канцылярыі Святой Рымскай імперыі неўзабаве пасля 1000 г. ахрысцілі незадоўга да таго прыдуманай лацінскай назвай *Polonia* (“Польшча”). З цягам часу, да XV ст., гэтая лацінская назва саступіла месца свайму славянізаванаму варыянту *Polska* [Bem-Wiśniewska 1998: 69; Urbańczyk 2008]. Манархія Пястаў існавала як адзіная дзяржава толькі да 1138 г., пасля чаго ёй на змену прыйшло мноства намінальна роўных паводле статусу ўдзельных княстваў [Borucki 2006]. У выніку шэрагу дынастычных хаўрусаў і шлюбаў, войнаў, мірных дамоваў ды іншых падзей аб’яднанае Каралеўства Польскае, якое зноў узнікла ў XIV ст., не ўлучала ў сябе Сілезіі і Памор’я. Гэтыя дзве правінцыі апынуліся пад уладай Святой Рымскай імперыі, а ў пазнейшыя часы адышлі да Прусіі і Германіі [Kazimierz 2012; Jerczyński 2013: 64–77; Nowogrodzki 1939]. Сілезія і Памор’е складаюць большую частку *deutsche Ostgebiete* / “вернутых земляў”, вось чаму міф пра пястаўскую Польшчу пасля 1945 г. быў карысны для апраўдання іх далучэння да ПНР. Але тры стагоддзі існавання той ранняй Польшчы, да якой належалі Памор’е і Сілезія, мелі, відавочна, меншае культурнае і палітычнае значэнне, чым шэсць наступных стагоддзяў, якія гэтыя два рэгіёны правялі ў сферы “нямецкай” культуры, арэалам якой звычайна лічаць Святую Рымскую імперыю, землі чэшскай кароны, Прусію, Германскі саюз, а таксама пазнейшую Германскую імперыю і аўстрыйскую частку Аўстра-Венгерскай імперыі, дзяржаўнасць якіх насіла ўжо нацыянальны характар. Больш за тое, за рамкамі гэтай рытарычнай адданасці пястаўскаму міфу сённяшняя Польшча не прэтэндуе ні на якую істотную гістарычна-дзяржаўную пераемнасць

з пястаўскай Польшчай. Характэрна, што пястаўскую Польшчу не ўключаюць у пералік *Rzeczpospolitych* як нейкую першапачатковую, прарадзінную “Рэч Паспалітую 0.0”, ці “Нулявую рэспубліку”.

Нямецкае насельніцтва *deutsche Ostgebiete* / “вернутых земляў” было выгнана са сваіх дамоў 60 гадоў таму. Многія з гэтых выгнанцаў яшчэ жывыя, а самое выгнанне жыве ў іх дзіцячых успамінах. Тое самае можна сказаць пра польскіх і габрэйскіх выгнанцаў з усходніх земляў міжваеннай Польшчы, што ўвайшлі ў склад Савецкага Саюза, а сёння належаць Літве, Беларусі і Украіне [Ther 1998]. Магчыма, калі палякі хочуць, каб гісторыю, звязаную з іх этнасам – ці мовай – помнілі, захоўвалі і шанавалі ў сённяшніх Беларусі, Латвіі, Літве і Украіне, ім варта гэтаксама прыхільна ставіцца да няпятаўскай, больш блізкай да нашых часоў нямецкай гісторыі і культуры *deutsche Ostgebiete* / “вернутых земляў”.

Адам Міцкевіч (1798–1855) лічыцца ў народзе *польскім* нацыянальным паэтам-прапрокам (*wieszcz narodowy*), хоць ён ніколі не бываў у Варшаве ці Кракаве, а яго самая вядомая эпічная паэма “Пан Тадэвуш” (1834) адкрываецца знакамітым зваротам да “Літвы”, пад якой маецца на ўвазе Вялікае Княства Літоўскае. Міцкевіч прагнуў “адраджэння Польшчы” ў абліччы шляхоцкай Рэчы Паспалітай, у якой зберагалася б адміністрацыйная і палітычная самабытнасць Вялікага Княства. Фактычна заснаваная ў 1918 г. станава нейтральная нацыянальная Польшча, якая імкнецца да этнамоўнай аднароднасці, была *па-за рамкамі* паэтавага ўяўлення. І, хутчэй за ўсё, Міцкевіч быў бы ўражаны, убачыўшы пасляваенную камуністычную Польшчу – этнамоўна стэрылізаваную, пазбаўленую ўсіх адзнак колішняй Рэчы Паспалітай, Польшчу, у якой *ні следу* не засталася ад Вялікага

Княства Літоўскага. Пястаўская Польшча не мае нічога агульнага з паэтавай *Rzplitej*, ці Рэччу Паспалітай. Міцкевічава маці паходзіла з асяроддзя габрэяў-франкістаў*. Спадчынныя землі Міцкевічаў знаходзіліся паблізу Наваградка, што ў сённяшняй Беларусі. Паэт вучыўся ва ўніверсітэце ў Вільні (сённяшняй сталіцы Літвы Вільнюсе) і сустракаўся з Аляксандрам Пушкіным, калі яны абодва былі ў высылцы ў Крыме (сёння прадмет спрэчкі паміж Украінай, Расеяй і крымскімі татарамі). Менавіта дзякуючы польска-літоўскаму (не этнічна польскаму) паходжанню і адпаведнаму характару творчасці Міцкевіча яго працягваюць чытаць, помніць і шанаваць у Літве, Беларусі, Украіне, у асяроддзі габрэяў-ашкеназаў, і нават за межамі былой Рэчы Паспалітай – у Расеі, Латвіі, Ізраілі і г. д. [Корорэцкы 2008; Ліхадзедаў 2008].

Сучасным палякам, выхаваным у рамках блізарукага і эксклюзівісцкага нацыянальнага майстар-наратыву, усё яшчэ цяжка прызнаць, што па сутнасці Міцкевіч быў выхадцам з дробнамааянтковай шляхты Вялікага Княства Літоўскага і сваю творчасць прысвяціў ёй. Такім чынам, ён *не быў* польскім паэтам, які пісаў бы пра этнічных палякаў (ці для іх) – жыхароў этнамоўна аднароднай нацыянальнай дзяржавы. Сама канцэпцыя такой этнамоўна акрэсленай польскай нацыі і яе аднароднай у нацыянальным сэнсе дзяржавы ў эпоху Міцкевіча яшчэ нават не існавала. У кантэксце ж *ненацыянальнай*, або *данацыянальнай* спадчыны Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага, якая нарадзіла Міцкевіча як паэта і якую ён дапоўніў сваімі творами, яго паэзія можа таксама з поўным правам лічыцца неадлучнай часткай сучаснай беларускай, ізраільскай, латышскай, літоўскай, украінскай, габрэйскай ці, калі ўжо на тое пайшло, агульнаеўрапейскай літаратуры і культуры. Гэта слушна і для

самой Рэчы Паспалітай, якая з сённяшняга пункту гледжання была ў той ці іншай ступені беларускай, латышскай, літоўскай, польскай, украінскай, цыганскай і габрэйскай дзяржавай. Гэтая цяжкасць з прызнаннем таго, што супольная мінуўшчына Рэчы Паспалітай можа належаць некалькім сучасным нацыям і нацыянальным дзяржавам, здаецца, не такая непераадольная ў выпадку беларусаў, латышоў⁵, літоўцаў ці ўкраінцаў, якія не бачаць праблемы ў тым, каб “іхны” Міцкевіч (*Mickēvičs*, *Mickevičius* ці *Мицкевич*) належаў таксама іншым народам і дзяржавам, узніклым на грунце Рэчы Паспалітай.

Я магу толькі пажадаць палякам знайсці ўзаемаразуменне з гэтымі народамі, як і з немцамі ды аўстрыйцамі. Шматлікія артэфакты спадчыны Германскай імперыі, Прусіі, Германскага саюза, Аўстрыйскай і Святой Рымскай імперыі на “вернутых землях” / *deutsche Ostgebiete* неабходна пазначаць і ашчадна зберагаць, калі мы хочам, каб гэтая трэць Польшчы, якая не належала да Рэчы Паспалітай, калі-небудзь стала польскай у інклюзіўным разуменні, уласцівым некалі той самай Рэчы Паспалітай або Святой Рымскай імперыі [Mach 1998]. У якасці ілюстрацыі тут можна прывесці Ёзэфа фон Айхэндорфа (1788–1857) – паэта-рамантыка, сучасніка Адама Міцкевіча, які, падобна да апошняга, сёння лічыцца “нацыянальным” паэтам, адно што нямецкім. Ён нарадзіўся непадалёк ад Ратыбурга – сённяшняга Рацібужа на паўднёвым захадзе Польшчы. Яго сям’я мела землі ў прускай і аўстрыйскай Сілезіі – сёння гэта тэрыторыя Чэхіі. Айхэндорф жыў і працаваў у Брэславе (сённяшнім Уроцлаве), Кёнігсбергу (Калінінградзе) і Данцыгу (Гданьску), а памёр у Нейсе (Нысе). Сёння ўсе гэтыя гарады, з выняткам Кёнігсберга, які стаў расейскім абласным цэнтрам Калінінградам,

знаходзяцца на тых самых “вернутых землях” Польшчы (*deutsche Ostgebiete*), што не ўваходзілі ў Рэч Паспалітую [Beci 2007].

Помнік Айхэндорфу ў Ратыбургу, пастаўлены ў 1909 г., у 1945 г. быў знесены. Праз сорок гадоў адноўлены помнік зноў з’явіўся ў цяпер ужо польскім горадзе Рацібужы. Апошнім часам у гонар паэта былі названы некалькі вуліц і школ у населеных пунктах калісцы германскай, а сёння польскай Верхняй Сілезіі [Eichendorffa 2014; Pomnik 2014; Zespół 2014]. Але ўсё гэта было зроблена дзякуючы намаганням прадстаўнікоў нямецкай нацыянальнай меншасці ў Польшчы. Пераважная іх большасць жывуць у Верхняй Сілезіі. Толькі яны зберагаюць памяць пра Айхэндорфа і даглядаюць мясціны, звязаныя з паэтам [Górnośląskie 2014]. Сярод іх польскіх суседзяў амаль ніхто не ведае, кім быў Айхэндорф, у адрозненне ад большасці беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў, якія не толькі чулі пра Міцкевіча, але і з задавальненнем чытаюць яго паэзію.

У эпоху росквіту нацыяналізму⁶ мэтай нацыянальных майстар-наратываў было прысабечыць мінуўшчыну і падзяліць яе так, каб кожны драбочак калісцы супольнай еўрапейскай гісторыі выключна і непадзельна належаў той ці іншай нацыі і яе нацыянальнай дзяржаве. Такі падыход настолькі ж састарэлы, наколькі яўна *нееўрапейскі*. Колькі здабыткаў, колькі ўзораў плюралізму і шматмоўя, колькі магчымасцяў для ўзаемаўзабагачэння было страчана ў гэтых расколінах, створаных для таго, каб зберагаць уяўныя бастыёны беззаганнай этнамоўнай чысціні. Менавіта ў гэтых расколінах дагэтуль можна знайсці амаль забытыя элементы агульнаеўрапейскай культуры, супольныя для ўсіх жыхароў кантынента. Гэтая адсунутая на задні план рэальнасць глядзіць на нас, але толькі

нямногія ў сённяшняй Польшчы – найменш польскай з усіх Польшчаў, якія мы мелі, – гэта заўважаюць.

У чэрвені 2014 г. мне пашчасціла натрапіць на востраў старой добрай Рэчы Паспалітай. Трагічныя гістарычныя віхуры дваццатага стагоддзя перанеслі яго з самага сэрца Еўропы цераз Атлантыку, дзе ён паспяхова прыземліўся ў зялёнай гавані Кембрыджа ў штаце Масачусетс. Асірацелы аскепак старой Садружнасці Польшчы і Літвы прыняла пад сваё крыло новая Садружнасць Масачусетса. У ЗША, дзе ніводная мова не лічыцца дзяржаўнай ці нацыянальнай, мультыкультуралізм з’яўляецца падмуркам, на якім будзецца і квітнее гэтая краіна імігрантаў. Жыхары Цэнтральнай Еўропы ідэалізуюць “Амерыку”, якая ўяўляецца ім палепшанай версіяй Аўстра-Венгрыі. Іх захапляе ўласцівая ЗША гатоўнасць прымаць новых людзей з усіх куткоў свету – няважна, на якіх мовах тыя гавораць, у каго вераць, якіх традыцый і звычаяў трымаюцца. Усё гэтае багацце культур гасцінна збіраецца і ашчадна зберагаецца пад агульным ахоўным “парасонам”, а справядлівае кіраванне ўсёй сістэмай забяспечвае “звод правілаў” першай у свеце сучаснай Канстытуцыі. А між тым, тое, чаго жыхары Цэнтральнай Еўропы шукаюць з таго боку Атлантыкі, у той ці іншай форме калісьці ўжо прысутнічала ў Рэчы Паспалітай, Асманскай імперыі, а пазней у Аўстра-Венгрыі. Гэта талерантнасць да адрозненняў і прыняцце Іншага, нязмушаны касмапалітызм, які цвяроза гаворыць: “Жыві сам і дай жыць іншым”. У XX ст. гэтай каштоўнасці катастрофічна бракавала Цэнтральнай Еўропе, прасякнутай нацыянальным эгаізмам і таталітарызмам, якія ўрэшце і ператварылі гэты рэгіён у “Крываваыя землі”.

На другім баку Атлантыкі мне давялося прысутнічаць на канферэнцыі ва Украінскім навуковым інстытуце пры

Гарвардскім універсітэце. Большасць удзельнікаў або прыехалі з краін, тэрыторыя якіх калісьці была Рэччу Паспалітай, або займаліся прысвечанымі ёй даследаваннямі. Яны размаўлялі на англійскай, беларускай, літоўскай, нямецкай, польскай, рускай, украінскай і французскай мовах, а яшчэ на ідышы. У гэтым шматмоўным гомане, дзе людзі нязмушана пераходзілі з адной мовы на другую, Міцкевіч адчуў бы сябе як дома – не раўнуючы як у Віленскім універсітэце, шыкоўных маёнтках літоўскай шляхты ці на кірмашах гарадоў і мястэчак Вялікага Княства Літоўскага. З іншага боку, для паляка, які вырас у камуністычнай або сучаснай аднамоўнай Польшчы, ведае пра Рэч Паспалітую толькі тое, што гавораць у школе, і не валодае ніякімі мовамі, апроча сваёй, гэтая сітуацыя была б вельмі некаmfортная і сапраўды надзвычай “няпольская”.

У Гарвардзе я знайшоў часцінку міцкевіцкай Рэчы Паспалітай, яе мультыкультурных практык, такіх крытычна важных сёння для ЕС, дзе адраджаецца нацыянальны эгаізм. На жаль, гэтага талерантнага касмапалітызму ўсё менш і менш у сучаснай Польшчы. Габрэі, якія вякамі знаходзілі прытулак у Рэчы Паспалітай, называлі гэтую краіну на іўрыце *Polin* (יְלִינָא), ці “месцам супакою”. Калі Трэцяя Польская рэспубліка (*III Rzeczpospolita*) хоча належным чынам выканаць сваю канстытуцыйную дэкларацыю аб правапераемнасці з Рэччу Паспалітай, яна мусіць стаць новым Полінам – бяспечнай і надзейнай краінай для людзей усіх моваў, веравызнанняў, каранёў і поглядаў, як амерыканскі штат Масачусетс, Злучаныя Штаты ў цэлым ці Еўрапейскі Саюз⁷. Плюралізму, які ляжыць у аснове ЕС, сёння востра бракуе самой Польшчы, гэтак жа як і палякам, якія пачынаючы з 2004 г. шырока раз’ехаліся ад

Ісландыі, Ірландыі і Брытаніі да Швецыі, Францыі, Ні-
дэрландаў, Германіі, Грэцыі і Кіпра.

Час выпрабавання амбіцый посткамуністычнай
Польшчы параўнацца з Рэччу Паспалітай па сваёй ад-
крытасці свету настаў цяпер, калі так шмат габрэяў поль-
скага паходжання хочуць вярнуцца ў Польшчу (і, адпа-
ведна, у ЕС) з Ізраіля ды іншых краін свету [Koziński 2013;
Warsza, Żmijewski 2011]; калі шматлікія студэнты з аўта-
рытарнай Беларусі і пацярпелай ад нядаўняй расейскай
агрэсіі Украіны хочуць прадоўжыць у Польшчы сваю
адукацыю. Няхай Польшча будзе Полінам, новай Рэччу
Паспалітай для такіх габрэяў, беларусаў, украінцаў і ўце-
качоў з іншых куткоў свету, якія хочуць выратавацца
і дамагчыся лепшай долі, – але не вузкалобай, самаабме-
жаванай “Польшчай для палякаў”, заклапочанай толькі
тым, як зберагчы сваю этнамоўную чысціню, ідэал якой
заўсёды такі недасяжны [гл. Puculek 2014; Trybulski 2014].

*Верасень – снежань 2014 г.,
лістапад – снежань 2016 г.*

¹ Так паводле афіцыйнай версіі, але на самой справе сістэма канцэнтрацыйных лагераў для палітычных апанентаў і ды-
сідэнтаў захоўвалася ў Савецкім Саюзе да 1987–1988 г., пра
што заходняя грамадскасць добра ведае з творчасці і трагіч-
нага жыццёвага лёсу расейскага дысідэнта Анатоля Марчан-
кі (1938–1986) і ўкраінскага паэта Васіля Стуса (1938–1985)
[Burianuk 1997; Marchenko 1969; Neier 1995: 376].

² Проціглеглая палітыка праводзілася ў дачыненні да прыбал-
тыйскіх краін (Латвіі, Літвы і Эстоніі), якія былі непасрэдна
ўлучаныя ў склад Савецкага Саюза. Сотні тысяч этнічных ла-
тышоў, літоўцаў і эстонаў былі высланыя ў Сібір, а замест іх
новыя савецкія сацыялістычныя рэспублікі напаўняліся ра-
сейскамоўным насельніцтвам рознага этнічнага паходжання.

Ідэя палягала ў тым, каб зрабіць далучаныя тэрыторыі больш падобнымі да іншых рэгіёнаў шматнацыянальнага Савецкага Саюза, а таксама даць Маскве інструменты для гульні на міжэтнічных пачуццях, калі раптам узнікне такая неабходнасць [гл. Anušauskas 2015: 98–107; 245–269; Latvia 2014: 347–359; Latišenka, Meištas 2014: 199].

- ³ Гданьск (Данцыг) быў найбуйнейшым горадам Рэчы Паспалітай і яе найважнейшым гандлёвым і прамысловым цэнтрам. Таму ён разам са сваімі ваколіцамі заставаўся эксклаўнай часткай Рэчы Паспалітай да 1793 г., калі Прусія анексавала гэты партовы горад у час другога падзелу польска-літоўскай дзяржавы [Historia Gdańska 1993: 18–20].
- ⁴ Вядома, такое аб'яднанне ўсіх гэтых шмат у чым адрозных сучасных дзяржаў і тэрыторый цягне на пэўную геаграфічную падтасоўку. Я не маю тут на ўвазе ніякай навуковай ці палітычнай дэкларацыі. Па сутнасці, я адабраў і скампанаваў пералічаныя рэгіёны такім чынам, каб сукупная колькасць іх жыхароў склала каля 17 млн чалавек – каб супаставіць гэта з вышэйзгаданай ацэнкай колькасці выходцаў з земляў былой Рэчы Паспалітай у сучасных ЗША.
- ⁵ Кэтрын Гібсан лічыць, што ў наш час латышы не надта схільны ўспрымаць Міцкевіча як “свайго” нацыянальнага паэта – магчыма, з выняткам жыхароў Латгаліі (былых Польскіх Інфлянтаў) ці самай усходняй часткі краіны. Хоць гэтае пытанне ўсё яшчэ вымагае дадатковага вывучэння. Як бы там ні было, самы значны Міцкевічаў твор – паэма “Пан Тадэвуш” – даступны ў латышскім перакладзе [Mickevičs 1964].
- ⁶ Кэтрын Гібсан слухна заўважае, што маё азначэнне эпохі “росквіту нацыяналізму” як перыяду з сярэдзіны XIX ст. да 1980-х гадоў нечакана састарэла ў святле палітычных узрушэнняў у Еўропе і Паўночнай Амерыцы пасля 2014 г. Працэс еўрапейскай інтэграцыі і пашырэння ЕС у перыяд з 1995 да 2014 г., здавалася б, утаймаваў нацыяналістычныя жарсці. Але пасля расейскай анексіі Крыма ў 2014 г. нацыяналізм зноў увайшоў у моду як галоўны ідэалагічны маяк ва ўсёй Еўропе і ЗША, што ставіць пад пагрозу далейшае існаванне ЕС. Такім чынам, эпоха нацыяналізму працягваецца, яе канец яшчэ не настаў.
- ⁷ На жаль, Кэтрын Гібсан мае рацыю, калі сцвярджае, што сучасная палітычная сітуацыя (паводле стану на 2016–2017 гг.) не пакідае прасторы для гэтай маёй шчырай надзеі.

Літаратура

- A Short History of the USSR. Vol. 1 / Transl. from the Russ. by George H. Hanna. Moscow: Progress, 1965.
- Agopsowicz M. Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita ormiańska. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2014.
- Applebaum A. Gulag: A History. New York: Doubleday, 2003.
- Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956 = The Atlas of the Independence Underground in Poland 1944–1956 / red. R. Wnuk. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007.
- Atlas Zwangsumsiedlung, Flucht und Vertreibung. Ostmitteleuropa 1939–1959 / red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk. Warszawa: Demart, 2009.
- Bajer P. P. Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th–18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group. Leiden: Brill, 2012. (Ser.: Northern World. Vol. 57).
- Balicki Z. Egoizm narodowy wobec etyki. Lwów: Towarzystwo Wydawnicze, 1903.
- Bar-Zohar M. Shimon Peres: The Biography. New York: Random House, 2007.
- Beci V. Joseph von Eichendorff. Biographie. Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2007.
- Bohdan S. 1939 in Belarus: National Reunification or Soviet Occupation of Eastern Poland? // BelarusDigest. 2014. URL: <http://belarusdigest.com/story/1939-belarus-national-reunification-or-soviet-occupation-eastern-poland-19403> (дата звароту 23.11.2014).
- Borucki M. Rozbicie dzielnicowe 1200–1310. Bydgoszcz: Gazeta Pomorska Medi, 2006.
- Brittingham A, de la Cruz G. P. Ancestry 2000. Census 2000. Brief. URL: <http://www.census.gov/prod/2004pubs/c2kbr-35.pdf> (дата звароту 21.12.2016).
- Brown K. A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Burianyk N. Incarceration and Death: The Poetry of Vasyľ Stus. [PhD dissertation]. Edmonton: University of Alberta, 1997.
- Büsching A. F. Neue Erdbeschreibung. Bd. 1: Theil, welcher Dänemark, Norwegen, Schweden, das ganze russische Reich, Preussen, Polen, Galizien und Lodomerien, Ungarn, Siebenbürgen, die europäische Turkey, und den Krimischen Staat, enthält). Hamburg: Bohn, 1777.
- Byczkowski J. Mniejszości narodowe w Europie, 1945–1974 (wybrane zagadnienia). Opole: Instytut Śląski, 1976.

- Chałasiński J. Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce. T. I–IV. Warszawa: Państwowy Instytut Kultury Wsi, 1938.
- Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR, 1944–1948. Warszawa: Zakład Pomocy Naukowych Wydawnictw i Reprografii, 1980.
- Das mit Cron und Scepter prangende Preußen. Berlin: Rüdiger, 1701.
- Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 million Jews. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Eichendorffa, Opole, Poland // Google Maps. 2014. URL: <https://www.google.co.uk/maps/place/@53.919744,27.5513344,13z/data=!3m1!4b1?hl=en&entry=ttu>.
- Ferrara A., Pianciola N. Letà delle migrazioni forzate. Esodi e deportazioni in Europa, 1853–1953. Bologna: Il mulino, 2012. (Ser.: Biblioteca storica).
- Frick D. A. Kith, Kin, and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Friedrich K. The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. (Ser.: Cambridge Studies in Early Modern History).
- Górnośląskie Centrum Kultury i Spotkań w Łubowicach. 2014. URL: http://www.eichendorff.pl/pl/index.php%3Foption%3Dcom_frontpage%26Itemid%3D1.
- Grodecki R, Wyrozumski J. Polska piastowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Gross J. T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Gross J. T. Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów, 1939–1948. Kraków: Universitas, 1998.
- Historia Gdańska / pod red. E. Cieślaka. T. III/2: 1793–1815. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1993.
- Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Jerczyński D. Historia narodu śląskiego. Prawdziwe dzieje ziem śląskich od średniowiecza do progu trzeciego tysiąclecia. Katowice: Instytut Śląskiej Godki, Mega Press II, 2013.
- Kamusella T. The Change of the Name of the Russian Language in Russian from Rossiiskii to Russkii: Did Politics Have Anything to Do with

- It? // *Acta Slavica Iaponica*. 2012. Vol. 32. P. 73–96. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/acta/32/a32-contents.html> (дата звароту 12.12.2016).
- Kamusella T. The Twentieth Anniversary of the German-Polish Border Treaty of 1990: International Treaties and the Imagining of Poland's Post-1945 Western Order // *Journal of Borderlands Studies*. 2010. № 25 (3–4). P. 120–146.
- Kappeler A. *The Russian Empire: A Multiethnic History* / Transl. from the German by A. Clayton. Harlow: Longman, 2001.
- Kazimierz Wielki wobec Śląska – Śląsk wobec Kazimierza Wielkiego / red. D. Halmer. Rybnik: Stowarzyszenie Humanistyczne: Europa, Śląsk, Świat Najmniejszy; Katowice: Studenckie Koło Naukowe Historyków, Instytut Historii, Uniwersytet Śląski, 2012.
- Konopacki A. *Muslims on Polish Soil = المسلمون في اراضي الجمهورية البولندية* / Transl. from the Polish into English by M. Podbielska and A. Androsiuk, and into Arabic by M. Nidae. Białystok: Elkam, as Commissioned by the Muslim Religious in the Republic of Poland, 2008.
- Kopanski A. B. *Sabres of Two Easts: An Untold History of Muslims in Eastern Europe: Their Friends and Foes*. Islamabad: Institute of Policy Studies, 1995.
- Kopczyński M., Tygielski W. *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Muzeum Historii Polski, Bellona, 2010.
- Koropeczyj R. *Adam Mickiewicz: The Life of a Romantic*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- Koziński A. Szewach Weiss: W Niemczech liczba Żydów rośnie, w Polsce nie. Wyciągnijcie wnioski // *Polska*. 19.07.2013. URL: <http://www.polskatimes.pl/arttykul/948598%2Cszewach-weiss-w-niemczech-liczba-zydow-rośnie-w-polsce-nie-wyciągnijcie-wnioski%2Cid%2Ct.html> (дата звароту 12.12.2014).
- Latišenka A., Meištas A. *Didysis istorijos atlasas mokyklai. Nuo Pasaulio ir Lietuvos priešistorės iki Naujausųjų laikų*. Vilnius: Briedis, 2014.
- Latvia: Toward 100 Years / transl. from the Latvian; ed. by P. Goble. Riga: Jumava, 2014.
- Levin D. *The Litvaks: A Short History of the Jews of Lithuania* / transl. from the Hebrew by A. Teller. New York: Berghahn Books, 2001.
- Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania / ed. A. Anušauskas, transl. from the Lith. by S. Girmius. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
- Mach Z. *Niechciane miasta. Migracja i tożsamość społeczna*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych “Universitas”, 1998.

- Madajczyk Cz. Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan. München: K G Saur, 1994. (Ser.: Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 80).
- Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto: Univeristy of Toronto Press, 2010.
- Magocsi P. R. The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto: University of Toronto, 2002.
- Marchenko A. My Testimony / transl. from the Russian by M. Scammell. New York: E P Dutton, 1969.
- McLeod M. Agents of Change: Scots in Poland, 1800–1918. East Linton: Tuckwell Press, 2000.
- Mickevičs Ā. (= Mickiewicz A.). Pans Tadeušs, jeb, Pēdējais iebrukums Lietuvā. Vēsturisks 1811–1812. gada šlahtas dzīves stāsts 12 grāmatās dzejā / No poļu val. atdzej. J. Osmanis. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1964.
- Mickiewicz A. Pan Tadeusz, czyli, ostatni zajazd na Litwie, historia szlachecka z r. 1811 i 1812, we dwunastu księgach, wierszem. Paris: A. Pionard, Wydanie Alexandra Jełowickiego, 1834.
- Mironowicz E. Wojna wszystkich ze wszystkimi. Białoruś 1941–1944. Kraków: Avalon, 2015.
- Moorhouse R. The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941. New York: Basic Books, a member of the Perseus Books Group, 2014.
- Mróz L. Roma-Gypsy Presence in the Polish-Lithuanian Commonwealth: 15th–18th Centuries. Budapest: Central European University Press, 2015.
- Neier A. Confining Dissent: The Political Prison // The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society / ed. by N. Morris and D. J Rothman. New York: Oxford University Press, 1995. P. 350–380.
- Nowogrodzki S. Zabór Śląska w XIV wieku. Katowice: Sekcja Dydaktyczna Oddziału Śląskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1939. (Ser.: Śląska Biblioteka Historyczna dla Młodzieży – Wydawnictwo Ogniska Metodycznego Historii w Katowicach).
- Olczak E. Atlas historii Polski. Mapy i komentarze. Warszawa: Demart, 2006.
- Oleś M. The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356–1519): A Juridical and Historical Study. Roma: Edizioni hosianum, 1966.
- Peres Sh., Landau D. Ben-Gurion: A Political Life. New York: Nextbook and Schocken, 2011.
- Polonsky A. The Jews of Poland and Russia. Vol. 2: 1881–1914. Oxford: Littman, 2010. (Ser.: Littmann Library of Jewish Civilization).

- Pomnik Josepha von Eichendorffa w Raciborzu // Wikipedia. 2014. URL: http://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_Josepha_von_Eichendorffa_w_Raciborzu (дата звароту 14.12.2014).
- Porter B. When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland. New York: Oxford University Press, 2000.
- Puculek A. Studenci o kolegach z Ukrainy: Zajmują miejsca Polakom // Gazeta Wyborcza. 28.11.2014. URL: http://m.lublin.gazeta.pl/lublin/1%2C106513%2C17036981%2CStudenci_o_kolegach_z_Ukrainy___Zajmuja_miejsca_Polakom.html (дата звароту 14.12.2014).
- Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946 / pod red. E. Misiły. T. 1–2. Warszawa: Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996–1999.
- Romer E. Geograficzno-statystyczny atlas Polski = Geographisch-statistischer Atlas von Polen = Atlas de la Pologne (Geographie et Statistique). Warszawa; Kraków: Gebethner i Wolff; nakładem Polskich Spółek Oszczędności i Pożyczek ([Wiedeń]: Drukarnia A. Holzhausena), 1916.
- Rosja otworzyła archiwum Powstania Warszawskiego // Lewica. 2014. URL: <http://lewica.pl/%3Fid%3D29848%26tytul%3DRosja-otworzy%25B3a-archiwum-Powstania-Warszawskiego> (дата звароту 14.12.2014).
- Ruchniewicz M. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959. Warsaw: Volumen, 2000. (Ser.: Brostiana. T. 5).
- Sabaliūnas L. Lithuania in Crisis: Nationalism to Communism, 1939–1940. Bloomington: Indiana University Press, 1972. (Ser.: Indiana University International Studies).
- Szcześniak A. L. Zmowa. IV rozbiór Polski. Warszawa: Alfa, 1990.
- Skałuba T. IV rozbiór Polski. Łódź: Solidarność, [ok. 1981].
- Ślusarczyk J. Obszar i granice Polski (od X do XX wieku). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995.
- Snyder T. Black Earth: The Holocaust as History and Warning. London: The Bodley Head, 2015.
- Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York: Basic Books, 2010.
- St. John R. Tongue of the Prophets: The Life Story of Eliezer Ben Yehuda. Garden City: Doubleday, 1952.
- Strauchold G. Myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1957. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003.
- Strzembosz T. Studia z dziejów okupacji sowieckiej, 1939–1941. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1997. (Ser.: Biblioteka Ziemi Wschodnich).

- Table 2.24. Jews, by Country of Origin and Age // Statistical Abstract of Israel. 2009. P. 156. URL: http://www.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton_e.html%3Fnum_tab%3Dst02_24x%26CYear%3D2009 (дата звароту 21.12.2012).
- The Bloodlands, August 1941. 2016. URL: <http://historyofgenocides.camilashoeibi.com/wp-content/uploads/2016/10/3085445630.jpg> (дата звароту 13.12.2016).
- Ther Ph. Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. (Ser.: Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. Bd. 127).
- Ther Ph. The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe. New York: Berghahn Books, 2014.
- Trybulski Ł. Stop ukrainizacji Uniwersytetu Opolskiego. Polscy studenci przekonują, że są dyskryminowani // Na Temat. 07.10.2014. URL: <http://natemat.pl/119559%2Cstop-ukrainizacji-universytetu-opolskiego-polscy-studenci-przekonuja-ze-sa-dyskryminowani> (дата звароту 12.12.2014).
- Tumolska H. Mitologia Kresów Zachodnich w pamiętnikarstwie i beletryście polskiej, 1945–2000. Szkice do dziejów kultury pogranicza. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007.
- Urbańczyk P. Trudne początki Polski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.
- US Census Bureau. Statistical Abstract of the United States. 2011. URL: <http://www.census.gov/prod/2011pubs/12statab/pop.pdf> (дата звароту 21.12.2016).
- Vareikis V. In the Shadow of the Holocaust: Lithuanian-Jewish Relations in the Crucial Years 1940–1944 // Nazi Europe and the Final Solution / Ed. by D. Bankier and I. Gutman. Jerusalem: Yad Vashem, 2009. P. 249–264.
- Warsza J., Żmijewski A. Żydzi wracają. Cudowne // Gazeta Wyborcza. 20.06.2011. URL: http://wyborcza.pl/1%2C76842%2C9806271%2CZydzii_wracajcie__Cudowne.html (дата звароту 12.12.2014).
- Webber J., Schwarz C. Rediscovering Traces of Memory: The Jewish Heritage of Polish Galicia. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2009.
- Wilczak D. Most – tajna operacja przerzutu Żydów. Warszawa: Fronda, 2015.
- Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford: Stanford University Press, 2010.

- Zaremba M. Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Kraków: Znak, 2012.
- Zayas A. M. Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences. London: Routledge and Kegan Paul, 1977.
- Żelazny W. Ludwik Zamenhof. Życie i dzieło. Recepcja i reminiscencje. Wybór pism i listów. Kraków: Nomos, 2012.
- Žepkaite R. Vilniaus istorijos atkarpa, 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d. Vilnius: Mokslas, 1990.
- Zespół Szkół Ogólnokształcących im. Josepha von Eichendorffa w Grzegorzowicach // Zumi. 2014. URL: http://www.zumi.pl/2190065%2CZesp%C3%B3l_Szk%C3%B3%C5%82_og%C3%B3lnokszta%C5%82cacych_im_Josepha_Von_Eichendorffa_w_Grzegorzowicach%2CGrzegorzowice%2Cfirma.html (дата звароту 22.12.2014).
- Ziemie Staropolskie. T. 1–6. Poznań: Instytut Zachodni, 1948–1957.
- Алексиевич С. Последние свидетели. Сто недетских колыбельных. Москва: Молодая гвардия, 1985.
- Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі (1939–1959 pp.): бібліографічний покажчик / відповідальний ред. М. П. Рудь. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959.
- Гуржий О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. (Сер.: Україна крізь віки. Т. 8).
- Главное управление лагерей ОГПУ–НКВД–МВД. 2016. URL: <http://www.memo.ru/history/NKVD/GULAG/r1/r1-4.htm> (дата звароту 13.12.2016).
- Залесский Б. Как живёшь, белорусская диаспора? // Белорусское время. 13.03.2012. URL: <https://web.archive.org/web/20120313031154/http://www.belarustime.ru/belarus/culture/diaspore/c6420f28d9870602.html> (дата звароту 21.12.2016).
- Ліхадзедаў У. А. Адам Міцкевіч на паштоўках канца XIX – пачатку XX стагоддзя = Adam Mickiewicz na pocztówkach z końca XIX – początku XX wieku = Адам Мицкевич на почтовых открытках конца XIX – начала XX века = Adam Mickiewicz on the Postcards of the Late 19th – Early 20th century. Мінск: Тэхналогія, 2008.
- Трафімчык А. Аб'яднанне Беларусі 17 верасня 1939 г. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2004. № 21. S. 199–206. URL: <http://kamunikat.fonetel.net/pdf/bzh/21/15.pdf> (дата звароту 23.11.2014).

Пасляслоўе

У канцы 2014 г., калі я пісаў першы, даволі павярхоўны, варыянт гэтага нарыса, я скончыў яго на аптымістычнай ноце. Тады я яшчэ не ведаў, наколькі папулісцкай, нацыяналістычнай, экстрэмісцкай і ізаляцыянісцкай стане палітыка ў Польшчы, Еўропе і ЗША за два гады, што мінулі з таго часу да сённяшняга дня. Але гісторыкі – не празорліўцы. Тым часам я фактычна пакінуў тэкст збіраць, як кажуць, пыл у кампутарным файле і перакінуўся на іншыя, больш актуальныя і, з гледзішча навукоўца, сапраўды больш цікавыя даследчыя праекты. Канчаткова збочыць з улюбёнай каляіны маіх інтэлектуальных заняткаў мяне прымусілі вынікі прэзідэнцкіх і парламенцкіх выбараў 2015 г. у Польшчы. Упершыню з часоў абвяшчэння дэмакратычнай Польшчы ў 1989 г. уся ўлада апынулася ў руках адной партыі – ПіС (“Права і справядлівасць”).

ПіС спалучае папулізм з нацыяналізмам і дэманстрацыўна вяртае ў палітычны дыскурс канфліктагенную і эксклюзівісцкую канцэпцыю “сапраўднай польскасці”, атаясамліваючы апошняю з польскай мовай і каталіцызмам [гл. Tatarska 2017]. Гэтая ідэалагічная трансфармацыя пазначана лозунгам пераходу да Чацвёртай Польскай рэспублікі (*IV Rzeczpospolita*), якая “павінна” ўрэшце прыйсці на змену “занадта няпольскай, дэнацыяналізаванай, еўрапеізаванай і інтэрнацыяналізаванай” Трэцяй рэспубліцы (*III Rzeczpospolita*), ці посткамуністычнай Польшчы,

заснаванай у 1989 г. Старшыня ПіС сцвярджае, што Чацвёртая Польская рэспубліка будзе “сапраўды суверэннай дзяржавай”, якой была міжваенная Польшча [Kaszyński 2016; Szałamacha 2009]. Захаванне парадкавага нумара для Польшчы 1989–2015 г. сведчыць, што старшыня ПіС лічыць яе ўсё ж больш легітымнай у параўнанні з Польскай Народнай Рэспублікай, цалкам вылучанай з гэтага нумараванага радаводу спадкаемцаў Рэчы Паспалітай. Аднак у гэтым святле Трэцяя рэспубліка была зусім ненамного лепшай за ПНР – магчыма, нароўні з ранняй міжваеннай Польшчай, калі тая была “пад уладай не-палякаў” (маючы на ўвазе пяцідзённае прэзідэнцтва Габрыэля Нарутовіча ў 1922 г.).

Аднак, для ПіС насельніцтва краіны апырыліся падзяляецца на дзве катэгорыі: “мы – сапраўдныя палякі” (*prawdziwi Polacy*) і “яны – псеўдапалякі” (*lewacy*)¹, на “патрыётаў” і “шкоднікаў”. Грамадскае радыё і тэлебачанне хутка былі ператвораны ў “польскія нацыянальныя СМІ”, якія транслююць урадавую прапаганду. Адначасова пачалася “рэпаланізацыя”, г. зн. нацыяналізацыя банкаў, якая ажыццяўлялася без асаблівага ўліку эканамічных рэалій. Што да сімволікі, у канцы 2016 г. Ісус Хрыстос быў афіцыйна інтэранізаваны ў якасці караля Польшчы і крыху кровазмяшальным чынам далучаны да яшчэ адной заступніцы гэтай краіны – Найсвяцейшай Дзевы Марыі, якая мае тытул польскай каралевы аж з XVI ст. На інтэранізацыйнай імшы прысутнічалі прэзідэнт Польшчы і некаторыя члены ўрада. Нягледзячы на прыхаванае абурэнне ЕС, ПіС прадоўжыла разгром Канстытуцыйнага трыбунала, які стаяў на шляху гэтай партыі да неабмежаванай, г. зн. дыктатарскай улады. Вызваліўшыся з-пад асноўных стрыманняў і балансаў ды абмежаваўшы чацвёртую ўладу СМІ, ПіС працягвае

разбураць трохбаковы падзел уладаў у Польшчы. Усе гэтыя рэформы прاپісаны ў катэгорыі “добрых перамен” (*dobra zmiana*) у перадвыбарнай праграме партыі.

Далучаючыся да ЕС у 2004 г., Польшча ўзяла на сябе абавязак прытрымлівацца асноўных прынцыпаў гэтага саюза, а менавіта Капенгагенскіх крытэраў 1993 г. Адной з трох падгруп гэтых крытэраў з’яўляюцца палітычныя, якія абавязваюць усе краіны ЕС, у тым ліку Польшчу, абараняць дэмакратыю, вяршэнства закону і правы меншасцяў. У сённяшняй Польшчы гэтыя крытэры ўсё часцей парушаюцца. Правы немцаў, якія афіцыйна лічацца найбуйнейшай нацыянальнай меншасцю Польшчы, усё больш абмяжоўваюцца. Напрыклад, згодна з рашэннем польскага ўрада, пашырэнне адміністрацыйных межаў горада Аполе адбываецца за кошт прылеглых нямецкіх гмін. Ні з адной з гмін не было праведзена кансультацый, а іх жыхарам не было дазволена сустрэцца з урадавымі ці апольскімі муніцыпальнымі чыноўнікамі, адказнымі за гэтыя змены. У гмінах, улучаных у склад Аполя, прыбіраюцца дзвюхмоўныя польска-нямецкія шыльды, а мясцовыя органы ўлады з цягам часу перастануць выкарыстоўваць нямецкую мову ў якасці дапаможнай [Kamusella 15.12.2016].

Але ж гэта, і праўда, такая дробязь на фоне адмысловай рэарганізацыі ўсёй сістэмы вярхоўнай улады Польшчы, на якую мала хто звярнуў увагу ў час яе ажыццяўлення. Намінальна Польшчай кіруюць прэм’ер-міністр і прэзідэнт, але дэ-факта яны атрымліваюць указанні ад старшыні ПіС і нязменна падпарадкоўваюцца яго волі і пажаданням. Афіцыйна старшыня партыі – усяго толькі дэпутат парламента, але на справе ён сапраўдны лідар Польшчы. Дэмакратычны лад у Польшчы зруйнаваны. Ён застаецца толькі фасадам, за якім старшыня

ПіС вырашае пытанні польскай палітыкі, эканомікі, культуры, адукацыі і нават гісторыі. Неўпрыкмет для ўсіх у Польшчы была ўведзена дыктатура – няхай пакуль яшчэ мяккая [Kamusella 23.10.2016].

Зусім нядаўна у Польшчы і на Захадзе смяяліся з расейскай “кіраванай дэмакратыі”, але сёння яна выглядае новай нормай поруч з нацыяналізмам і ксенафобіяй. Разнастайныя папулісцкія рухі і партыі набіраюць папулярнасць ва ўсёй Еўропе, а выбранне ў 2016 г. прэзідэнтам ЗША расейскага сімпатызанта і ізаляцыяніста Дональда Трампа (нар. у 1946 г.), здаецца, замацавала гэтую “новую глабальную ўгоду”. Ліберальныя каштоўнасці мультыкультуралізму і талерантнасці лічацца ўжо састарэлымі. Грошы (ці, хутчэй, сквапнасць), аўтакратыя і нацыянальны эгаізм робяцца пуцяводнымі зоркамі гэтай новай эпохі [Kamusella 01.06.2016]. Здаецца, што змрочныя старонкі XX ст. – генацыды, дэпартацыі дзясяткаў мільёнаў людзей, дзве сусветныя вайны, архіпелагі канцэнтрацыйных і працоўных лагераў – былі забыты ў нейкім трагічным насланні абыякавасці. І гэта нягледзячы на тое, што згаданыя беспрэцэдэнтныя злачынствы супраць чалавечнасці – найбольш поўна зафіксаваныя падзеі ва ўсёй чалавечай гісторыі, адлюстраваныя ў безлічы кніг, артыкулаў, фільмаў, радыёперадач і публікацый у інтэрнэце.

І сапраўды, гісторыя нікога не вучыць. Але, можа, я і памыляюся. Вось чаму, сутыкнуўшыся з беспрэцэдэнтным паваротам падзей у посткамуністычнай Еўропе, я вырашыў давесці да ладу гэты нарыс. У 2014 г. мэтай маіх разваг пра Рэч Паспалітую і яе спадчыну было толькі лёгкае карэктаванне крыху нядбайнага стаўлення да ліберальных каштоўнасцяў і мультыкультуралізму ў тады яшчэ дэмакратычнай Польшчы. Сёння, на заранку зусім новай эпохі “неліберальнай дэмакратыі” і постпраўды, я спадзяюся,

мой нарыс паслужыць напамінам пра тое, што калісьці палітыка ў Польшчы і на Захадзе мела іншы выгляд і служыла іншым каштоўнасцям – дзеля добра ўсіх.

- ¹ У польскай мове тэрмін *lewacy* мусіў бы абазначаць “крайне левых”. Аднак у палітычнай рыторыцы ПiC ён стаў пагардлівым знакам, які лепіцца на “людзей ліберальных перакананняў, адкрытых свету, адданных праекту еўрапейскай інтэграцыі, талерантных да мультыкультуралізму і меншасцяў (гендарных, этнічных, нацыянальных, моўных ці рэлігійных)”. Такім людзям адмаўляюць у праве звацца палякамі, бо, згодна з ідэалогіяй ПiC, “сапраўдны паляк” мусіць быць каталіком і зацэпым польскамоўным гетерасексуалам [гл. Główne 2016].

Бібліяграфія

- Bajer P. P. Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th–18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group. Leiden: Brill, 2012. (Ser.: Northern World. Vol. 57).
- Beauvois D. Wilno polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.
- Brennan C. Federation Council Approves Bill Requiring Russian Language for Residency // The Moscow Times. 16.04.2014. URL: <https://themoscowtimes.com/news/federation-council-approves-bill-requiring-russian-language-for-residency-34042> (дата звароту 23.12.2016).
- Cabanowski M. Tajemnice Mandżurii. Polacy w Harbinie. Warszawa: Muzeum Niepodległości, 1993.
- Ebberhardt P. Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864–1921) // Przegląd Geograficzny. 1999. № 71, z. 1–2. S. 3–25.
- Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: Free Press, 1992.
- George Soros Conspiracy Theories // Wikipedia. 2016. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/George_Soros_conspiracy_theories (дата звароту 25.12.2016).
- Główne tezy ideologii gender obalone. Naukowcy przedstawili wyniki badań // Niezależna. 20.08.2016. URL: <http://niezalezna.pl/84958-glowne-tezy-ideologii-gender-obalone-naukowcy-przedstawili-wyniki-badan> (дата звароту 22.01.2017).

- Hakerzy opublikowali niepełną listę polityków na usługach George'a Sorosa // Zmiany na Ziemi. 20.08.2016. URL: <https://zmiany.naziem.pl/wiadomosc/hakerzy-opublikowali-niepelna-liste-politykow-na-uslugach-georgea-sorosa> (дата звароту 25.12.2016).
- Janik M. Miliarder i polityka. Jak George Soros finansuje idee, również nad Wisłą // Dziennik.pl. 2.07.2016. URL: <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/525266.george-soros-i-jego-pieniadze-komu-pomaga-kogo-wspiera.html> (дата звароту 25.12.2016).
- Jaskułowski K., Surmiak A. Teaching History, Teaching Nationalism: A Qualitative Study of History Teachers in a Polish Post-Industrial Town // Critical Studies in Education. 2017. Vol. 58, is. 1. P. 36–51.
- Jezierski F. S. Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane y stosowanemi do rzeczy uwagami objaśnione. Warszawa: Nakładem i Drukiem M. Grölla, Księgarza Nadwornego J[ego] K[rólewskiej] M[os]ci, 1791. URL: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=4505> (дата звароту 4.03.2017).
- Kaczyński: IV RP, którą dziś budujemy, to państwo suwerenne // Rzeczpospolita. 15.06.2016. URL: <http://www.rp.pl/Prawo-i-Sprawiedliwosc/160619513-Kaczynski-IV-RP-ktora-dzis-budujemy-to-panstwo-suwerenne.html#ap-1> (дата звароту 22.01.2017).
- Kamusella T. (o)Polski nacjonalizm – brak poszanowania w RP dla współobywateli Niemców // Studio Opinii. 15.12.2016. URL: <http://studioopinii.pl/tomasz-kamusella-opolski-nacjonalizm-brak-poszanowania-w-rp-dla-wspolobywateli-niemcow/> (дата звароту 23.12.2016).
- Kamusella T. Poland: An Authoritarian Turn. 01.06.2016. URL: <http://wordpress.com/post/kamusella.wordpress.com/146> (дата звароту 23.12.2016).
- Kamusella T. Poland's New Transition: Now from Democracy to Dictatorship? 23.10.2016. URL: <http://kamusella.wordpress.com/2016/10/23/polands-new-transition-now-from-democracy-to-dictatorship/> (дата звароту 23.12.2016).
- Kizwalter T. O nowoczesności narodu. Przypadek Polski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999.
- Kutrzeba S. Królestwo i Galicya. Uwagi z czasu wojny. Warszawa; Kraków: Towarzystwo Wydawnicze, 1917.
- Lazaredes N. Ukraine Crisis: Inside the Mariupol Base of the Controversial Azov Battalion // ABC News. 24.03.2015. URL: www.abc.net.au/news/2015-03-13/inside-the-mariupol-base-of-ukraine-s-azov-battalion/6306242 (дата звароту 23.12.2016).
- Location of Poland. [Copyright-Free Map] // Wikipedia. 2014. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Congress_Poland#mediaviewer/File:Karte_kongresspolen.png (дата звароту 22.11.2014).

- M. Havran, vyštudovaný evanjelický teológ a Sorosovec // Afinabul. 2.04.2012. URL: <https://afinabul.blog.cz/1204/m-havran-vystudovany-evanjelicky-teolog-a-sorosovec-z-jetotak-sk> (дата звароту 25.12.2016).
- Mittheilungen des Statistischen Bureau's in Berlin / Hrsg. von C. F. W. Dieterici. Bd. 4. Berlin: F. S. Mittler und Sohn, 1851.
- Moritsch A. Der nationale Differenzierungsprozess am Beispiel ländlicher Gemeinden Südkärntens // Vom Ethnos zur Nationalität. Der nationale Differenzierungsprozeß am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und im Burgenland / Hrsg. von ders. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: R Oldenburg Verlag. S. 44–92. (Ser.: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Bd. 18).
- Moser M. Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine Under the President Viktor Yanukovich (25 Feb 2010 – 28 Oct 2012). Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2013. (Ser.: Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 122).
- Naumann F. Mitteleuropa. Berlin: Georg Reimer, 1915.
- New Citizenship Shortcut for Russian-Speakers of Soviet, Imperial Ancestry // RT. 21.04.2014. URL: <http://www.rt.com/politics/russian-citizenship-ancestors-language-764/> (дата звароту 22.12.2016).
- Nolan M., Daley C. International Feminist Perspectives on Suffrage: An Introduction // Suffrage and Beyond: International Feminist Perspectives / ed. by caedem. New York: New York University Press, 1994. P. 1–23.
- Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.
- Pajak H. Polskojęzyczny kundlizm przeciwko Białorusi // Wolna Polska. 2016. URL: <https://wolna-polska.pl/judeo-polonia-2/polskojęzyczny-kundlizm-przeciwko-bialorusi-henryk-pajak> (дата звароту 25.12.2016).
- Partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772, 1793 and 1795.[Copyright-Free Map] // Wikipedia. 2014. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Partitions_of_Poland#mediaviewer/File:Rzeczpospolita_Rozbiory_3.png (дата звароту 22.11.2014).
- Poland's Old, and New Borders, 1945. [Copyright-Free Map] // Wikipedia. 2014. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Borders_of_Poland#mediaviewer/File:Curzon_line_en.svg (дата звароту 22.11.2014).
- rmstock. Sorosites move against Putin // The Info Underground. 21.01.2016. URL: <https://theinfounderground.com/smf/index.php?topic=20655.0> (дата звароту 25.12.2016).
- Russia Offers Ukraine Major Economic Assistance // BBC News. 17.12.2013. URL: www.bbc.co.uk/news/world-europe-25411118 (дата звароту 22.12.2016).

- Sakawa R. *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. London: I. B. Tauris, 2015.
- Polonizacja Wileńszczyzny / pod red. G. Šapoki. Puńsk: Drukarnia Wydawnictwa "Aušra", 2015.
- Spike J. Fidesz's Illiberal Democracy May Have Its Eye on CEU in 2017 // *The Budapest Beacon*. 3.02.2017. URL: <http://budapestbeacon.com/featured-articles/fideszs-illiberal-democracy-may-eye-ceu-2017/44338> (дата звароту 5.02.2017).
- Szałamacha P. *IV Rzeczpospolita – pierwsza odsłona. Dlaczego się nie udało, co trzeba zrobić*. Poznań: Zysk i Spółka Wydawnictwo, 2009.
- Tatarska A. Janusz Gajos: Prawdziwy Polak, czyli jaki? Taki, co bije w pysk "nie-Polaka"? // *Gazeta Wyborcza* [Dodatek: Magazyn Świąteczny]. 20.01.2017. URL: <http://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,21272445,janusz-gajos-prawdziwy-polak-czyli-jaki-taki-co-bije-w-pysk.html> (дата звароту 22.01.2017).
- The Grand Duchy of Lithuania within the Polish-Lithuanian Commonwealth ca. 1635.[Copyright-Free Map] // Wikipedia. 2014. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Grand_Duchy_of_Lithuania#mediaviewer/File:Rzeczpospolita_voivodships.png (дата звароту 22.11.2014).
- The Maidan Uprising, Separatism and Foreign Intervention: Ukraine's Complex Transition / Ed. by K. Bachman and I. Lyubashenko Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014. (Ser.: studies in political transition. Vol. 4).
- Ukrainian Government Issues Decree to Suspend Preparations for Signing of Association Agreement with EU // *Interfax-Ukraine*. 21.11.2013. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/general/176073.html> (дата звароту 22.12.2016).
- Vasovic A. Ukrainian Forces Reclaim Port City from Rebels // *Reuters*. 13.06.2014. URL: www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-mariupol-idUSK-BN0EO0KP20140613 (дата звароту 23.12.2016).
- Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки "гібридної війни". Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015.
- Воденичаров Р. Соросоиди // *Нова зора*. 7.08.2007. URL: www.novazora.net/2007/issue31/story_07.html (дата звароту 25.12.2016).
- Вялікі А. Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 г.). Мінск: БДПУ, 2005.
- Главное управление лагерей ОГПУ-НКВД-МВД. 2016. URL: <http://www.memo.ru/history/NKVD/GULAG/r1/r1-4.htm> (дата звароту 13.12.2016).

- Конспіративні тэорыі за Джордж Сорос // Уікіпедыя. 2016. URL: https://bg.wikipedia.org/wiki/Конспиративни_теории_за_Джордж_Сорос (дата звароту 25.12.2016).
- Розенбергс Р. Соросовцы надзеюцца захаваць знешнюю палітыку Еўропы // Расія сёння. 25.10.2007. URL: <https://inosmi.ru/world/20071025/237446.html> (дата звароту 25.12.2016).
- Середюк О. Украіна. Хроніка падій: від майдану да АТО. Кіў: ФОП Стебеляк, 2015.
- Смыслы и ценности Русского мира. Сборник статей и материалов круглых столов, организованных фондом “Русский мир” / под ред. В. М. Никонова. Москва, 2010. URL: https://russkiymir.ru/events/docs/Смыслы_и_ценности_Русского_мира_2010.pdf (дата звароту 23.12.2016).
- Содаль У. Волат з Міраўкі. Успаміны землякоў пра Аляксандра Уласава. Мінск: Выдавец В. Хурсік, 2007.
- Фонд “Русский мир”. URL: <https://russkiymir.ru/fund/> (дата звароту 23.12.2016).

Заўвагі навуковага рэдактара

(пазначаныя зорачкай
на пералічаных ніжэй старонках)

Да с. 32

У беларускай гістарыяграфіі для дзяржаўнага ўтварэння, якое паўстала на моцы Люблінскага акту 1569 г., звычайна выкарыстоўваецца найменне “Рэч Паспалітая”. Беларускія гісторыкі не толькі не называюць яе “польскай”, але пазбягаюць таксама азначэнняў “польска-літоўская” ці “Польшча-Літва”, характэрных для англамоўнай і нямецкай літаратуры – каб унікаць атаясамлення даўняй дзяржавы з сучаснымі Польшчай і Літвой. Аўтарская формула “польска-літоўская” ў дачыненні да Рэчы Паспалітай і яе спадчыны захавана ў нашым перакладзе з увагі на згаданую тэрміналагічную традыцыю заходніх гістарыяграфій.

Да с. 52

Увядзенне польскай мовы датычыла пастаноў і было ініцыяванае самой шляхтай Вялікага Княства Літоўскага, якая дамагалася ўраўнання ў правах са шляхтай Польскага Каралеўства. У праекце гаварылася, каб “ад гэтага часу ўсе дэкрэты выдаваліся на польскай мове, усе ж папярэднія акты, запісы, дэкрэты і паказанні павінны захоўваць сваю сілу”.

Прапанова, якая патрабавала ад судовых пісараў карыстацца толькі польскай мовай, была зацверджаная каралём на каранацыйным сойме ў 1697 г.

Да с. 53

У гістарыяграфічнай традыцыі Беларусі афіцыйную мову Вялікага Княства Літоўскага называюць “старабеларускай”, аднак мы пакінулі ў перакладзе азначэнне “русінская” як кірылічны адпаведнік англійскага “Ruthenian” (“рутэнская”, ад “Ruthenia” як лацінскага азначэння Русі). Хоць у крыніцах з часоў Вялікага Княства Літоўскага яе называлі “рускай”, гэта, вядома, не была руская мова ў сучасным значэнні слова, таму мы іх тэрміналагічна размяжоўваем.

Да с. 91

Хоць паўстанне 1863–1864 гадоў і не насіла сялянскага характару, на заходніх землях сучаснай Беларусі ўдзел сялянаў у ім быў значны. Напрыклад, у Гарадзенскай губерні, як мяркуюць беларускія даследчыкі, сяляне складалі каля 33% паўстанцаў. Гл.: Байкова С. М. К вопросу об участии крестьян Белоруссии в восстании 1863 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961. Рига, 1963. С. 422–434. Дзякуем Дзмітрыю Матвейчыку за каштоўную кансультацыю ў гэтым пытанні.

Да с. 159

Як вынікае з даследаванняў Змітра Юркевіча, шляхоцкі род, да якога належала Барбара Маеўская, маці Адама Міцкевіча, меў беларускае паходжанне. Гл.: Юркевіч З. Крыніцы да радаводу сям’і Адама Міцкевіча // Rocznik Centrum Studiów Białoruskich / Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў. Т. 3. Варшава, 2017. С. 339–362.

ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁНАЎ І ТЭМАЎ

А

Агнон, Шмуэль Ёсеф 109
Айхэндорф, Ёзэф, фон 160, 161
Аполе 175
Асманская імперыя 45, 56
 мілеты 56
Аўстра-Венгрыя 113
Аўстрыйская імперыя 33
Аўстрыя 33, 153

Б

Баторы, Стафан 57
Башэвіс-Зінгер, Ісаак 109
Беларусь 7–9, 32, 40, 42, 57,
 67, 85, 97, 110, 115, 117,
 126, 130, 139, 142, 145,
 147, 149, 151, 154, 155,
 158, 159, 164, 172
Бен-Гурыён, Давід 154
Бен-Егуда, Эліэзер 154
Білінгвізм
 дзвюхмоўе 70, 112
Будапешцкі мемурандум 1994 г.
 аб гарантыях бяспекі 8
Букавіна 92

В

Валуа, Генрык 57
Варшава 50, 89, 109, 142, 158

Венгрыя 17, 50, 99, 110, 112,
 113, 115, 116, 119, 162
Вільня 126, 143, 159
Вялікае Княства Літоўскае
 19–21, 32, 56, 68, 158

Г

Габрэі 48, 108, 163
 ашкеназы 155
 галіцыянеры 154
 літвакі 154
Габсбургі 33, 70
Галіччына 70, 81, 82, 83, 112,
 114, 148
Ганзейскі звяз 55
Гібсан, Кэтрын 15, 34, 129, 165
Грацыёзі, Андрэа 5, 15
Грэка-каталіцызм
 уніяцтва 52, 109

Д

Данцыг 118, 153, 165
 Гданьск 153, 165
Дзяржаўная мова
 афіцыйная мова 60, 149
Дмоўскі, Раман 116, 122

Е

Еўрапейскі Саюз (ЕС) 7, 11,
 163–165, 174, 175

Еўропа 5, 6, 8, 12, 15, 29, 34,
55, 56, 58, 60, 104, 108,
115, 117, 118, 144, 162,
165, 173, 176

Ж

Жаромскі, Стэфан 85

З

Заменгаф, Л. Л. 154

Злучаныя Штаты Амерыкі
8, 9, 11, 14, 109, 155, 162,
165, 173, 176

І

Ізраіль 11, 156

К

Камуністычная Польшча
Польская Народная
Рэспубліка 87, 149

Каралеўская Прусія 153

Каралеўства Польскае 19–21,
30, 32, 34, 45, 56, 92, 114, 157

Кароль Польшчы
primus inter pares 29, 58
Ісус Хрыстос 174

Кіеў 12, 126

Кірыліца
маскавіцкія літары 53

Кракаў 33

Кржыжаноўскі, Сігізмунд 107

Крывавыя землі 145, 162

Крым 7, 10, 159

Крымскае ханства 56

Крэмль 143, 146

Культура 36

Курляндія 129

Л

Латвія 42, 71, 115, 149, 151

Лесьмян, Баляслаў 108

Лівонія 129, 151, 152

Інфлянты 151

Ліпскі, Ян Юзаф 39

Люксембург, Роза 108

М

Масачусетс 5, 9, 15, 27,
162, 163

Маскоўская дзяржава 45, 53

Міжваенная Польшча 38, 49,
50, 59, 115, 117, 118, 120–
123, 125–128, 130, 131, 140,
142, 143, 145–147, 149, 150,
156, 158

Другая рэспубліка 37, 98,
140

чацвёрты падзел Польшчы
141

Мілаш, Чэслаў 107

Міцкевіч, Адам 99, 158, 159,
163, 172

Моналінгвізм
аднамоўе 106

Мяшчанства
гараджане 51

Н

Нацыяналізм
этнічны нацыяналізм 37

Нейсе 39, 147, 160

Ной

Яфет 59

О

Обэр-Ост 103, 115

П

- Падзелы Рэчы Паспалітай
зона падзелу 75, 77, 80,
82, 83, 148
- Палякі 75, 84, 139
- Панятоўскі, Станіслаў Аўгуст 57
- Папраўча-працоўныя лагеры
працоўныя лагеры 144
- Паўстанне 1830–1831 г.
Лістападаўскае паўстанне
68, 84
- Паўстанне 1863–1864 г.
Студзеньскае паўстанне
68, 84
- Першая сусветная вайна 114
Вялікая вайна 99, 103
- Пінск 130
- Польская мова 72
- Польская нацыянальная
дзяржава
Rzeczpospolita Polska 27,
29, 30
- Польшча 26–28, 31, 32, 34,
42, 44, 98, 116, 117, 119,
126, 128, 130, 140, 146–148,
150, 151, 155, 157, 158, 164,
174, 175
- Посткамуністычная Польшча
Трэцяя рэспубліка 37, 140,
149, 174
- Праваслаўе 105
- Прусія 33, 68, 153, 165
- Прыгоннае права
прыгон 68, 88, 93, 99
- Прыгонныя 53, 86
- Пястаўская Польшча 159

Р

- Расейская імперыя 45, 106
расейскі цар 45, 90

Руская мова

- русіфікацыя 105
- Русь 148
- Рыжскі мірны дагавор 1921 г.
117, 127
- Рэч Паспалітая 16, 22, 23,
26, 28–34, 36–38, 42–59, 61,
68–76, 78–80, 82, 84, 87–92,
98–103, 105–121, 125–130,
140, 141, 143, 145, 147–155,
158–160, 162, 163, 165, 174
- Першая рэспубліка 37

С

- Савецкі Саюз 98, 140, 143, 146,
148, 149
- Санкт-Пецярбург 75, 104, 149,
153
- Сібір 164
- Сілезія 157
- Снайдэр, Тымаці 144
- Сцэргар, Рок 130
- Сяляне 121, 131
сялянства 43, 47, 51, 54,
58, 59, 81, 100, 102,
123, 127, 130

Т

- Татары 46, 48, 58
- Тутэйшыя 50

У

- Украіна 42, 115, 117, 149, 151
- Украінцы 49

Ф

- Францыя 45

Х

- Хрушчоў, Мікіта 10

Ц

Царства Польскае 69, 72, 73,
75, 77, 80, 83, 90, 105, 114,
118, 148

Цэнтральная Еўропа 115
Mitteleuropa 115, 135, 179

Цэнтральныя дзяржавы 121

Ш

Шляхта 59, 85, 91, 92
natio 28, 29, 42, 58, 87, 90,
91, 100, 126
natio Polonorum nobilium
58, 87

Э

Эстонія 71, 152

Этналінгвістычны

нацыяналізм
этнамоўны нацыяналізм
106

D

Deutsche Ostgebiete 39, 41

I

Ius teutonicum 54
Магдэбургскае права 54
“Тэўтонскае права” 54

R

Res publica 27
Rzeczpospolita Polaków 44, 65
Rzeczpospolita szlachecka 43, 62, 66

Навуковае выданне

Камусэла Томаш

Няпольская Польшча

1989 год і ілюзія вернутаі
гістарычнай пераемнасці

Адказны за выпуск *Зьміцер Санько*

Рэдактар *Зьміцер Санько*

Мастацкае афармленне *Віталь Катовіч*

Шыхтаванне *Уладзя Губіч*

Карэктарка *Лізавета Макарэвіч*

Падпісана да друку 31.03.25. Фармат 84×108 ¹/₃₂. Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 10,08. Ул.-выд. арк. 8,1. Наклад 150 паас. Замова 346.

Навукова-вытворчы кааператыў “Тэхналогія”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/379 ад 01.07.2014.

Вул. Ляўкова, 19, оф. 2Н, 220007, Мінск. e-mail: technalohija@gmail.com. www.tn.by.

Вытворчае даччынае ўнітарнае прадпрыемства
“Друкарня Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка
друкаваных выданняў № 2/18 ад 26.11.2013. Пл. Свабоды, 23-103, 220030, Мінск.

У выдавецтве “Тэхналогія”
выйшла і прадаецца фундаментальнае выданне

Беларускія псеўданімы і крыптанімы (XVI–XX стст.)

энцыклапедычны слоўнік-даведнік

Янкі Саламевіча

(703 с., у аправе)

Слоўнік змяшчае 20 250 расшыфраваных псеўданімаў
і крыптанімаў беларускіх літаратараў, навукоўцаў,
грамадска-палітычных і культурніцкіх дзеячоў
ад XVI да канца XX стагоддзя.

Ён абымае ўсе публікацыі на беларускай мове,
у тым ліку нашай дыяспары, а таксама публікацыі
на польскай і расейскай мовах, якія выходзілі ў Беларусі.
Агульная структура слоўніка адпавядае прынятай
у сусветнай практыцы сістэме падачы матэрыялаў
такага тыпу.

Прызначаецца для літаратуразнаўцаў, гісторыкаў,
краязнаўцаў, выкладчыкаў ВНУ, студэнтаў, настаўнікаў,
а таксама шырокага кола чытачоў, якія цікавяцца
багатай духоўнай спадчынай нашага народа.

Набыць гэтую і шмат якія іншыя беларускія кнігі можна тут:

<https://www.tn.by/>

TN.BY інтэрнэт-крама

вул. Ляўкова, 19, 220007, г. Мінск

+375 (29) 185 05 28

technalohija@gmail.com

